Наречена Шульца

Аґата Тушинська

Наречена Шульца

Аґата Тушинська

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Літературна біографія Юзефіни Шелінської (1905–1991), нареченої Бруно Шульца (1892–1942) — польського письменника й художника, завдяки якому Дрогобич став важливим пунктом на світовій мистецько-літературній мапі. Кохання цих двох людей тривало лише чотири роки, та на всю решту життя залишалося з Юзефіною, або Юною, як тільки він називав її. Вихрещена єврейка, яка постійно боролася зі своєю єврейською тінню, що не врятувало її від антисемітських чисток у ПНР. Полоністка, гімназійна учителька, любила поетів-романтиків та разом із Бруно читати поезії Рільке. Найбільше прагнула бути з Бруно, присвятитися йому повністю. Католичка, тож не могла офіційно побратися з чоловіком юдейської віри. Жінка, яка не хотіла ділити коханого ні з іншими жінками, ні з його одержимістю мистецтвом. Через утрачену мрію вчинила спробу самогубства — залишилася жити, але вже без Бруно. Друга спроба — через багато років — була вдалою. Ніколи не припиняла думати про нього і карати себе, що не зуміла врятувати його від загибелі, бодай спробувати врятувати… Книжка Аґати Тушинської — про пристрасне кохання і жахливу смерть, про літературу і мистецтво, про людське життя і його безборонність.

- Аґата Тушинська
  - ◯
  - ◯
  - ◯ I
  - ◯ II
  - ◯ III
  - ◯ IV
  - ◯ Слова вдячності
  - ◯ Джерела цитувань та ідей
  - ◯ Перелік ілюстрацій
- Інформація видавця
- Примітки до електронної версії
- notes
  - ◯ 1
  - ◯ 2
  - ◯ 3
  - ◯ 4
  - ◯ 5
  - ◯ 6
  - ◯ 7

- ○ 8
- ○ 9
- ○ 10
- ○ 11
- ○ 12
- ○ 13
- ○ 14
- ○ 15
- ○ 16
- ○ 17
- ○ 18
- ○ 19
- ○ 20
- ○ 21
- ○ 22
- ○ 23
- ○ 24
- ○ 25
- ○ 26
- ○ 27
- ○ 28
- ○ 29
- ○ 30
- ○ 31
- ○ 32
- ○ 33
- ○ 34
- ○ 35
- ○ 36
- ○ 37
- ○ 38
- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51

- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63
- ○ 64
- ○ 65
- ○ 66
- ○ 67
- ○ 68
- ○ 69
- ○ 70
- ○ 71
- ○ 72
- ○ 73
- ○ 74
- ○ 75
- ○ 76
- ○ 77
- ○ 78
- ○ 79
- ○ 80
- ○ 81
- ○ 82
- ○ 83
- ○ 84
- ○ 85
- ○ 86
- ○ 87
- ○ 88
- ○ 89
- ○ 90
- ○ 91
- ○ 92
- ○ 93
- ○ 94
- ○ 95

- ○ 96
- ○ 97
- ○ 98
- ○ 99
- ○ 100
- ○ 101
- ○ 102
- ○ 103
- ○ 104
- ○ 105
- ○ 106
- ○ 107
- ○ 108
- ○ 109
- ○ 110
- ○ 111
- ○ 112
- ○ 113
- ○ 114
- ○ 115
- ○ 116
- ○ 117
- ○ 118
- ○ 119
- ○ 120
- ○ 121
- ○ 122
- ○ 123
- ○ 124
- ○ 125
- ○ 126
- ○ 127
- ○ 128
- ○ 129
- ○ 130
- ○ 131
- ○ 132
- ○ 133
- ○ 134
- ○ 135
- ○ 136
- ○ 137
- ○ 138
- ○ 139

- ○ 140
- ○ 141
- ○ 142
- ○ 143
- ○ 144
- ○ 145
- ○ 146
- ○ 147
- ○ 148
- ○ 149
- ○ 150
- ○ 151
- ○ 152
- ○ 153
- ○ 154
- ○ 155
- ○ 156
- ○ 157
- ○ 158
- ○ 159
- ○ 160
- ○ 161
- ○ 162
- ○ 163
- ○ 164
- ○ 165
- ○ 166
- ○ 167
- ○ 168
- ○ 169
- ○ 170
- ○ 171
- ○ 172
- ○ 173
- ○ 174
- ○ 175
- ○ 176
- ○ 177
- ○ 178
- ○ 179
- ○ 180
- ○ 181
- ○ 182
- ○ 183

- ○ 184
- ○ 185
- ○ 186
- ○ 187
- ○ 188
- ○ 189
- ○ 190
- ○ 191
- ○ 192
- ○ 193
- ○ 194
- ○ 195
- ○ 196
- ○ 197
- ○ 198
- ○ 199
- ○ 200
- ○ 201
- ○ 202
- ○ 203
- ○ 204
- ○ 205
- ○ 206
- ○ 207
- ○ 208
- ○ 209
- ○ 210
- ○ 211
- ○ 212
- ○ 213
- ○ 214
- ○ 215
- ○ 216
- ○ 217
- ○ 218
- ○ 219
- ○ 220
- ○ 221
- ○ 222
- ○ 223
- ○ 224
- ○ 225
- ○ 226
- ○ 227

- ○ 228
- ○ 229
- ○ 230
- ○ 231
- ○ 232
- ○ 233
- ○ 234
- ○ 235
- ○ 236
- ○ 237
- ○

Аґата Тушинська
Наречена Шульца
Апокриф

Наречена
Шульца

Аґата Тушинська

НАРЕЧЕНА ШУЛЬЦА

АПОКРИФ

Переклад з польської, примітки та коментарі
Віри Меньок

Видавництво

Юзефіна Шелінська, Юна, в 1933–1937 роках була нареченою Бруно Шульца — геніального письменника, художника, автора „Цинамонових крамниць” та „Санаторію під Клепсидрою”.

Приховувала це майже півстоліття. Після війни записувала в анкетах свій сімейний стан: незаміжня.

Усе інше — гра пам'яті й уяви.

Ця фотографія — його витвір

I

Ця фотографія — його витвір. Це я. „Юна”. Довге смолясте волосся, гладко зачесане назад. Чорна шовкова сукня на бретельках. Невеличке намисто з перлин. І зваблива розквітла троянда з правого боку. Але передусім велике декольте й оголені плечі. Він сам вибрав для мене таку позу. Просив відкрити ноги. Лише на мить, для фотографії. Розвів мої руки в широкому жесті. Я відкриваюся… Показую щось більше, ніж панчішки, набагато глибше, аніж зазвичай, аніж навчила мене мама, аніж можна.

(Я ще не знала, що й за цю легковажність мені доведеться заплатити.)

Канапа нагадує трон, а я — повелительку. Дивлюся так, як перед тим не дивилася ні на кого. Спокусливо, манливо. Але водночас упевнено, трохи навіть суворо. Так, ніби за якусь мить збиралася покарати підвладних…

Не знаю, чи в ньому причина, що саме так виглядаю. Але це він зрежисерував такий ракурс. Такою мене створив. Чи я тоді хотіла подобатися саме йому? Очі з-під ледь опущених повік, здається, підказують правильну відповідь.

Такого кадру він не повторив на жодному зі своїх малюнків. Ніколи не зробив ескізу моєї відданості. Ані жадання.

Цю історію вона повторювала собі роками. У багатьох варіантах і різних епізодах. Реалістично або з „молодопольською фальбанкою”. Холодно та зі слізьми на очах. У корсеті або з розпущеним волоссям. Ближче до реальності або ближче до своєї душі. Тоді, коли молилася про жар. І пізніше, коли просила вже тільки спокою.

Драма зазвичай починається мимохідь. Якось так… або ж узагалі „абияк”. Без фанфар. Наприклад, на вулиці.

Цього чоловіка — „молоду людину”, як про нього думала материнськими категоріями, — вона кілька разів бачила на вулиці Міцкевича. Зупинявся перед нею на певній відстані, ніби уступаючи місце. Відходив, ледь схиливши голову, аби пропустити її. Вона запам’ятала той жест, вираз обожнювання в очах і покірності у вигляді. Небагато, однак, залишалося від легкості помаху припіднятим капелюхом. Радше настирність та якась напружена відчуженість. Дивак, але з інтригою.

Вона тоді навчала літератури в жіночій школі у Дрогобичі. Від помешкання, яке винаймала, до роботи мала шмат дороги. Не любила поспішати, виходила завчасу, по дорозі набирала подиху. Назад так само: якісь неквапливі закупи, часом, може, прогулянка з подружкою, скажімо, зі Стефою Чарнецькою, але тих розваг не було надто багато. Мешкала й жила сама.

Згодом бачила його на учительських конференціях чи наукових зустрічах. Знала, що він також учитель, що навчає малювання у найкращій чоловічій гімназії міста. Дивився зазвичай боком, ніби підглядав. Шукав нагоди для особливих поклонів. Його покірність, надмірна приниженість і ті проникливі очі відштовхували її. Передбачали резерв. Мовчала. Точніше сказати: мовчала з викликом. Навчилася дивитися на нього ніби без виразу, ніби через шибку, а втім, допитливо… Жінки так уміють. Особливо у таких випадках. Й особливо жінки у малих містечках — вільні, але, на думку оточення, вже далеко не молоді. Ще якийсь час не знала його прізвища.

Ті перші випадкові зустрічі двох незнайомих людей мусили відбуватися наприкінці 1932 року. Запам’ятала теплий вересень, опалі каштани, вечірню тінь прохолоди у повітрі. Усе ще не носила плаща. Новини зі світу ще не порушували спокою щоденного життя. Розпач ще не застував горизонту.

Кілька місяців по тому, на початку весни 1933 року, її відвідав у школі учитель фізики, разом з ним вона часом бачила того чоловіка. Професор Олексій Кущак прийшов від імені свого колеги, настільки засоромленого, що сам прийти не посмів. Просив, щоб вона погодилася позувати для портрета.

Яка ж пані Боварі відмовила б художникові? — подумала вона собі, приємно заскочена бравадою такої пропозиції. Погодилась. Сміливого жесту розпусної дружини провінційного лікаря їй не треба було позичати. Невдовзі прийшов і сам Шульц. Дістав пастелі. Малював ескіз швидко, поглядаючи на неї з якоїсь недоступної їй глибини. Її це трохи бентежило. Але тільки спочатку.

Почалися сеанси, під час яких він часто відкладав олівці та

крейду, і ми розмовляли. У пам'яті залишилась більше аура, ніж деталі цих розмов. Про книгу сяйва, плодючість бур'янів та лабіринт, що віддзеркалював мапу людської душі. Незвичайність, взаємна зачарованість. Так, ніби ми були пов'язані таємним пактом, грою з-під напівприжмурених повік. Я відчувала в цьому смак забороненого плоду, хоч не до кінця усвідомлювала чому. Мої плечі були оголені. Надто оголені. Я хотіла зникнути, але водночас бути, все більше й більше. Хтось мене творив, захоплювався мною, доповнював мене. Робив так, що я почувала себе королевою над чоловіком, якою ніколи раніше не була. В родинному домі не мала такого шансу. Мене оточували брати, батько, по дорозі до ванни ми бачили одне одного в білизні. А тут я немов розчинялася в якомусь серпанкові замилування, на яке, втім, не заслуговувала. Раніше я не знала такого стану.

Він малював ескізи. Дивився на мене уважно. Мабуть, не лише з увагою художника. Пам'ятаю ці очі. Невеликі й сяйливі. Темні й проникливі. Глибоко посаджені під невисоким, сильно випуклим чолом. Чи бачив він мій семітський ніс? Звісно, що бачив — сам мав подібний, хоч не такий помітний, як мій. Але вочевидь знав, що ходжу до костелу, а не до синагоги. Я сама залюбки цим хвалилася. Так, ніби це було вкрай важливо. Тоді вірила, що так і є. Чи він уже знав, що я тану під його поглядом? Що готова на більше, ніж дотепер з будь-яким іншим чоловіком? Коли і як він це відкрив?

Ті перші ескізи портретів не збереглися. Зрештою, вона не була впевнена, чи йшлося про них, чи про неї. Про їхнього автора знала тоді небагато. Щойно згодом звернула увагу на дві його роботи у львівському музеї: вже знайомий „Автопортрет" художника з магнетичним поглядом та групову сцену з двома жінками, що їх обожнює чоловік. Малий, нахилений у жесті зречення. Зі знайомими рисами й поставою. Несподівана повторюваність і багатократність її власного досвіду з дрогобицької вулиці.

Він здавався їй молодим, значно молодшим від неї, а їй тоді було двадцять вісім років, і вона щиро здивувалася, коли сказав, що йому сповнився сорок один. Їй було важко у це повірити. Адже вважала, що вміє тверезо оцінювати людей. Так швидко її зачарував? Її, холодну керівничку, зрілу не по літах? Отим малюванням чи, може, розповідями про книжку, яка невдовзі мала бути опублікована?

Соромилася обожнювання, яким він її оточував, але й жадала його. Уже невдовзі — як нічого іншого на світі. Хоча й подружка з роботи, якій вона з блиском в очах вимовила його прізвище,

сказала: краще будь обережна. Різне про нього говорять. Але це якраз не була хтозна-яка новина, бо ж про кого не говорять різне? Подружка намагалася уникати відповідей на запитання, але врешті бовкнула, що його бачили з місцевими повійницями. З якими повійницями? Ну, зі шльондрами. Але це, мабуть, не він…

Та знизала плечима: звісно, що ні. Хоча, коли вона побачила більше його малюнків…

Зізнаюся: відтоді я ходила по Дрогобичу із широко відкритими очима. Особливо вечорами, біля ринку, підглядала за тими панянками, що заманливо крутилися під аркадами і маячили на гирлах вулиць. Мені навіть не хотілося вірити, що вони займаються… цим. Бо як узагалі так можна: з чужим, одразу, оголено? І взагалі… Куди вони водили тих своїх клієнтів? Там, у глибині, були самі лишень халупи.

Деякі дівчата були навіть красиві, одна здалася мені вродливою — у кльошованій сукні й вишуканому капелюшку, вона зовсім не скидалася на „таку”. Інші, на високих підборах, ходили незграбно, наче манекени. Непристойно світили стегнами. А чоловіків довкола них не бракувало. Одні підкрадалися, інші, п’яненькі, волали про свою хіть на всю вулицю. Раз-другий пробували зачепити й мене. Тож я перестала ходити туди, куди не слід. Бруно — художник, — пояснювала я собі, — тож мусить знати, і знати більше за інших, всюди ходити і все переживати — не буде ж учителька вказувати йому, що добре, а що погано. Тим більше, що він нічого такого не робить. Не він. Зрештою, він учитель. Хтось інший — так. Може, навіть інший Шульц. Запевно.

Ми зустрічалися у мене, переважно вечорами. Я винаймала кімнату в Зарембів, чекала на його візити. Вже не тільки як колеги-учителя, чудового художника, але й письменника. Вечорами ми пили чай, конче з конфітурою (!), і поринали у вірші Рільке. Або у незліченні феєрії його уяви, яку населяли барвисті метелики й метафори. Було так, як ніколи з ніким іншим. У перші місяці це був головний сенс нашого зв’язку. Для нас обох. Шльондрами з ринку я вже не переймалася.

Пастелями створював деталі й характер обличчя

Автопортрет художника з магнетичним поглядом

Він майже одразу сказав, якось так тихо й несміло, що невдовзі має видати книжку — збірку оповідань з дивною, але красивою назвою „Цинамонові крамниці”. І що допомогла йому в цьому Зоф’я Налковська[1]. Їздив у цій справі до Варшави, здається, навіть до неї. Додав, що його дебют фінансує брат

Ізидор. Був цим трохи збентежений, але більше потішений. Упевненістю, що брат, справжній підприємець, директор нафтової фірми „Ґаліція”, свідомо його підтримує, що вірить у його письменницький талант. Але мене цікавило дещо інше.

Це „та” Налковська? — запитала його. Так. Це його „так” було ледь чутне. Знаменита Налковська, — подумала я, — чи він, такий чутливий, такий начитаний, не знає її літературної ваги? Згодом я вже не була такою нерозумною, але спочатку — радше так. Не здогадалася, що їх об’єднує щось більше. Тому він і був такий малослівний. Але ж звідки я могла знати? Тим паче була тоді переконана: щось більше починало його об’єднувати зі мною…

Зазвичай ми прогулювалися галявинами за будинком. Або в березовому лісі. Я з дитинства обожнювала піші вилазки. (За сезон зношувала кілька пар взуття із пласкими підборами!) Та й він раніше регулярно ходив на прогулянки. Зазвичай після уроків. Променад вів через шпалери горобини й калини вулицею Сенкевича, через парк до корзо[2] по вулиці Міцкевича, біля школи св. Ядвіґи…

Банально? Тільки не з Бруно.

Ми говорили про все, хоч здебільшого про літературу. Обоє захоплювалися творчістю Рільке і Томаса Манна. Але він любив також дискутувати про Фройда і Айнштайна. Про все, що читав. Віршем і прозою.

Про різні речі.

Скаржився на куряву у Варшаві. Говорив про молитви, що це прекрасні містичні вірші. Ласо про морозиво в кав’ярні „Зем’янська”. Пристрасно фантазував про кольори повітря. І про турецький алфавіт ворон, мову яких намагався розшифрувати. Монотонно про іспит з нарисної геометрії, який здавав у молодості, коли ще планував стати інженером. Спокійніше про гори, куди їздив для оздоровлення, хоча злегка побоювався їхньої величі.

Про себе.

Удома, поки жив батько, говорив польською й німецькою. У шостому класі отримав нагороду за скульптуру, яку надрукували на листівці. Перед матурою[3] його відзначили за твір-казку про

коня. Під час навчання у Відні зрозумів, що має присвятити себе образотворчому мистецтву, а не цивільному будівництву.

Сумлінно вивчав розклади руху транспорту, бо це його цікавило. З дитинства відчував магію потягів. Облікування цифр вочевидь його заспокоювало.

Трохи філософував. Пам'ятаю розповідь про людське обличчя як вихідний пункт роману, про індивідуальність кожної людини та про відсутність спільного знаменника для земних істот. Може, я мала б тоді замислитись над неможливістю порозумітися з ним, але вже через мить він захоплював мене промовою про музичну тишу, про її врівноважений маятник, що заколисує його до самого мистецтва.

Я вже не намагалася розуміти цих пояснень. Підкорялася їм, наче животворній воді з озера в моєму містечку, наче небові, чий подих — завдяки його словам — ставав кольоровим. І вже тільки паморочилося в моїй голові. Змішувалися пропорції між реальністю й вигадкою. У тій другій я відчувала себе особливим і бажаним гостем.

А коли все вже добігало кінця і сеанс закінчувався, — залишалася тільки суть, як сам він казав, „покинутий торс розмови"… Думка поверталася до пасти для взуття, користі від часнику та розмірів надвишок для наших мізерно оплачуваних шкільних категорій. Ми поверталися до життя. Він гордував цим приземленим існуванням. Я розуміла, що йому нікуди втікати. Присутність Бруно робила мене відважнішою. І сильнішою.

Він не викликав до себе надмірної симпатії. Як годиться дивакові й самітникові, розповідав про хвороби, про те, як у молодості місяцями лежав у ліжку, про періостит чи плеврит (він грався цими словами!), про нічні спітніння. Згадував, що іноді дуже довго не виходив з кімнати, коли творив. Їжу мусили залишати йому під дверима. Потребував повної зосередженості. Знав чи не всіх дрогобицьких лікарів й усі шість аптек. Скаржився на шкільну рутину, на гул бричок, що проїжджають мимо, на свою боязливість.

Але згадував також про те, що він пише. Лише один раз. Про „Месію" — його найважливіший твір. Що почав писати, що намагається нанизати сюжети, що буде це, мабуть, як і його перша книжка, збірка різних історій. Потім уже не хотів про це говорити. Мовчав або скаржився, що в нього не виходить, що з цим усе гірше й гірше…

Він був письменником до дебюту — не знав, що на нього чекає. Ким невдовзі стане: Бруно Шульцом — автором чудової книжки чи збірки, до якої всім байдуже і вона припадає пилом у

найтемнішому закутку книгарні? І це попри рекомендацію Налковської! І попри власні, часом роздуті до абсурду, критичні схильності… Може, малюнки мали б йому додавати впевненості, втім, це було дещо цілком інше…

Тож якесь відчуття тривоги мусило бути… Й було. Він спалахував у найнеочікуваніші моменти, навіть найідилічніші. Бруно постійно дивував мене. Але спершу присипляв позірною звичайністю… Так, ніби й справді був лише провінційним учителем, який фліртує з милою подружкою…

А коли настала весна, оздоба наших прогулянок стала дивовижною. З-за мурів монастиря василіанів долинав запах бузку. Набухали сецесійні магнолії, пахли жовтодзьобі форзиції. Стільки зелені я потім вже ніколи не бачила. Ці ледь вкриті листочками березові деревця виглядали мов панночки на балу дебютанток або шлюбній доріжці… Я, наче дівчинка, захоплювалась усім цим — цими чуттєвими образами. Я, досвідчена полоністка із солідної львівської школи. З дитинства я жила посеред пейзажу, за вікном мого родинного дому було озеро, поблизу ліс. І був ще сад… Дерева, дощі, вітер — це для мене щось очевидне, світання й смеркання відраховували дні, ритуали цвітіння і в'янення визначали мій світ.

Бруно відчував це по-іншому. На відміну від мене, він не мав душі мандрівника. Прогулянками Дрогобичем задовольняв потребу руху та зміни краєвиду. Часом ми просто ходили, поглинуті розмовою, нічого довкола не помічаючи. Ми обоє любили дерев'яну церкву св. Юра, схожу на велику іграшку. Іноді він звертав мою увагу на вивіски місцевих акушерок з лелеками, що тримали немовлят на подушках з оборками. Або показував аптеку „Під Провидінням" Ґорґоніуша Тоб'яшка, бавлячись вимовлянням цього чудового імені, наче витвором мистецтва. Там на вітрині можна було побачити великий слоїк з малиновим соком, помічним для всього. Я бачила, що Бруно дивиться на цей слоїк якось особливо і говорить про нього з ніжністю дитини, заскоченої на мріях. Була переконана, що посудина з малиновим соком колись з'явиться в його оповіданнях. Тільки не знала, що так скоро. І що не один раз.

Він сприймав природу не так чуттєво. Завжди через фільтр книжок, картин, асоціацій. А найохочіше як літературну тему. Березовий лісочок? Це лише початок цілої низки уявлень і сюжетів. Він наче підносив природу до вищого ранґу, наділяючи її здатністю вигадувати й відгадувати метафізичні загадки. Не мало значення практично нічого, що не вважав за придатне для свого мистецтва.

Краєвид, сцена, кадр. Слимак на дорозі, рій метеликів після

грози, поклубочені хмари, що пливуть над деревами, тінь під аркадами під'їзду — все це можна було використати. І все це невдовзі могло відродитися в його малюнку чи оповіданні. Звіряння, мерехтіння, ковзання, профіль акації… Білий тополиний пух, недолугість капусти… Часом він волів прогулюватися мовчки. Вона відчувала, що саме так мусить почуватися й поводитись художник.

Найбільше він вразив її на Лані[4] — дільниці єврейської бідноти, куди вони забрели якогось вечора. Здається, випадково. Так вона тоді думала, не вельми задоволена понурим краєвидом їхньої романтичної прогулянки. Хоча й тут можна було вгледіти мальовничість. Ті хатинки з розваленими дахами, хащі хвощу й лопухів, якісь живописні звалища.

Але йому не йшлося про мальовничість. Несподівано він зупинився і тихо мовив: „І тут я загину".

Вона це почула, але, мабуть, не зрозуміла, продовжуючи недбало всміхатися до кривих парканів і злидарів, що виглядали із заслонених шматками дикти вікон. Тоді він повторив ці слова, показуючи довкола рукою на запалі вулички, звалища, брудні зарослі подвір'я: „Тут загину!" І додав, що колись буде жебраком — брудним, голодним, скалічілим… А вона відвернеться від нього.

Тоді вона вже обурилася, а він намагався засміятися й усе обернути на жарт. Але не зумів, його обличчя залишалося урочисто сумним. І, здавалося, вологими очі. Але їй цього вистачило. Теж мені жартівник! Як так можна, що за жахливе почуття гумору? Однак теми не розвивала. Краще було прийняти все за стилістичну провокацію, за мистецьку витівку шановного пана письменника. Не за пророцтво. Замість сумного пророка вона тоді воліла бачити захопливого оповідача й ерудита. Згодом він ще не раз здивує її таким віщуванням своєї долі. Але тоді вона вже почне звертати на це увагу…

А жінки? Чи були вони темою цих прогулянок? При ній — стрункій, високій, довірливо в нього задивленій — Бруно, мабуть, не смів роззиратися за жінками надто уважно. А може, з-за її спини йому було легше шукати їхні тіла й обличчя? Знала пречінь, що малював і з пам'яті, і з натурниць. Служниці й розпусниці, дружини адвокатів і купців — усі були йому абсолютно слухняні на папері. Із шановних паній меценаток і блудниць, які заробляли у двориках та місцевих кишлах, здирав сукні, часом залишаючи тільки натяки на білизну та взуття на високих підборах. Груди, стегна, ноги… На оголені тіла накладав обличчя, які запам'ятав з вулиці чи з крамниці. Помножував їх, удосконалював, дублював. Передягав, змінював сутність. Сам,

низько присівши навпочіпки, підглядав, готовий до ударів. І до розкошування. Хто мав очі — той бачив. Хто мав розум — здогадувався.

А от вже сказати про це, назвати — то інша справа. *Licentia poetica*[5]? Поетична гра? Стилістичний жарт послідовника Бердслі[6] та Кубіна[7]? Можливо.

Юні вочевидь мало бути не до сміху, коли роздивлялася ці малюнки, їхню одержиму однорідність і множинність. Або коли одного разу показав їй дівчину з кирпатим носом, доньку українського адвоката, справді вкрай схожу на певний тип жінок з його малюнків. Юна — емансипантка — і це мусила проковтнути. А невдовзі, мабуть, ще більше.

Бруно шукав у людях схожості з тваринами. Іноді задля жарту, іноді заради глибших асоціацій. Не вагався, коли запитала, кого я йому нагадую.

— Пані? Антилопу!

— А пан? Кого?

— Пса!

Мені було весело від цього порівняння мене із довгоногою газеллю. Але й приємно, що він такою мене бачив. Вільною, незалежною, красивою і далекою.

А от він не мав нічого спільного із собакою, хоча вочевидь думав інакше. Ні вірності, ні чуйності, ні цілковитої відданості. Його покірність була вдавана. Слухняність — позірна. А підстилкою бував лише за певних обставин…

Юзефіна? Це ім’я монархинь — повелительок та інтриганок. Він волів називати її Юною — від Юнони, справжньої неземної богині. Вона ж одразу примітила, хто був партнером мітичної Юнони — Ґеніус, що ж, усе йшло якнайкраще. Вона і Він. Юна і Геній. Лише зрідка він опускав Юну до звичайнісінької Юзі. А вона його згодом до Бруня — домашнього нездари, скиглія, нездатного на жодне рішення. Натомість його Юзя мала бути пересічною міщанкою, нудною панею учителькою, банальною служницею буденності. Вона думала, що називає її так жартома. Згодом почала сумніватися, чи це був тільки жарт.

Подружки захоплювалися її вишуканою елегантністю. Виглядала класично, з повною витонченості простотою. Носила

темно-синє або бежеве вбрання. Жакет зі спідницею нижче коліна. Без біжутерії. Учениці дивилися на неї як на картинку. Хотіли бути схожими на неї. Доглянута, зі смаком, яскрава. Викликала повагу. Обдаровувала їх турботою і терпеливістю.

Хтось сказав йому, що я не лише добросерда до учениць у школі — що повчаю їх, наприклад, не дозволяю гукати через вікно до хлопців, які проходять вулицею. Раджу також не носити декольте і не призначати побачень після смерку. Що навчаю їх гарних манер. Такі дрібниці, але йому це не сподобалося. На мить я немов побачила себе у дзеркалі його малюнків. Чи годжуся для музи справжнього художника? Та ще й музи з малої, а Художника з великої літери? Однак ці його малюнки насправді не відштовхували мене так, як здавалося спочатку. Я шукала в них схожості з італійськими майстрами — з оголеною Венерою Тиціана чи Боттічеллі… Що б я сказала моїм, виховуваним у дусі добропорядності й досконалості, ученицям, якби вони спитали мене про них? На щастя, вони ще нічого про нас не знали. А мистецтво окрилює…

Вона також скоро почала називати його Бруно. Не Брунон[8], відповідно до правил граматики, які вони обоє добре знали. І не Бруньо, як називали його вдома, з відтінком іронії, що трохи дратувало її. Бруньо — це ж хтось малий і другорядний. Як іграшка або нікчемний чоловічок з розхитаними нервами. Знала, що саме за такого його й тримали. У школі, в родині. Він сам розповідав їй, якою була реакція на його мистецькі спроби. „Бруню, ти мене не малюй, бо сусіди насміхатимуться…” Мати бігала до кумів і скаржилася, що він малював майже оголену служницю. „То й що з того, що художник? Роздягає служницю! У моєму власному домі!”

У родині до нього ставилися тепло, але водночас з якоюсь поблажливістю. Як до художника, як до дитини? Мешкав із сестрою, племінником і далекою кузиною. У невеликій кам’яниці на Флоріанській, 10. Кілька років тому померла мати. Батько помер ще під час війни. Маг, віртуоз уяви, престидижитатор. Це була найважливіша людина у житті й творчості Бруно. Власник текстильної крамниці та невичерпної комори синівської образності. Бруно наділив його дивовижною мистецькою силою. Дослідник Книги, він був мудрецем і провидцем, міг обернутись і на птаха, і на таргана… Я не любила його. Він забирав у мене Бруно.

Жінки були пересічнішими. Особливо мати, сестра Ганя, кузини. Для обслуговування буденності. І для обожнювання.

Вартові кухні й майстерні. Були ще служниці. Ті нагадували йому молодість, на них не поширювалося родинне табу — щодо еротики зокрема. Вони були об'єктом його перших чуттєвих фантазій. Тих, що згодом так буйно розквітли на малюнках Бруно. І котрі, визнаю, так шокували мене спочатку.

Мати бідкалася через дивацькі мистецькі схильності сина. Пишалася старшим Ізидором, директором великого нафтового підприємства, який після смерті батька став головою родини та головною її фінансовою опорою. Не припускала, що й Бруно колись чекає ця роль. Бо він якийсь не надто серйозний… Ніби й учитель на державній посаді, але часом наражав її на сором і розмови на торговиці. То малює портрети сусідок у самій лише білизні, то якийсь із нього „мазох". Не розуміла, що йому закидали, але точно знала, що це не комплімент. І що не з'явився без причини. Адже це „Бруньо" не хотів одружуватися. Малював ті свої химерні ескізи. Зникав вечорами. І листів отримував забагато.

Він мав стати інженером, навіть навчався, але цивільне будівництво не перемогло у змаганні з його слабким організмом. Постійно хворів. Його лихоманило. Через зубний біль, бронхіт, запалення сечового міхура. Усе закінчилося лежанням у ліжку. Довго. Надто довго. Може, тоді й кублилися ті його хворобливі думки. Під час безперервного писання. І малювання. Щоправда, базґрав геть як дитина. Намагався малювати на берегах газет, на мішках, у які на торговиці насипали крупу й родзинки. Найчастіше вози з кіньми. Або карету з піднятим верхом. Із запаленими ліхтарями вона виїжджала з нічного лісу. Дивні образи як на дитину.

Відтак малював дитячі голівки племінників. Відвідував їх у Львові, бо Ізидор з родиною лише зрідка бував у Дрогобичі. Заможний брат волів, щоб діти уникали тамтешній понурий, ніби уражений хворобою дім. Бруно любив проводити з ними час — сам невеличкий і прив'язаний до казок. Разом вони фантазували про життя на безлюдному острові…

Я лише двічі відвідала Бруно вдома. Одного разу, щоби подивитися на його „майстерню" — спартанську кімнату без особливого обладнання, наступного — на запрошення його сестри Гані. Тієї, котра невдовзі після смерті матері перебрала її роль.

Обидва рази це було сильне пережиття. Темний інтер'єр, повний античних меблів. Дивні гебрейські книжки, молитовники, багатораменні свічники. Стіни, вкриті портретами, ходою примар із викривленими обличчями та спотвореними тілами. Я була вражена тишею і спокоєм, що панували в цьому місці, але це була хвороблива тиша, яка наче підкреслювала тутешнє існування на марґінесі життя. І ці характерні постаті: дивакуватий безробітний племінник, якась кузина на кшталт резидентки, старша сестра-вдова… І всі вони згодом залежні від учительської зарплатні Бруно.

Туди найчастіше поверталися його історії про чорних гусениць, тарганів та злих мотилів. Зовні вони не справляли на мене такого враження. У цьому просторі вони мене повністю пригнічували. Залишали без надії. Позбавляли порятунку.

Цей дім був таємничим, як зі страшної казки. Або — як згодом я сама переконалася — із прози Бруно.

Між кухнею та кімнатою простягався досить великий захаращений коридор. Там стояла шафа з фотографічним обладнанням Бруно, з тими його кліше, які використовував для своїх графічних робіт. Але тоді майже ніхто не знав, що це таке. Учні розповідали мені, що „пан Шульц" ходив до фотографів, домовлявся про якісь зужиті скельця і щось на них дряпав. Це були роботи до майбутньої „Книги Ідолопоклоніння"[9]. Малюнки, які вони з цікавістю, але трохи й з острахом споглядали. Допомагали йому, коли просив. Не заохочував дивитися, але й нічого не забороняв.

Мені він показав цю техніку детальніше. Малював голкою на шарі чорного желатину, що вкривав скло, поправляв, віддавав усе назад фотографові. Малюнок ставав негативом, як на фотографії. Бруно засвічував світлочутливий папір, проявляв і наполегливо поправляв деталі. Якщо не був упевнений в результаті, то коригував лінію і гру світла на робочому столі під вікном, відтак знову просив віднести до фотоательє. І так багато разів, з багатьма графічними роботами. Відштампованими невеликими серіями на різних ґатунках паперу (бромово-сріблястий, з кремовою основою, з матовою поверхнею). Це були ті його знамениті cliché-verre. Справжній витвір мистецтва. Чи не останній у мистецтві XX століття…

З одного боку коридор, куди запхнули ще швейну машинку й розкладні ліжка, вів до заскленої веранди, з другого — до темної кімнатки — комори, яка колись була спальнею матері. Він небагато говорив про неї, але поки вона була жива, то стежила за домашніми ритуалами, пранням, купіллю, сезонним приготуванням їжі чи випічки. Старалася єднати родину. Нехай

з'їжджаються, бодай лише на свята, разом їдять — як годиться, у столовій кімнаті, більше довідуються про себе. Рідня — це рідня. Ганя — нещасна, як і Бруно, дружина самогубця, з хворим синочком, але Ізидор — великий нафтовий магнат, добре влаштований у житті, красивий чоловік — хай допоможе решті! Допомагав. Щомісяця надсилав триста злотих.

Була й кімната Бруно. Я лише зазирнула до неї. Звичайне ліжко, крісло, стіл, безліч малюнків на стінах. Склубочені, часто оголені постаті. їхні хтиві тіла аж світилися у півтемряві. Потаємними пожаданнями, приниженням, благанням про співчуття. Руки з бичами. І він як підстилка. Він ще щось хотів мені показати, якийсь портрет, намальований його приятелем, але я бачила лише вогнисті зиґзаґи. І ту вродливу шльондру з ринку в сукні-кльош і капелюшку в центрі кількох малюнків. А все-таки!

Я не розуміла, що він хоче підвести мене до вікна, щось бурмоче про гори, про Карпати, які можна побачити у просвітку між будинками навпроти. Я нічого не чула, нічого не бачила. Вибігла, наче уражена струмом. Як і годиться добропорядній пані учительці. Може, не Юзі. Але практичній Юзефіні — безумовно!

Зате в кімнаті сестри можна було притулитися до кахельної печі, як у дитинстві. Мені він дозволяв. Присідав поруч. Та навіть у цьому жесті крилася гіркота. Бо тут він колись міг знайти розраду і виплакатись. Тут його не могла відшукати няня, про яку розповідав мені. І яку запам'ятав на все життя. Вона карала й била його, кількарічного, за найменшу провину. Жорстоко, безжально — так, аби ніхто не знав і не здогадався. Він ніколи добре не їв, був одиноким і особливим, тож, на її думку, — заслужив.

Ця відраза до їжі залишалась у нього на все життя. Коли я з ним познайомилася, він важив заледве понад п'ятдесят кілограмів, дозував земні харчі: шматок хліба, кавалок сиру, трохи шинки. Напихання черева вважав банальним, і всі заклинання його закопанських[10] друзяк мало що міняли. Ким була його мучителька з дитинства? Полькою, українкою? У розповідях він наділяв її різними іменами. Аделя, Рахеля, Сара… Не знаю, чи це не та жорстока няня спричинила його пізніші тривоги. Доктор Фройд напевне багато що міг би сказати на цю тему.

Я не любила атмосфери цього дому: прикрої, дивної, важкої. Хоча і він, і його сестра Ганя були привітними до мене. Але ця темрява… Ці малюнки, що дивилися зі стін. Такі ж темні, хоча оголеність аж променилася з них. Била в очі. Я не розуміла, як він міг показувати їх своїм учням. І ті очі Бруно, що дивилися чи не з кожної картини. Його трикутне благальне обличчя приниженого

раба. Зостається лише втікати…

А він там почував себе найкраще. У темряві власного гнізда, у ритмі своїх прагнень і подихові жадань. У своєму космосі. Насправді ні з ким і ніколи до кінця не розділеному. Чи могла я тоді уявити собі, що впораюся з цим?

Літо 1933 року я вже не вперше провела в Ястарні на Гелі[11]. Жваво марширувала лісом — поставила рекорд: п'ять кілометрів за сорок хвилин. Це причина пишатися навіть по багатьох роках. Бігала по пляжу, плавала, засмагала, дихала простором, якого у нас мені завжди бракувало. Що ж, від малих прикордонних містечок до моря далеко… А ще далі до світу, звідки доходили тривожні новини. Що в Німеччині фашисти захопили владу, що відправляють людей до в'язниць і концтаборів, що згорів Рейхстаг. А в радянській Україні голод.

Я веселилася, відпочивала як, мабуть, вже ніколи пізніше. Здавалося, сонце ніколи не погасне. Часом дозволяла фотографувати себе. Носила білі сукні, що підкреслювало фігуру й засмагу. Насправді на світлинах я виглядала наче доповнення до своїх красивих ніг. Ніколи раніше не думала про це. Тілесність не була чимось важливим у моєму житті. Завела якісь знайомства з чоловіками, але все залишалося на етапі флірту, балачок за чаєм, торкання долоні. Щонайбільше — може, школярських поцілунків. „Пані виглядає мов бронзова статуя”, — хтось сказав мені тоді. Може, навіть там, у Ястарні.

Бруно прислав мені листа. Першого й останнього, в якому звертався до мене на „Пані”. Я була „Панею Юною”, „Антилопою”, ще безтурботною, не окільцьованою, нікому ще не належала жодним жестом ані словом. Лист був такий ніжний і повний обіцянок, написаний у такому прекрасному стилі, що я вперше тоді відчула, який Бруно чудовий письменник. Справжній чарівник, словами він міг заклинати реальність. А чого він хоче від мене? Це вже не було таким очевидним. Але ж мусить чогось хотіти? — думала я собі. Не можемо ж ми просто приятелювати?

Я повернулася. Він став щоденним гостем у моєму домі. Приходив вечорами, втомлений, але радісний. Охоче малював мене. А в мене від цього малювання виростали крила… Я відчувала свою владу. Силу вроди й молодості. Заколювала блискуче волосся. Відслоняла плечі. Так, як недавно або,

можливо, й давно — у Парижі, під час навчання.

1926 рік. Ейфелева вежа все ще була найвищою спорудою у світі. Паризьке метро досягло майже бальзаківського віку й постійно вражало сецесійними станціями. Мистецька богема перемістилася з Монмартру на лівий берег ріки, скрізь панували танґо і джаз, а ноги самі пускалися в танець. Американська співачка Жозефіна Бейкер[12], яку назвали Чорною Перлиною, пробуджувала великі пристрасті. Були найкращі, шалені двадцяті роки!

Упевнена в собі й непристойно молода, я прогулювалася по Монпарнас[13] і шукала художників, яких знала з підручників — Шаґала[14], Делоне[15], Леже[16], — переконана, що зумію їх зацікавити собою. Я вірила, що можу стати обраною, що життя відкрите переді мною. Можу йти ліворуч, можу праворуч. Вітер віяв від Секвани[17], чоловіки запрошували на келих вина з устрицями, на балачки й цигарку. Це спокушало. Де у Дрогобичі знайдеш морепродукти чи таке вино? І хоча мене це приваблювало, манило до незвіданих просторів, усе ж відчувала, що я учителька, тож повинна знати, ба! — знаю напевно, що варто робити, а чого ні.

У Парижі вона купила собі взуття. Лаковані черевички з пряжкою. На невисоких підборах. Бо й без них була вищою за інших. Вони носили гідне ім'я шляхетної ґенеалогії французьких шевців. Сиділи наче влиті. Відтоді супроводжували її найважливіші кроки.

А ходити вона завжди любила. Щоденне долання дороги трактувала як обов'язок, як своєрідний виклик. Як зусилля для зміцнення власного тіла й душі. Бо не можна себе жаліти. Треба діяти. Йти.

Я обрала пряму дорогу. Повернулася до Львова. До університету. До аналізу творчості великих поетів минулого століття, про яких західний світ ще не чув. Я дуже пишалася докторською роботою з польської філології. 1929 рік, панна Юзефіна Шелінська отримала відзнаку… Ця докторська робота в тогочасній системі освіти прирівнювалася до абсолюторію[18]. Маґістерську роботу на тему психологічного аспекту романтичного ідеалу я написала дещо пізніше. Професор Юліуш Кляйнер[19] оцінив її на відмінно. Коли я вперше зустріла Бруно, то вже мала науковий ступінь. Тож уже почувалася обраною. Але завдяки йому — ще більше і для вищих цілей. Хоч не одразу

знала для яких.

Дорослий чоловік, сором'язливий, наче хлопчик, попросив приятеля, аби той нас познайомив. Малювання портрета було радше зручною зачіпкою. Подумки я переглядала історії натурниць та їхніх художників. Не могла не помітити химерності цієї гри. Однак погодилася без вагань. Мені лестило це його зацікавлення. Врешті й він не був абиким. На мене звернув увагу чоловік-інтрига, гімназійний професор, мистець, про якого вже чула те й інше. Я відчула тоді щось важливе, незвичайне, може, навіть божественне. І вже скоро довідалася, що було варто.

Він малював мене начебто у двох ритмах — спочатку робив ескіз швидко, олівцем позначав контур голови та її місце у просторі. Відтак пастелями створював деталі й характер обличчя, точніше — індивідуальності. Намалював тоді два мої цікаві портрети.

На першій картині на мені жовтий капелюх. Це мій капелюх, куплений у кравчині на дрогобицькому ринку. Я мала їх багато — менші, з рондо, ніби величезна тарілка з обличчям місяця уповні, або такі, що прилягали до голови, наче шолом. Тоді я ще любила модно вдягатися, милуватися собою у дзеркалі. Капелюх прикривав обличчя й очі, але водночас підкреслював їх. Я мала блакитні очі. І багато капелюхів. Цей наче запрошував до танцю.

Тут я Муза. Фатальна жінка у стилі епохи, в якій ми зростали. Але й подруга, заінтригована таємницею, якою для неї є художник і яку вона ще не розгадала до кінця. Доросла жінка, вже не дівчина, поставна, майже — як хтось сказав — чоловіча. Низка міцних білих зубів. Така людина робить упевнені кроки й не уникає конфронтації.

Героїня другого портрета інша. Це справжня учителька. Трохи сіра. Зі стиснутими вустами, у добре скроєному, але нудноватому костюмі. Застигла для світу у своїй формі. З гримасою вуст, далекою від усмішки. Знає, хто вона, знає своє місце, обов'язки, не чекає радості, а може, навіть знає, як її уникнути. Він справді такою мене побачив? Чи це лише його рука підказала йому так урізноманітнити портретну схематичність? Додати мені звичайності. Як у попередньому портреті — незвичайності?

Така людина робить упевнені кроки і не уникає конфронтації

Це справжня учителька. Трохи сіра

Створив мене подвійною — два мої обличчя, з яких одне підлаштував під свій смак. Я не була впевнена — яке з них. Але обидва ці докази його зацікавленості мене зворушили. Розпалили мою душу, перед тим холодну й недовірливу.

Пізніше спонтанно малював її саму. Зазвичай це були тільки голови. Іноді в дуеті з ним. Двічі з подружкою. Зі Стефою Чарнецькою. Чорно-білий великий малюнок. Дві жінки, ще дівчата, довіряють життю, дивляться поперед себе — вона з поглядом, скерованим вниз, Стефа — вгору. Що це могло означати? Мабуть, нічого. Випадковість. Сіли, наче до фотографування. Але у фотографа принаймні відомо, куди дивитися. А тут не було об'єктива. Тож Стефа дивилася вгору, Юна — вниз. Дивилася художникові в очі чи на руки? Позаду обриси дрогобицького костелу або ратуші. Як у ренесансних художників. А радше, як зазвичай у Бруно — він усюди старався позначити свій Дрогобич.

Той малюнок дістався Стефі. Адже подружки наших подружок… Варто було ще когось мати з цього боку.

У результаті — цих малюнків Юни небагато. Так, ніби прилучаючи її до свого життя, він вилучав її зі світу своєї одержимості. Оголені жінки не мали її рис. Ані ті з нагайкою, ані ті у звабливих позах.

Я не була закоханою дівчинкою, ані звабленою цнотливицею. Була вже дорослою, коли пізнала його. А втім, мій еротичний досвід був наближеним до нуля. Але це не було чуттєве захоплення. Не тільки. Цей тихий, на перший погляд безпорадний Бруно, мав у собі велику людську магію. Та щоб це зрозуміти, треба було зблизитися з ним. Не на відстань випадкової зустрічі чи банальної розмови. Він заворожував, зваблював, міг причарувати кожну жінку, як тільки була подолана ця перша межа — знесена найменшою ніжністю, дотиком, може, поцілунком. Тоді він переставав боятися.

А я? Коли я насправді піддалася його чарові? Після другого ескізу, коли вже не вагався, де мене посадити — у кріслі чи на канапі, чи після чергового? Після розмови про Рільке чи про Кафку, після скарги на дощ чи похвали його відроджувальної сили? Я шукала підказки у віхолах…

Я сама згодом не раз над цим замислювалась. Але це не мало жодного значення. Тільки цей момент, ця мить. Бо, може, взагалі не про те йшлося. Складно не обожнювати того, хто одним махом, кількома словами звичайну грушку обертає на величний монумент природи і тут-таки дозволяє їй всохнути на виноградну кісточку. А на галявині він — невеличкий, на вигляд наче ельф або, як сам іноді казав, гном, сірий, як його власний костюм — начаровує „хмару-примару”, на якій вмощуємося удвох і разом неквапливо дрейфуємо до незвіданих вершин. Як же я — знавчиня поезії Красінського, із незмінним капелюхом на голові, але щоразу сміливіша в думках і манерах — могла опиратися такому завойовникові?

Іноді він переймався своєю книжкою. А якщо щось станеться, якщо видавництво передумає або збанкрутує. Але все склалося успішно, і вже в грудні він подарував мені „Цинамонові крамниці” з присвятою. „Юні Ш., чудовій людині, близькому другові, якого я зустрів на дорогах життя, з проханням про пам’ять”.

Про одруження тоді ще не йшлося.

Книжка Бруно ще не з'явилася у продажу, коли його школа святкувала ювілей сімдесятип'ятиріччя. Дрогобицька державна гімназія ім. Владислава Яґайла. Там, де здавав матуру, а тепер уже багато років навчав. Малювання та ручної праці. Було зрозуміло, що за такої нагоди без його допомоги не обійдеться. Бо ніхто так, як він, не вмів прикрашати будівлю гімназії на різні урочистості. Він малював портрети маршалка Пілсудського і президента Мосціцького[20], робив проекти щорічного табло випускних класів та віньєток учнівських часописів. Колись він ще намалює знамено школи: з одного боку король Яґайло та „Бог і Вітчизна", з другого — Остробрамська Божа Мати[21] та „Мати, Королево Польської Корони, молися за нас". Зрозуміло, що на зміст цих написів він не матиме жодного впливу. А все ж іронізуватиме, що, як на єврея, навіть такого, що не практикує, це велике досягнення. Зрештою, це була лише частина серйознішої проблеми. Він і ця його школа!

Він не любив говорити про це. Волів вести розмови про мистецтво. Клав голову мені на коліна і, спокійний, що жоден нахаба його не переб'є, тихим голосом говорив, виголошував промови, цитував Рільке в оригіналі. Обожнював його поезію, вдома мав усі його томи. Від віршів переходив до малюнків Кубіна, до його творчості, сповненої вишуканою фантастикою і ґотикою. Бруно вважав його своїм творчим патроном, старшим братом-демонологом у мистецтві… Аналізував його лінію, джерела натхнення, подорожі. Порівнював із малярством Ґойї та Мунка. Того вечора, вимахуючи пальцем у повітрі, він із запалом розповідав мені — двадцятивосьмирічній дівчині, заслуханій у кожне його слово — про фотографічні твори Кубіна та про його спробу самогубства на могилі матері.

Раптом він підвівся й дістав із портфеля газету та зім'ятий папір. Це не була фотографія Кубіна на могилі матері. Аж ніяк. Якісь записи в лінійках і стовпчиках. Аби я собі не думала, що він ненавидить цю свою школу. Щось таки він у ній цінує. Бо там завжди був елемент шаленства або принаймні якоїсь творчої іншості. І говорить про це не тільки тому, що сам є її вихованцем… Нехай Юна лиш уважно послухає, які предмети потрапили, скажімо, до кабінету природи. Тож я слухала, воліла про це, ніж про сенсації процесу над власником кав'ярні у Бориславі, притягнутого за проституцію танцівниць, що у нього працювали.

„Для кабінету малювання Дрогобицької вищої реальної гімназії у 1906 році придбано такі предмети й моделі:

Гембель, сокира, трубка, маківки, будяк дев'ятисил,

метелики, хвіст японського фазана, хрущі, черепи лисиці, собаки, коня, морський павук…

Двома роками пізніше:
лупа Геліос,
гуано з Перу,
ступня коня,
коробка з комахоїдними рослинами,
велика шкаралупа шляхетної пінни…”

Шляхетна пінна… похвалилася я своїми знаннями з біології… це морський молюск з мушлею у формі комашиного крила. Крилатий молюск! — сміялися ми. А сміялися ми зрідка. Бруно, як учитель, усім серцем не зносив тієї своєї гімназії. Я була природженим педагогом. За вибором, не з примусу. Любила знати, любила навчати, любила мати слушність. Хотіла відкривати моїм учням нові світи, показувати книжки й робити так, щоб вони оживали. Вимагала слухняності й натомість мала її. Відчувала, що показую цим дітям ідеали, до яких вони згодом будуть прагнути. В цьому було моє джерело сили. Для Бруно — приниження.

Він не зносив щоденної шкільної нудьги. Стихія школи насправді його лякала. Це була безперервна мука боротьби з молодими хлопцями, з їхньою легковажністю, пустощами, галасливістю, часом зі звичайнісінькою, властивою пречінь для цього віку, глупотою. На початку кожного уроку, після дзвінка, він ставав у майстерні ручної праці з олівцем і гемблем, кутником і молотком. І з холодною думкою в голові, що марнує час, що хвилина за хвилиною з нього вислизає життя. Те, яке міг би використати для творчості, або навіть щоби бути зі мною… А ще за мить на нього чекає традиційна молитва…

Я не розуміла цього до кінця, хоча й раділа, що він волів бути зі мною. І що, як тільки міг, уникав цих ювілейних урочистостей. Ми сиділи разом, і він розповідав мені про них словами місцевої газети „Дрогобицько-Бориславський голос”.

„У місті запанував святковий настрій і надто пожвавлений рух. На урочистості чисельно з'їхалися випускники з усього світу. На початку була літургія.

Відкрито пам’ятну таблицю. На свято завітав президент Ярош[22]”.

Він читав це, знову тримаючи голову на моїх колінах, оксамитовим, спокійним голосом, шелестячи газетним папером. Це було приємно, тому я просила, щоб не припиняв. Тоді він переглядав усе. Що газета для дорогих читачів надалі коштує тридцять ґрошів! Що у залі „Сокола”[23] виступатиме геніальна співачка Ванда Вермінська[24], яка перед тим підкорила Відень.

На сторінках газети можна також довідатися, як відповідати у крамниці на сумніви клієнтів. Або як навчитися дослівної стенографії, іншими словами — „скорописання літерою під час вимови кожного звука, який вилітає з вуст, за допомогою самовільного руху олівця”. Що здоров’я — це скарб! І що „Радіон” сам пере[25]!

Не вистачало лише морського павука й гуано з Перу. І звісно — трубки! Згадувалися прізвища Шопенгауера і Ніцше. Це звідти Гітлер висмоктав свою безумну ідеологію? Зі справжніх творчих філософів?

Бруно закашлявся й аж замовк, занепокоєний.

Дрогобич — це насправді було неабияке містечко. Налічувало лише або аж близько сорока тисяч мешканців, але сусідство Борислава, що активно розвивався (нафтова ропа!), королівського Львова та мінеральних вод Трускавця (перлина Карпат, унікальний курорт!) трохи пожвавлювало околиці. У кожному разі тут з’явилося трохи цікавих людей. Так мені принаймні здавалося. Я ще не знала, які компаньйони чекають мене згодом поруч із Бруно й деінде. Наприклад, Господи, — у Закопаному!

Бруно ходив своїми власними стежками. Найбуквальніше у світі — завжди попід мурами й стінами. Ніби приліплений до їхнього оборонного тягаря, впевнений, що тут його не дістануть злі сили. Сірий костюм часто висів на ньому, наче жест вибачення. Неприкаяний і скромний, Бруно не зважав на це. Врешті й вона звикла до цього. Бо важливішими були його символічні стежки — ті, що вели до мистецтва. Тож він меншав і вивищувався майже одночасно. Невдовзі вона зрозуміла: те, що він пише і малює, — важливе, може, навіть велике. Я колись буду у шкільній програмі, — казав він у приливі щирої, твердої, мов скеля, і дещо навіть зухвалої надії. І водночас затуляв долонею обличчя, ніби боячись, що світ підведе його. Бо навіщо він мав би підтримувати його — малого учителя малювання з провінційного містечка?

Я була з ним, але його середовища у Дрогобичі майже не знала. Складно сказати — через нього чи через мене. Ми зустрічалися самі, хотіли бути тільки для самих себе. Тож ми не бували, особливо на початку, безмаль ніде. У мене було своє коло

друзів, у нього — своє. „Ми” — це вже цілком інша справа…

До окремих знайомств Бруно мене допускав. Я побіжно познайомилася з його однокласником, Станіславом Вайнґартеном[26]. Порівняно з Бруно, Сташек здався мені старшим паном. Він був офіцером під час першої війни, дбайливо вдягнений, постійно наспівував під ніс мелодії з опер та оперет. Мав якісь справи в Лодзі. Вважав себе експертом у галузі мистецтва. Ну й колекціонував малюнки Шульца. Здається, замовляв також екслібриси — з Еросом або демоном у головних ролях. Часто на тлі черепів. Я чомусь не уявляла собі, що вони могли йому подобатися, тож купував їх, мабуть, аби просто допомогти авторові. Вони дуже різнилися, але давно зналися і на свій лад любилися. Бруно взагалі був вельми прив’язаний до людей, з якими зблизився у молодості, особливо до тих з Дрогобича. Мене це радше дратувало, відгонило душком провінційності.

Лише згодом я довідалася, що це їхнє знайомство не завжди було таким безневинним… Разом вони брали участь у підозрілих нічних вилазках на вулицю Стрийську в пошуках еротичних пригод. Два обличчя Сташка відчув Віткаци[27], коли намалював один його портрет вогненно-червоним, а другий — ядучо-зеленим. Примхливість нудьги.

Вайнґартен умів робити щедрі жести. Пам’ятаю, як подарував нам обом розкішні халати. Таку мав дивну забаганку. Але завдяки ній майбутній приятель Бруно та й мій, мабуть, також міг словотворчо пошаленіти в Закопаному. Халат, як уважав Віткаци, не звучить польською… Ну й вигадував свої власні, рідні, відповідники: затуляльник, лінивник, розлізлик, байдикувальник, завивальник…

Ближчі стосунки Бруно мав із Пільпелями[28]. Знаю про це найбільше від нього самого. Не виключено, що це була якась моя рідня, бо я зі здивуванням знайшла колись це прізвище в родинних документах. Але батьки не хотіли говорити на цю тему, а я й не наполягала. Батько Мундка мав книгарню побіч ринку, там у продажу були записники, олівці й пера. Туди достарчали книжки для Бруно (безмаль оптом), а також спеціальний папір для малювання. Вони мали будинок по вулиці Тараса Шевченка, із садом позаду, де чарівно квітнув великий кущ магнолії. На веранді в пурпуровому халаті, а може, радше у „розлізлику” сидів Мундек — товстий, лисий, в окулярах, незмінно з цигаркою в зубах. А поруч його нерозлучна сестра Трудя — велика й рудоволоса. Додаймо до них дрібного Бруно, що присів на сходинці, й матимемо цвіт цього товариства. Я не належала до нього. Воліла бути сама із Бруно.

Їх об’єднували картини і книжки, про які вони пристрасно дискутували годинами. Входили в інтелектуальний, несамовитий транс. Пільпелі також мали велику колекцію графіки й малюнків Бруно, ними були вкриті всі стіни. Інші гості, особливо молоді, часом дивилися на них із жахом. Тим більше, що їхніми героями були господарі та сам автор. Найбільший переполох викликала пастель, на якій оголена жінка входила у ванну, а темношкірий чоловік наливав туди кров з обезголовленого тіла. А біля ніг жінки — обличчя… Та ще й знайомі: Мундка, Сташка, Бруно.

Для філософських розмов та читання нових текстів Шульц зустрічався також з учителем фізики Кущаком. Тим, що був таким сміливим посередником у нашому знайомстві. Бруно давав йому попільничку — сам не курив, і вони дискутували про Бога, про Ісуса та про нескінченність. Обидвоє скептичні, обидвоє задерикуваті. Я не брала участі, не хотіла брати участі в цих диспутах. Бруно відкривав мені своє захоплення постаттю Христа, але я ніколи не була впевнена, чи це серйозно.

Мене — „панну з добропорядного дому” — трохи шокувала їхня оригінальність. Але передусім огортала ніжність до Бруно. Я знала, що йому потрібні друзі. Для нього, такого беззахисного, як скрипка без футляра, постійно виснаженого родинними, професійними й творчими проблемами, необхідна була прихильність і приязнь надійних людей. Бруно і Кущак знялися ще зі школи, розумілися без слів, але й словами постійно намагалися здивувати один одного. Ці знайомі давали йому якусь інтелектуальну поживу — це зрозуміло. Але найперше — тепло і те, чого він потребував найбільше, — почуття безпеки. І належності. Бо він уже знав, що самотність приносить йому лише тугу.

Здається, я не пасувала до його кола. При мені, напевне, й вони поводилися більш стримано. Але я ще не диктувала умов. Ще була „чемною”.

Хоч ми були пов’язані вже не тільки духовно.

Наш дім у Янові[29] був водночас звичайний і незвичайний. Скромний, але прекрасний. І стояв у чудовому місці. За садом — велике сіре озеро. Аж до горизонту. Досить було вийти через хвіртку, щоб зануритись у воду.

Той краєвид сформував мене на все життя. Вапнякові

пагорби, яри, буйні ліси. А не вулички і мури Дрогобича. Я любила простір, село, літо. Бальзам повітря цих околиць. Чайки і миті раптового вітру, який відслоняв небо. Студив, але й звільняв від турбот. Я посилала вгору за тим вітром маленькі картки з побажаннями, на які ніколи не діставала відповіді. Тоді я ще не знала єврейських джерел цього звичаю. Батько волів, щоби й не дізналась. Він відчував себе вже суто поляком. Польським патріотом. Католиком.

У Янові, де пройшло її дитинство, була одна центральна вулиця. Жевріла курявою й світлом. Люди розмовляли різними мовами, коти грілися на верандах, коні покірно тягли вантажі. На прогулянках з батьком усі з ними віталися. Польською, єврейською, українською… Часом уже наближався відпустовий празник. Вона довго не розуміла, що це за нагода для святкування. Головне, що продавали ласощі. І грав оркестр. Або баранячий ріг на єврейський Новий рік. Це не було її свято. Тоді вона в недільній сукні ходила до костелу. Висока ввічлива панночка. Співвідповідальна за причастя та приношення дарів.

В юності на канікулах я завжди плавала, веслувала й лазила з братами по деревах. Вечорами безугавно читала. З матір'ю розмовляла французькою й німецькою. Шукала свій втрачений час і блукала по зачарованій горі. Свята ми проводили, як і всі католицькі сусіди. На Великдень я прикрашала писанки цитатами з польської поезії. З великих поетів, але й з Ленартовича і Стаффа. А на Різдво ми прикрашали ялинку шишками з позліткою і колядували. Ми були польськими патріотами. Носили те більш гідне прізвище на „ський". Ше-лін-ський! Ше-лін-ська! Я дуже любила його вимовляти.

Так хотів батько. А я ще більше. Я не з них. Не з євреїв — тих молитовних, галасливих халатярів з брудних вуличок. Я боялася їх у дитинстві. Просто боялася. Довго не знала, що ми також євреї. Молилася, аби не належати до них, до того племені, знаки якого знаходила і в собі. Ніби передчувала, що нас усіх чекає…

Я не знала батька Бруно, але не думаю, що ми б сподобалися одне одному. Для сина він був магом, „пишним павичем, гурманом краси світу, ласуном барв і матерії". Бруно чудово писав про нього, часто малював його. Той ліктьовий купець[30] зі скуйовдженою бородою і пейсами, що висів десь під стелею їхніх спільних істин, не був тим, з ким я б хотіла поговорити про життя. Я звинувачувала його за навіженства уяви сина, за його візії та безпорадність перед реальністю. Я порівнювала його із батьком Кафки — болісною тінню, може, навіть прокляттям

Франца. Ця моя неприязнь переносилася й на батькову віру, хоч знаю, що дуже ризикувала.

Бруно не був релігійним у традиційному значенні. Як і, зрештою, вся родина Шульців. Вони не були ортодоксальними євреями. Вдома розмовляли польською. Хоча батьки і сестра знали їдиш, а Бруно колись (без особливих успіхів) брав уроки гебрейської у найкращого учителя у Дрогобичі. При мені він узагалі не ходив до синагоги, перед тим також лише на великі свята. Та це радше задля заспокоєння родинного сумління.

Але я переживала бунт. І то серйозно. Навіть проти тієї культури, яку він намагався шанувати, проти тих святих книг, молитов, звичаїв. Я не зносила в ньому „отого". Хотіла вирвати його із синагоги до костелу, хоча б лише на свята. Заразити іншою вірою, іншим ритуалом. Познайомити його з Богом, якому можна подивитися в обличчя. Який вислуховує молитви, чиї обіцянки будуть виконані — якщо не тут, то колись згодом, на небі.

Він не казав „ні" цим моїм прагненням. Точніше — „не зараз".

Може, я й була дурна, напевне, й надто затята, але так я хотіла перевірити нашу любов. І пристрасть. Він мав бути моїм увесь. Великий і мій. Я купувала йому чорні підтяжки у крамничках позаду ринку, ставала перед ним майже оголена. Відчувала свої довгі ноги та його пальці, якими перебирав по моїй шкірі хвилинами, цілими годинами. Ми не мусили нічого говорити. Це було наше і тільки наше мовчання. Той дорослий, вічний хлопчик потребував мене — дорослої, привабливої жінки, яка керуватиме його життям. Як Юнона. А може — і більше.

І що нічого не відбувається з а м і с т ь.

Тадеуш Бреза[31] писав у „Вранішньому кур'єрі"[32]: „Вважаю «Цинамонові крамниці» за книжку неймовірно чудову. За рекорд утіленої поезії, якого давно в нас ніхто не досягнув. Ця книжка викликає стільки ж захоплень, скільки й рефлексій. Я говорив про її спорідненості, однак відчуваю, що вона не залежить від них. Ця книжка виникла у дивовижний спосіб самонародження. Це книжка-знайда, книжка-сирота, книжка-Червона Шапочка, яка зненацька переростає у бентежний буревій часу, захоплення, поезії, зворушення, усміхів і сліз".

Такою на початку була тональність більшості відгуків —

захоплення, здивування, зачудування… Формою, оригінальністю й усім світом „дорогого Бруно” — нової зірки польської літератури.

Перш ніж „Цинамонові крамниці” потрапили до книгарень, у „Літературних новинах”[33] був опублікований розділ під назвою „Птахи” із доволі дивним анонсом: „Найближчими днями накладом «Рою» вийде роман Броніслава Шульца під назвою «Цинамонові крамниці». Друкуємо фрагмент цього роману”.

Броніслав!? Роман? З якого дива? Чи можливо, щоби Бруно сам погодився на ополячення свого імені? Він подивився на мене з підозрою, коли його про це запитала. Бо ж на обкладинці збірки оповідань, а не в газеті, написано Бруно, Бруно Шульц! Це було безглуздя, не варте коментарів. Варте було те, що він невдовзі тримав у своїй прекрасній, невеликій і міцній долоні. Його перша книжка. Також прекрасна, невелика і міцна. „Цинамонові крамниці”… Його перепустка до слави!

Коли з’явилися „Крамниці”, якийсь час Бруно був насправді піднесений. Я з радістю дивилася на нього. Він з неприхованою гордістю показував знайомим власний примірник, тим більше, що на палітурці був його малюнок.

Посипалися рецензії — йому на радість та здивування. Ці оповідання було визнано розкішними, а його самого — „першокласним явищем”. Про нього писали найбільші й найважливіші — в газетах, а перед тим часто в листах, змішуючи слова визнання із пропозиціями приятелювання: Налковська, Ґомбрович, сам „маестро із Закопаного” Віткаци. Я також зітхнула з полегшенням, бо хоча ніколи не сумнівалася в його прозі (малюнків, визнаю, часом не розуміла, а часом боялася), — тим не менше він міг би на все життя залишитися недооціненим дрогобицьким „генієм”. Він, здається, навіть трохи випростався і вже не тримався так судомно за стіни.

На „антиінтелектуальному літературному горизонті” Дрогобича з’явився хтось важливий. Оригінал, який не підлизується до „огидної потвори — публіки”. Якому, щоправда, не вистачає на експрес до столиці, але силою слова він не поступається її мистецьким гігантам. Ба більше — не клопочеться про їхню прихильність, споглядаючи все з безпечної відстані затхлої нудьги.

Це було дивне місто, як писав поет Мар’ян Гемар[34], екзотичне й родинне, ніби з фарсу й оперети, місто-комік і предмет жартів, місто несподіваних фортун і фіаско, фіґляр і спекулянт. Властиво — півтора міста. Напівпольське, напівєврейське і напівукраїнське.

Для Бруно ті „півтора міста” — то був увесь його світ. Родинне гніздо і джерело натхнення. Це була його земля обітована, Атлантида, Америка, до якої подорожні пливли роками. Літературний тріумф лише увиразнив цю істину. Юна, захоплена успіхом „Цинамонових крамниць”, одразу болісно це відчула. Покладала надії на радикальні зміни в їхньому житті, на щось нове: місто (бодай Львів), роботу (бодай у рахівництві), мабуть, і сімейний стан, бо вже й самі сприймали себе як наречених.

Це була його земля обітована

Вона могла погоджуватися, що місцева аура, люди, краєвид найбільше його надихали. Але для неї Дрогобич не був зачарованим місцем, яке „зійшло в саму есенційність”[35]. Світ

єврейського містечка не став її світом, хоч творили його ще діди. Трактувала його як галицьку діру, з якої треба втікати до свободи при першій-ліпшій нагоді. І вона відчувала, що така нагода от-от з'явиться. Не розуміла спротиву Бруно. Ну, зрештою, можна писати про своє містечко: „Чарівність і загадковість анахронізму — заповідник Часу". Але це лише література — не справжнє життя.

У справжньому житті там усе відгонить нафтою, криві вулички, скрізь сміття або курява. Жовте болото на ринку, вампір на гостинці й досконала цибуля. Ось привілеї Дрогобича, за однією з тодішніх лічилок. Тутешні мешканці віками пишалися солеварнями, всі королі, від Казимира Великого до Станіслава Авґуста, вживали тільки тутешню білосніжну сіль. У XIX столітті бочка солі, поруч із золотою короною, з'явилася навіть на гербі міста. Але вже невдовзі почалася катастрофа під маркою промислової революції. Виросло повно нафтових вишок, фахівці й злидарі з усієї Польщі вирушили сюди, аби збагатитися на „рідкому золоті".

Процвітав Борислав — нафтове серце Польщі. Після Варшави і Лодзі — третє промислове місто в країні. Неподалік розвивався трускавецький курорт, куди приїжджали столичні люди, переповнюючи променад і танцювальні майданчики. На шикарних автомобілях під'їжджали під кабінети інгаляцій та грязьових ванн. Навіть сам маршал Пілсудський приїздив туди з метою оздоровлення й розваг.

Нафтові вишки блищали, наче якісь сучасні святині невідомої віри. Спочатку мені траплялося дивитися на них з подивом, але згодом вже тільки з неохотою і почуттям кривди. Бо вишки блищали, а з придорожніх ровів витікала густа ропа, якесь чорне шмаровидло і мастила. Скрізь тхнуло. І Тисмениця вже не була рікою, а резервуаром смердючих відходів, болісно нагадуючи про віддаленість мрій від реальності. А ще вілли промислових магнатів, нафтових мільйонерів, що виростали на масному, просякнутому нафтою ґрунті, поруч із кривими халупками єврейської бідноти, демонстрували, що примара багатства може розвиватися швидко.

І це мала бути ота країна екзистенційного дива? Я не розуміла Бруно. Мені не вкладалося в голові, що він хоче тут існувати як провінційний учитель, що не має інших прагнень. Попри успіх першої книжки в літературних салонах столиці, він не шукав там місця для себе. Боявся, мабуть, мого набридання, трактував це як небажаний примус. Може, навіть жалкував, що він не сам. Бо тоді ні перед ким не мусив би виправдовуватись щодо

своєї пасивності. І щодо повіву вітру над дрогобицьким ринком, який завжди був для нього магічною подією, частинкою вічності, що об'єднувала землю з космосом, а не медичною загрозою для зору і нюху.

Він мав свої причини наполягати на своєму, я — свої. Я пообіцяла йому дещо після наших перших зближень. Він також дещо мені пообіцяв. Сподівався, що зі мною приборкає свої виснажливі, і для нього також, сексуальні фантазії, що ми будемо нормальною парою. Я відчувала, що допоможу йому в цьому. Що зумію, нехай на якомусь перехідному етапі, навіть ціною власного сорому. Я була доросла, знала, навіщо чорна білизна і черевички з високими підборами. Ми навіть могли разом побавитись. Іноді. А чому б і ні? Чому не я? Чому не личить? Чому? Тепер він ніби завагався у спільних обіцянках. Віддалився від мене, може, його еґо зміцніло надміру. Почав вислизати з дому. Частіше рахувати гроші. Писати більше листів, які ховав від мене. А я почала задумуватись, чи знайду в собі стільки терпеливості, щоби справді допомогти йому. Бо ж бачила, що й в інших, більш буденних, справах наші дороги також розходяться.

Він ідеалізував цей свій Дрогобич. Я здригалася, коли він співав гімни на його честь. Вихваляв ту забуту частинку мали, вбачаючи в її застиглості й мертвоті незрозумілу мені силу. Та водночас скаржився, що йому бракує інтелектуального спілкування, що він не розвивається, не має доступу до книжок і часописів. Йому не вистачало лекцій у залі „Сокола”, кінотеатру „Ванда”[36], позичальні книжок. Не міг насититися виступами на недільних літературних пополуднях у приватній єврейській гімназії або під магнолією на веранді в домі Пільпелів.

Та справжній Дрогобич був, однак, провінційним і парафіяльним. Бруно мусив це розуміти, навіть якщо не говорив мені про це. Я відповідала тим самим. Не повторювала йому всього, що чула в крамничках, у пральні або в цукерні Жиґулевського. Особливо після того, коли він видав книжку.

Він? Той огидний учитель ручної праці? Це хворе, моя пані, „ку-ку”, може й польською, але зрозуміти неможливо. Одні крутили пальцем біля скроні, інші прямо казали, що не розуміють, чим таким у тій Варшаві захоплюються. Більш обізнані говорили про снобізм. І багато хто запитував: навіщо таке писати, для кого?

Я дуже люблю цю фотографію Бруно. На сходах його будинку. Він тут такий, якого я знала. У ньому повно дрібних, ніжних протиріч. Спокійний, але привабливий, сидить на сходах свого будинку з пером у руці. Делікатно, трохи таємничо усміхнений, обіцяє поглядом якусь чергову історію? Злегка позує, з розгорнутим зошитом на колінах. Пише, малює ескіз? Елеґантно вдягнений у свій вихідний сірий костюм і краватку. А водночас усе дуже по-домашньому. Замість черевиків має на ногах капці, знамениті пантофлі, в яких човгала вся родина Шульців і які мене завжди дратували, а часом навіть виводили із себе. Може, це мала бути фотографія для якоїсь статті про дрогобицьку зірку польської літератури, в якій планували обрізати нижню частину?

Спокійний, але привабливий, сидить на сходах свого будинку з пером у руці

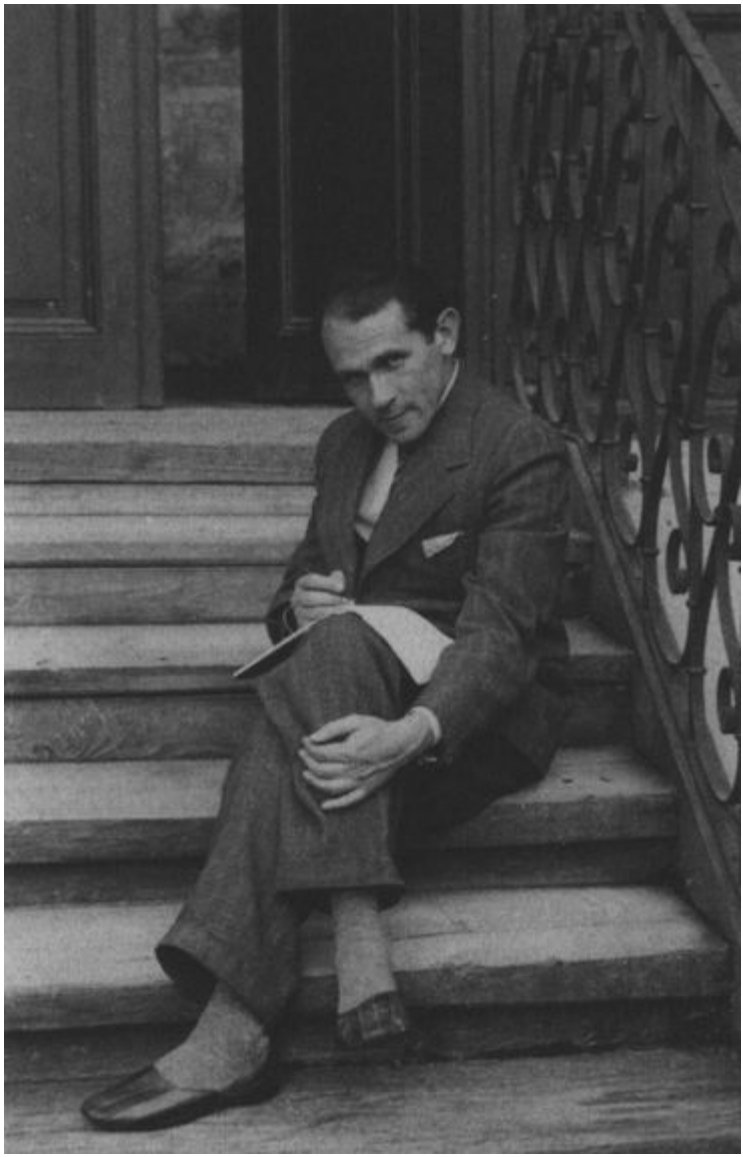

Це, безумовно, фотографія з часів нашого зв’язку, здається, навіть після публікації „Крамниць”, бо такого погляду він раніше не мав надто часто. Але не знаю, хто її зробив. Може, хтось із його колег учителів, можливо — той його приятель Кущак? А може, я сама? Хтозна? Але я б точно припильнувала, щоб він мав на ногах відповідне взуття.

Сама я читала „Цинамонові крамниці” з подивом. Адже знала той світ з власного досвіду. Досить було визирнути через вікно, щоби побачити цю звичайну реальність дрогобицької провінції, художню візію якої створив Бруно. І якщо правда життя мене радше відштовхувала — окрім природи! — то її творче

перевтілення захоплювало. Ці стрімкі словесні образи, цей простір, що панує над усім. Кравці, помічники, коминярі, тіні справжніх постатей, але із власним буттям. І все затримане у важкій атмосфері, однак не у тій нафтовій, а сповненій ароматною курявою, поміж книжок, карток, пророцтв давніх цадиків. У цій прозі реально відчутний дотик хутра і терпкий смак порепаної шкіри, шепіт нарікання й насичення.

Мій Бруно. Великий Бруно. Я справді пишалася. Пробачила йому навіть ідеалізацію батька.

Звісно — це не була література для кожного. І, що цікаво, я не знайшла тут ані сліду від тієї звичної зухвалості, що на малюнках. Ну, може, один раз, у двозначностях поведінки Аделі, котра своїм пантофликом, який „ледь помітно тремтів і поблискував, ніби зміїне жало", повалила Батька на коліна… Може, ще, коли у „Вулиці Крокодилів" дівчата-помічниці „завмирали у зневажливих вихилясах" та, „кокетуючи взуттям", нападали на „збудженого глядача". Але це заледве тінь — та й то іронічна — його мазохістської одержимості. Знав, що слово має більшу вагу, що назване втрачає свою чарівність? Що може стати небезпечним? Загрожує скандалом?

Але, з іншого боку, оті візійні, але водночас доволі конкретні описи з „Вулиці Крокодилів". Вулиці розпусти. Ті повії, котрі „йдуть хижацькою плавною ходою і в недобрих, зіпсованих обличчях мають незначну ваду, яка їх перекреслює: кривий чорний зиз або розірвані роти, або відсутність кінчика на носі". Вони справді такі були? Мабуть, так. Він знав їх — саме тих „кокеток"? Звісно, знав. Вистачало добре придивитися до окремих малюнків Бруно. Я придивлялася.

І, мабуть, найцікавіше — розголошена всім і вся остаточна таємниця цієї дільниці, що є нічим іншим, як „ферментацією прагнень, вибуялою завчасу і від того безсилою та порожньою". Бо „в ній ніщо не завершується, ніщо не доходить до свого *definitivum*, усі починання зависають у повітрі, всі жести зупиняються передчасно і не можуть вийти поза певну мертву лінію".

Може, він написав це для мене, виправдовувався про всяк випадок? Але ж тоді він ще не знав мене. Тоді чому якогось ранку я натрапила на книжку, розгорнуту саме на цих сторінках? Сам хотів підвести мене до цих думок? Намагався сказати мені, що „це" є лише фікція, гра, ніколи не доведена до кінця? А може, це просто вітер — я завжди спала з відчиненим вікном — хотів почитати про „вибуялі нездійснення", якими „все закінчується".

Усе-таки він трохи наражався. Хоча б заувагою про учениць, які „мають у поглядах той нечистий натяк, ув якому вже зачаїлася

вгадувана майбутня зіпсутість”. Як на учителя, це доволі необережні формулювання. Я воліла, щоб моїх дівчаток це не стосувалося. Його вже колись, як сам мені розповідав, звинуватили в непристойності. Під час виставки в курортному будинку в Трускавці, яка мала покращити домашній бюджет Шульців, місцевий депутат чи навіть сенатор вимагав зняти зі стін графічні роботи з „Книги Ідолопоклоніння”. Бо це скандал і публічне зіпсуття…

Якось це пережилося, бо роботи вочевидь були вже продані (за смішну ціну!), але тепер часи змінювалися. Для єврейських художників, безумовно, не на краще. Зі школи вже доходили чутки, що учні скопіювали малюнки Шульца і почали обговорювати нагайки, чорну білизну й дивні уподобання свого професора. Добре, що чув про це лише приятель фізик…

Бруно постійно мучила тривога. Зрештою, він завжди її відчував, тож, як не дивно, причин для хвилювань радше побільшало, ніж поменшало. Коливання настроїв зростало все сильніше й сильніше. Успіх „Цинамонових крамниць” спочатку його окрилив. Він був здивований таким чудовим сприйняттям книжки. Пишався проведенням вельми улесливих аналогій з Рільке, Русселем[37], Жироду[38], Блейком.

А водночас його боляче зачіпало й виводило з рівноваги кожне, хай навіть злегка критичне, слово. Це, мабуть, характерна хвороба дебютантів, але в нього — як і все інше — надмірно перебільшена, на межі цілковитої зневіри у власній прозі. Так, ніби він не довіряв своєму талантові й боявся, що втратить його, а може, вже втратив і є всього лиш автором літературної містифікації. Я підтримувала його духовно, але не знаю, чи мені це вдавалося. Він чекав підтримки не від найближчих, тільки, здається, від якогось Бога Літератури, єдиного і всемогутнього, який раз і назавжди винагородить його своїм визнанням і вручить йому викарбуваний з бронзи сертифікат величі. Сміявся, коли я про це говорила, хоч не знаю, чи його це трохи не ранило, що жартую на такі важливі теми…

Для заспокоєння я читала йому вголос найпрекрасніші речення із „Крамниць”, які переписала собі на листок картону й носила в торбинці. Хто як не Геній, мій Геній, мій Майстер міг написати їх. Хоча б оці:

„Суботнім пополуднем я виходив з матір'ю прогулятися. З півтемряви сіней ми відразу поринали в сонячну купальню дня. Перехожі, блукаючи в золоті, мружили очі від жару, немов позаліплювано їх медом, під відкопиленою верхньою губою виднілись їхні ясна і зуби. І всі блукальці цим золотим днем

несли на собі однакову спекотну гримасу, ніби сонце…”

Або ось ці, що описують чудернацьку пташарню Батька:

„…тут-таки небо вкрилось якоюсь кольоровою висипкою, осипалося розхвильованими плямами, які росли, дозрівали — й раптом наповнили простір дивним народом птахів… Серед них були птахи двоголові або з надмірно великими крилами, були й каліки, що накульгували в повітрі однокрилим недолугим польотом… Деякі з них літали навзнак, наділені тяжкими незграбними дзьобами, схожими на колодки й замки, навантажені кольоровими наростами, й були сліпі”.

Дуже скоро я зрозуміла, що тут, у Дрогобичі, нічого доброго Бруно вже не чекає. Що б він не зробив — не змінить статусу гімназійного учителя малювання. Та ще й такого, який постійно мусить працювати на авторитет. Та ще й маючи ті свої приховані й водночас явні таємниці. Може, я помилялася? Часом він визнавав мою правоту. Тепер навіть частіше, коли я починала розмову на цю тему. Може, зважував у думках зухвалі плани виїзду, мабуть, ретельно прораховував, як це йому властиво: на помешкання стільки, на перші місяці стільки, родині надіслати стільки і стільки. Сто злотих мало б їм вистачити. Адже є Ізидор… Він, здається, навіть почав розглядати ідею покинути роботу у школі.

Писав подання, клопотання, листи до знайомих. Що, можливо, у Львові чи у Варшаві щось би знайшлося для нього. Він зі свого боку готовий на все: може навчати малювання, ручної праці, навіть математики… Його влаштує найменша посада, якщо, ясна річ, розмір зарплатні буде враховувати той факт, що він якоюсь мірою утримує родину. Йому відмовляли, він знову писав, просив…

Бо ж він усе досконало знав. Був розумним не лише у своїй творчості. Часто скаржився мені, іншим, у листах до тих його таємничих знайомих і повірниць, як складно писати у самотності провінційного містечка. Як душить його тутешнє повітря, людська ницість і загалом мізерність життя. І що треба бути героєм, аби тут займатися мистецтвом.

У великому місті людина може сховатися, загубитися в натовпі таких, як вона. А тут ти під прицілом кожного дурня. Усіх знаєш, бодай з вигляду, дарма що крадешся під стінами. І кожен хоче щось знати, нехай не читав, але чув, а може, просто так говорили інші. А хто такий Леонек? А чи вулиця Крокодилів — це наша вулиця Стрийська? А той соняшник на ринку — справді страждав на слонову хворобу? Він переймався тим, як його тут сприймали, як його метафізичні візії намагалися звести до дурних пліток. Ба, кожен хотів би мати ключ до незбагненного. Ключ або принаймні відмичку. Ні, літературі це не допомагає. Але кого вона обходить.

Трактував цей шум як частину тієї безладної метушні, на яку не варто витрачати сили. Слухав, злився, але довго про це не

думав. Це життя мурашок і тарганів — працелюбно безглузде, приречене на швидкий кінець. У щілинах і шпарах вони кудись прямують одні за одними до тільки їм відомої мети, зі впертістю, запопадливістю. Навіщо? Навіщо, якщо не звучить струна… „Життя мусить бути творчо утилізоване. Інакше воно стає страшенно небезпечним та вбивчо безплідним”, — повторював він.

Навіть ті, хто взагалі не чули про жодні „Цинамонові крамниці” й узагалі нехтували літературою, не могли зачепити його гірше. Тепер він сідав писати з колишньою затятістю, але й з новим розпачем.

А я справді почала задихатися у Дрогобичі. Я вже не хотіла присвячуватися без змісту і впевненості. Так, я прагла бути з Бруно, але на моїх умовах, може, всупереч тим першим щедрим імпульсам, що буду для нього завжди і без застережень. Це було запаморочення власним почуттям — прекрасне, але лише на початку зв’язку. Тепер я вже не хотіла загрузати в жалюгідній, передбачуваній дрогобицькій буденності. Її понурий привид постійно мене лякав. Не для того я навчалася у Львові, не для того пізнавала над Секваною мистецький Париж… За будь-яку ціну я хотіла вирватися з котла провінції та родинно-сусідських обмежень.

Я намагалася серйозно поговорити з ним на цю тему. Почула: може, не зараз, бо зараз… Я була близькою до відчаю. Здається, дозрівала до бунту. А він, розуміючи це, тягнув мене в кінотеатр, у цукерні, до Пільпелів. Я ж починала бачити у цих дружніх домах, у цих тихих зібраннях і балачках справжню пастку для себе, для нас обох. Лише згодом зрозуміла, що в одному товариському колі в Закопаному було більше життя, пристрасті й жарту, ніж у протухлих нафтою й болотом місцевих елітах. Але тоді я вже вирішила втекти з Дрогобича.

Невдовзі доля зіграла зі мною злий жарт. Я втратила роботу в дрогобицькій школі. Так зване скорочення ставок. Мабуть, я мала занадто добру освіту — з тими, хто з докторською дисертацією, самі лише клопоти. Я повернулася в Янів, до батьків. Але про найголовніше не забула.

Я звідси втечу. З Янова, з Дрогобича. З Бруно, а хоч би й без Бруно.

1935 рік розпочався для Бруно погано. Раптово, через серцевий напад уночі, помер коханий старший брат Ізидор. Той, який завжди вірив у творчість Бруно, хоча, мабуть, не розумів її до кінця. Спонсор „Цинамонових крамниць”. А водночас благодійник усієї родини, підприємець, бенефіціар того нафтового буму, що в якомусь невизначеному і все більше віддаленому майбутньому мав озолотити весь Дрогобич. Та ще й перед тим якісь його справи пішли не так, — урешті не лише в зовнішньому світі скаженіла криза, — і вся його родина виявилася у скрутному становищі. А її дрогобицька частина мусила перейти на утримання Бруно. Мати, сестра, неповносправний племінник… Усі без засобів до існування. Це була справжня катастрофа — емоційна й матеріальна.

Тепер Бруно мусив рахувати кожну копійку. І гнатися за кожною копійкою. Хоча він і раніше сумлінно рахував. Місячний дохід у школі — 200–240 злотих, залежно від року, плюс надбавки. Якісь професійні переформатування, перегрупування: не гордував різницею у 5–7 злотих — мусить бути повернута… Жалюгідні премії. А ще медична страхівка — невеличкий внесок, але все ж… Старанно додавав, повністю прибитий, пригнічений. Бо як же він має жити, як творити, якщо завтра йому може не вистачити на олівці, на фарби для малювання. Я не надто могла йому допомогти. Заробляла, поки заробляла, набагато менше. Та й, зрештою, він все одно не прийняв би від мене допомоги.

Він намагався впоратися з цією ситуацією. Просив. Переконував. Наполягав. Жебрав у шкільного керівництва. Звертався з проханням про відпустку, про додаткові години, про можливість перейти на іншу, вище оплачувану роботу… Скаржився, що його клопотання застрягло десь у секретних системах міністерства. Долучав посвідчення й оцінки зі школи, його рекомендували директор та куратор освіти як старанного учителя, котрий сумлінно виконував свої обов’язки. Просили разом, аби їхньому підопічному надали можливість віддатися літературній праці. Від нього відхрещувалися відмовами або мовчанням. Іноді щось там йому підкидали з великої милості. Ніхто тут — ні в Дрогобичі, ні у Львові — не збирався сприймати Шульца так, як Познань Корнеля Макушинського[39], якому місто призначило постійну місячну платню в розмірі 500 злотих…

Він став ретельним, як ніколи раніше. Все намагався записувати. Я колись знайшла листок паперу зі стовпчиком витрат. А радше з нотатками, що скільки коштує. Якщо треба буде купити…

У нього не виходило, він перекреслював, витирав, що ледве

можна було розібрати. Спершу те, що найважливіше: матеріали, фарби для малювання, олівці — 10/14/17 злотих. Далі решта: хліб — 30 ґрошів, м'ясо — 80, цілий костюм у кравця на замовлення — 40 злотих. Добрі черевики — близько 17 злотих, новий роман у книгарні — приблизно стільки ж.

Далі вже у стовпчик — одне під одним.

Обід із трьох страв на Ковальській — 1,25 злотого.

Парфумерія „Ощадливість" — презервативи найвищої якості „Неля". Для реклами, півдесятка — 1,50 злотого.

Вазеліни й пудри на вагу — без ціни. (Перекреслив.)

Нижче записав: стоматологічна новинка — шляхетна імітація платини.

Але що крилося під останнім записом: „брл" — 1 злотий? Брульйон, бордель?

Не знаю, ніколи не наважилася запитати. Хоч невеличке розслідування провела. Брульйон — міг бути, міг. Траплялося, що якийсь добрий стільки коштував. Але бордель? Я й гадки не мала, скільки „це" може коштувати. І що саме? Звичайна еротична послуга, а може, „це" — дещо більше, що було в нього на думці? Отже, не бордель, ані борделик, ані борделище, як казав Мундек. За „це", безумовно, треба було платити додатково. Прецінь більше уваги мусили йому присвятити ці дівчата. Але якщо хотів лише дивитися або торкатися їхніх ніг… Близька до спазмів, я воліла не продовжувати цю тему. Зате відтоді уважніше приглядалася до його брульйонів.

Але колись згодом, випадково і краєм вуха, вона почула розмову двох учителів про „ці справи". 2 злотих — така зазвичай була ціна у дрогобицьких повій. Зітхнула з полегшенням. Але тут-таки знавець життя з великим носом додав, що він платив лише один злотий. Бо завдяки своїм чоловічим якостям і заслугам мав п'ятдесятивідсоткову знижку! І вона вже знову ні в чому не була впевнена.

Хто каже про перемогу? — запитував мене часом Бруно, цитуючи поета. Вижити — це головне. Я часто нагадувала йому ці слова. Хоча він сам узагалі цього не підтверджував. Складався радше із протиріч. Був ніжний і чужий водночас. Як вогонь і попіл. Здавався і несміливим, і розбещеним. Емоційно він іноді відлітав так далеко, що, дотягуючись до нього руками, я відчувала себе, наче античний герой, або й справді, наче та мітична Юнона.

Він говорив про виживання як головний принцип природи. Гм… А сам був зворушливо добрий. Я чула, що він крихтами

цукру годував виснажених восени, осовілих мух. Не знаю, чи справді так було. Але мене це розчулювало. Як і розповідь про його матір, що ділилася сиром з мишами, аби ті не з'їли її припасів. Він мав відкрите серце й нікому не бажав кривди. Соромився б її. Як соромився перейти через кімнату, коли всі на нього дивилися. Або публічно виступити, або просто повідомити, що він є. Творить.

Усе мало служити мистецтву. Бо тільки воно давало надію. Воно єдине обіцяло порятунок у житті — надто болісному, якому він не міг протистояти, як будь-який інший. Мужчина. Чоловік? Учитель? Брат. Син. Він мав багато ролей. Але цікавила його тільки та одна: мистець.

Літо 1935 року вони провели в Закопаному. Юна раділа особливо. Вона з нетерпінням чекала цих моментів. Нарешті вони могли використати його приятелювання і знайомства, що з'явилися після виходу його дебютної книжки. Сподівалася, що, може, їй врешті вдасться перетягнути Бруно на свій бік, знайти альтернативу для його Дрогобича. Може, його нові знамениті приятелі, на чолі з головним Віткаци, переконають його у перевагах іншого світу.

Шульц ще перед тим їздив до Закопаного. А точніше — від якогось часу до Віткаци в Закопаному. Заради цього знайомства, спершу в листах, а згодом особистого, він покидав свій Дрогобич і вирушав — який жах — у гори! Він, який мав проблеми, коли підіймався стрімкими сходами. Але чого не зробиш заради приятельства з „божевільним із Закопаного"? У творчості й у житті вони були двома великими протилежностями: один до болю інтроверт, другий — екстраверт аж до екстравагантності, чи й навіть більше. Однак цінували один одного як мистці й любилися як люди.

Віткаци не був набагато старшим за Бруно, але майже як батько опікувався провінціалом і вводив його у „товариство". А заслужити на справжню ласку Віткаци, всупереч тому, як могло здаватися на перший погляд, було не так уже й легко. До Бруно це взагалі було майже неможливим. Він навіть обожнювати себе рідко коли дозволяв.

Цього разу організацією деталей подорожі зайнялася вона. Пансіонат від 3 до 10 злотих за добу, залежно від умов, 6 злотих

— кошти перебування у кращих умовах, додатково купіль — 1 злотий та обслуга — 70 ґрошів. Вибрала щось посередині. Зарезервувала.

У знаменитій „Віткевичівці”[40] не було світла й каналізації, тож вони замовили щось більш зручне. Постійно зустрічалися з Віткаци та його мистецькою бандою. Бруно майже належав до неї. „Майже”, бо розпивання алкоголю та постійні дурощі — це не був його світ. Але він хотів бути поруч із кимось, кого вважав більшим за себе. А вже точно з кимось, хто краще вміє насолоджуватися життям…

Послідовник Чистої Форми[41] та заборонених речовин був кольоровим у буквальному значенні. Наче екзотична квітка. Завжди старанно добирав сорочки. До зеленої залюбки надягав жовті черевики. Й темно-сині бриджі. До цього малинову краватку. Здасться, він навіть білизну мав кольорову. А писав фіолетовим чорнилом. Він постійно рухався: то запрошував усіх на щось смачне — це могла бути настоянка з анісу, — то демонстрував виготовлений ним калейдоскоп. Відтак вилазка в гори. Увечері заохочував до участі у спіритуалістичному сеансі, під час якого міг непомітно нахилитися і, за спинами паней зі свого „гарему”, нишком зізнатися Юні, як він тяжко сумує за покинутою у Варшаві дружиною.

У його товаристві безперестанку щось відбувалося, кипіло життя, романси, лився алкоголь. Сам проводир зазвичай перебував у стані „ґлятви”, як він називав похмілля. Але це не заважало йому в щоденних розвагах з коксом, стрихніном, „пифком”[42] та іншими стимуляторами. Темперамент його просто розносив. Хоча якоюсь мірою це була лише видимість. Бо ж колись він мусив писати ті п’єси і повісті, завдяки яким став знаменитим, колись мусив малювати ті свої предивні портрети. І ось він, отой гейзер темпераменту, і той інший, ще блідіший на тлі свого приятеля, ще більше замкнений у собі й мовчазний, мусили переживати ті самі моменти самотності над листком паперу, з палітрою в руці…

Їх об’єднувала любов до мистецтва — беззастережна, непримиренна до профанів, які й гадки не мали про муки творчості. Тільки воно, тільки мистецтво виправдовувало їхнє існування на цій планеті. У цьому вони погоджувалися на сто відсотків. Бруно часто посилався на свого Приятеля Мистця, коли на мене нахлинала бодай мить зневіри, чи щоб не проґавити інших можливостей у житті. А Віткаци повторював: „…забрудню руки по лікті й пахви. Вб’ю себе роботою, бо без неї… ким я є? І навіщо?”

Але тут автор „Ненаситності”[43] здебільшого розважався. Він

любив сміятися, пустувати. Після кожного потужного загулу розпочинав Нове Життя у Великих Масштабах, тоді ми його найчастіше бачили. Пам'ятаю його кривляння перед об'єктивом фотокамери. Глузливі жарти. Хлоп'ячі дурощі, здається, не без впливу різноманітних речовин. Його заклики до своїх обожнювачок, щоб не сказати — коханок: „Давай зробимо щось пекельне!" В усьому цьому, як і в ньому самому, палав вогонь.

Іноді я з тривогою поглядала на мого Бруно. Чи його це не бентежить, не шокує, чи ця сила приятеля ще більше не підкреслює його власні слабкості. Але — на диво — Бруно, мій Бруно, зазвичай тихенький, відчужений, який часом пожвавлювався лише ближче до ліжка, був зачарований так само, як і я. Ні, Віткаци його не шокував. Бруно був його шанувальником. Хоча на деяких фотографіях мав неприродно радісний вираз обличчя.

Навіть колекція раритетів „божевільного із Закопаного" вражала. Неважливо — справжня чи лише сфальсифікована. Чого там тільки не було? Недопалок цигарки маршала Пілсудського, підв'язка таємничої танцівниці Рити Сачетто[44], волосина Бейліса[45] — єврея, звинуваченого у 1913 році в ритуальному вбивстві. А поруч із засушеним язиком новонародженого та шматком людської шкіри з татуюванням — серія порнографічних акварелей Тимона Несьоловського[46], кольорові японські дереворити та — предмет гордості автора — збірка графічних робіт Бруно!

За столом або на веранді „Віткевичівки" точилися запеклі диспути про літературу й філософію. Найблискучішим, звісно, був Віткаци, а також його приятель, філософ Роман Інґарден[47]. Але Бруно їм не поступався, що розчаровувало дамську половину „двору", яка прагнула розпочати веселощі, а не дискутувати про філософські категорії.

Іноді я почувала себе як на небі, до якого, зрештою, із Закопаного було значно ближче, ніж з нашого Дрогобича. Я вірила, що світ складається зі слів. Що вони та їхні душпастирі творять найважливішу реальність. Була готова піти за цією візією у вогонь. І за Бруно, бо це він відкрив її для мене. Дозволяв перебувати у магічних світах, ступати по полянах і галявинах, до яких сама б я не дотягнулася. Ці люди особливі — ці гейзери мудрих слів. Я пояснювала собі піднесено, що досягла справжньої честі, й мій мистець обдарував мене щедрим жестом самітника, вдячного за прихильність до його витончених потреб…

Але досить було кількох речень Віткаци, аби спуститися з

небес на землю. Він дотепно розповідав про свою одноосібну майстерню портретів, створену для „видовбування пик”, аби художник мав за що випити й закусити. А це насправді були немалі гроші. За портрет типу А — „вилизаний, фотографічна схожість, екзотична, рослинна декорація” — брав 350 злотих. За найдешевший та, згідно з правилами майстерні, „найбільш строгий, без фармакологічних доповнень”, треба було заплатити 100 злотих. Я вдоволено, а може, й з легкою тінню надії дивилася на Бруно. Але він навіть не поворухнувся — мабуть, не зрозумів мого німого запитання. Чи не хотів зрозуміти?

Я не знала, що й він мав такий портретний досвід, що заради грошей за кілька злотих малював туристів власне тут, у Закопаному, а перед тим у Криниці[48]. Під час його перших виїздів у гори. Десять років тому. Але він волів не повертатися до цих спогадів. Бо ж не мав темпераменту Віткаци. Ані його хисту знаходити клієнтів. Портретики були скромні, чорно-білі, а художник сірий і мовчазний. Таке не могло подобатися.

Віткаци — це інша справа! О, той умів причарувати! Треба було ще поклопотати про його великі кольорові пастелі з написами автора про допоміжні засоби, які він вживав під час роботи („пифко” було найлегшим). Інша справа, якщо малював їх від душі. Тоді я пригадала собі, що колись уже бачила картину, яку намалював Віткаци. Це ж був портрет Бруно — висів на почесному місці в його кімнаті на Флоріанській. Кольоровий, демонічний, повний звивистих форм, але й якоїсь проникливої ніжності. Здається, все тіло Бруно нагадувало в’юнкого жучка, зображеного згори. Гостроверха шапка і повідок довкола шиї. Партнер коломбіни, блазень, трагік, мій майбутній чоловік? Я бачила це лише мить — Бруно не хвалився, а я, надто вражена іншими образами й запахами, хотіла лишень утекти звідти. Це, безумовно, було справжнім мистецтвом, поза і понад будь-якими „правилами”.

Її Віткаци також малював. По знайомству, як наречену приятеля. Звісно, не як клієнтку — „даму, що хоче всього дуже дешево”, як того літа він скаржився в листі до дружини, ділячись своїми черговими невдачами.

От лише витягти Бруно у справжні гори — це була велика проблема… Зазвичай він відмовлявся від походів у високі ділянки Татр. І навіть від звичайних прогулянок. Одного разу я мала нагоду переконатися, як його страх висоти виглядав на практиці. Дійшли якось, ми і Дебора Фоґель[49], до Скупньового Уплазу[50] — місця, де відкривається широка й далека панорама гір. Повна, безкрая далечінь. Цього було достатньо, аби Бруно припав до скелі, боячись зрушити з місця. Марно ми удвох з Деборою

тримали його за руки й щосили заспокоювали! Врешті мусили залишити його самого й вирушити по допомогу. Лише рослі чоловіки звели його вниз до Кузниць[51].

Він знав свої можливості, пам'ятав про паніку, в яку впадав навіть на найменшій гірці. Інша справа, якщо знаходив якусь причину. Наприклад, так званий „шлях Ріффа".

Владислав Ріфф[52] був письменником, хворим на туберкульоз, з яким Шульц заприятелював у Закопаному у двадцятих роках. Він щось там талановито писав, вони говорили про Пруста і Достоєвського, про Кафку, розглядали графічні роботи Бруно. Про їхнє знайомство розповідав молодий поет Адам Важик[53], який у 1927 році зупинився в тому самому пансіонаті. Вечорами панове зустрічалися з панянками, а Бруно нібито розважав усіх пародіями на свої власні малюнки, принижено схиляючись до ніг однієї з дівчат. Але цього разу йшлося не про дівчат, а про Ріффа, який через рік помер, і всі його рукописи, включно з незакінченою повістю й листами від Бруно, спалили ретельні дезинфектори.

Шульц не забув свого приятеля. Принаймні його не треба було годинами вмовляти або тягти силоміць до місць, де вони були разом…

У Закопаному я також познайомилася з Деборою Фоґель — однією з таємничих жінок, з якими пов'язували Бруно. Сам він ні в чому не хотів зізнаватися. Але вони листувалися роками, він писав до неї з такою жагою й талантом, що з цих листів нібито, не нібито — справді, народилися „Цинамонові крамниці". Вона завжди мала що сказати, любила сміятися — голосно, всією собою. Я прислухалася до її філософської дискусії з Віткаци. І була вражена. Не запам'ятала теми, а тільки її імпульсивність, прозорість викладу й аргументації. Її вигляд — ну що ж, на думку чоловіків, вона була красива. Темноволоса, полум'яна! Мудрість — щодо того жодних сумнівів не могло бути.

Мене переповнювали вагання, чого варта моя докторська з філології поруч із такими живими інтелектами, але зробилося радісно на душі, коли довідалася, що вона наче схвалила вибір Бруно. Тобто оцінила мою вроду й елегантність. Бо словами ми обмінялися лише кількома.

У товаристві Віткаци, отож і в нашому, був також Тадеуш Штурм де Штрем[54], вельми неординарна постать. Людина, яка не один раз вплинула на моє життя. Усі називали його „святим”, бо він жив більше для інших, ніж для себе. За професією був статистиком, за вподобанням — приятелем мистців, за покликанням — громадським діячем. Свої заробітки роздавав тим, хто потребує. Засновував безліч приватних стипендій, переважно для студентів політехніки, але, скидалося на те, умів також допомагати в навчанні чи кар’єрі посильним та прибиральницям. Він навіть покинув курити, аби більше зібрати на допомогу для інших…

У своєму варшавському помешканні він мав колекцію кільканадцяти портретів Віткаци, кожен з „найвищої” полиці. Найвищої у подвійному значенні. Бо щоб як слід роздивитися ці портрети, треба було стати на крісло, бо так було високо.

А його брат Едвард був директором солідної державної інституції — Головного статистичного управління. Ми наразі не знали, що це невдовзі мало означати для мого, для нашого життя…

Я відчувала, що це перебування в Закопаному, знайомство зі стількома чудовими, добре влаштованими і, зрештою, просто цікавими людьми вплине на моє життя. Мусить щось змінитися. Бруно був щасливий, тут він був більше переконаний, що світ не лише одноколірний. Марія Каспровичева[55], власниця знаменитої „Гаренди”[56], вдова Яна Каспровича, намагалася переконати мене, що якщо я хочу бути з Бруно, то мушу зрозуміти його винятковість. Бо химерність душі — це привілей мистців, а розуміння — єдиний ключ до спільного з ними життя.

Наче я в цьому вже не переконалася! Ба якби лишень вона знала про мого мистця стільки, що я… Може б, не так завзято читала мені материнські проповіді? Щоправда, одного разу вона здивувала мене щирістю. Жінка повинна бути красивішою за чоловіка, — сказала на прощання, — але у вас ця різниця завелика. Ти надто красива для нього. Спершу я подумала, що це просто такий комплімент. Але щось мене спантеличило в цих словах. Звісно, я вже чула подібні вислови про наш зв’язок. Однак у них крилася злорадність. Але ж пані Маруся обожнювала Бруно… „То що мені робити?” — запитала я. „Мусиш його ще більше любити. І вважай, аби він не почав боятися тебе. (І не фотографуйся разом з ним. А принаймні стеж, щоб він усміхався.)”

І справді — ми не мали спільних світлин. Навіть без моїх нових вагань і сумнівів його не вдавалося вмовити. На усмішку —

часом так. Тоді він виглядав ще молодшим, ніж зазвичай.

Але щоб сильніше його любити? Не можна було сильніше. І так усе було — тільки Бруно і Бруно. Він і для нього. Спершу він, потім його мистецтво. Або навпаки. Це було найважливіше для нього самого і для всіх. Отож без цих слів пані Марусі й без тієї білої троянди, яку вона колись принесла мені від його імені, я знала, що зі своїми бажаннями мушу сховатися в найтемнішому куточку. Але ж — змилуйтесь — не такому темному, як Дрогобич!

На щось таке я вже не могла погодитись. Може, те знайомство з Деборою — красивою й панівною своїм розумом над світом чоловіків — підштовхнуло мене до більш рішучих кроків. Спершу на словах. Упродовж багатьох вечорів ми говорили з Бруно. У цих розмовах літературних тем було щораз менше.

Наче рефрен, поверталася тема переїзду до більшого міста. Щонайменше до Львова, але я насправді від самого початку думала тільки про Варшаву. Тільки там був сенс розпочати життя заново, тільки там варто було ризикувати. Бо ж початок не мусив бути легким. Ані в моєму, ані в Бруновому випадку. Нові місця роботи, нові помешкання, старі родини на утриманні…

Він множив клопоти й труднощі, рахував, у нього нічого не сходилося. Але передусім повертався до своєї *idee fixe*. Дрогобич як прихисток його письменства, як його космос. Сидів на ліжку й плів, що лише там курява має терпимий колір і блиск, сутінки відкривають щоразу нові обличчя, а час сочиться через інше сито. А я думала, чи чує він сам себе. І кому він це говорить? Якимось випадковим підлабузникам чи своїй вимріяній, ще й у хтивих снах, жінці. Роздратована його егоїзмом, вже замалим не сказала йому про ті безглузді слова, якими він недавно частував за столом ледь знайоме нам товариство. На чиєсь питання ти відповів відверто, що у прозі соромився б того, що показуєш на своїх малюнках, і що не зміг би написати мазохістський роман. Я тут у рукавичках і ваганні стрибаю довкола пана мистця, щоб його не вразити осудом, а він відкрито говорить про СОРОМ!

І малює, малює, що йому тільки заманеться. Підбори, ступні, стегна, чорноту між ногами. Зрештою — той темний трикутник найменше тебе цікавив. Тобі вистачало ескізів грудей і пантофликів, копитець, шпильок, змііних жал, шпичастих носиків, які можуть хвицнути, вжалити, затоптати. Сотні таких ескізів. Я розповідала своїм дівчаткам про Офелію та Енн із Зелених Дахів[57], не хотіла слухати тих, які казали, що означають ці твої фантазії. І що знають тебе краще за мене. Не хотіла читати нісенітниці про твої еротичні втілення у малюнках, про

сексуальні заклинання, виконані олівцем або пером на „простирадлі паперу”.

То навіщо тобі я, якщо і на малюнках, і в реальності прищаві дівулі товчуть тебе й немилосердно глумляться з тебе, а потім ідуть собі, після оплати за послуги, без жодного слова, наче взагалі не існували? Чисте задоволення, без обіцянок та сентиментів. Жодних безглуздих гарантій, жодних зобов'язань. Про це тобі йдеться? Такого життя ти прагнеш у тому своєму деградованому, крокодилячому Дрогобичі?

Мені вже мало що бракувало до того, аби йому це викричати, але вирішила стриматися. Воліла продовжувати своє. Що у столиці нам буде краще, що будемо ближче до всього… До чого саме, запитав він, але не слухав моїх відповідей, а знову тільки самого себе. Що життя існує лише в галицькій провінції, що він, як письменник, відчуває це усім своїм єством. Тоді я: ти ж не хочеш залишитись провінційним письменником — ти, з твоїм талантом і уявою? Ні, я видатний, побачиш, що колись мене будуть знати й читати. Може, пройде багато часу, може мене відкриють лише у XXI столітті? Але для цього мусиш бути деінде. Заперечити він не наважився, пробурмотів щось невпевнено у відповідь.

Малюнок Бруно Шульца

Я зібрала в собі мудрість пані Марії Каспровичевої і Дебори Фоґель — вже не хотіла знову й знову, наче катеринка, повторювати те саме. Замовкла. Мені було його навіть трохи шкода, але знала, що борюся й за себе — я хотіла бути з ним, тільки жива, а не стушена у дрогобицькому соусі. Відчувала також, що за його гучними словами криються звичайнісінькі жалюгідні відмовки. Тож мовчала. А він продовжував бідкатися: скрізь деінде я буду викорінений. Скрізь. У Варшаві чи у Львові — немає значення. Мені не підходить інше життя.

А вранці ми вирішили переїхати до Варшави.

Однак спершу переїхала я сама. Ця фотографія саме з цього періоду. Я називаю її „службовою”. Бо мала слугувати й слугувала моїм пошукам праці. А згодом супроводжувала мене в моєму

службовому посвідченні. Темне, пишне волосся я запнула так, щоб воно здавалося коротким. От тільки надто блискучі вуста були більше для Бруно, ніж для установи. Білий комірець із хустинкою в горошок — трохи лукаво, трохи офіційно. Але сукня — це вже майже офіційне вбрання. І спокійна надія на обличчі. Такою я тоді була.

Завдяки Тадеушеві Штурмові де Штремові та за підтримки всього „товариства” вона дістала роботу в Головному статистичному управлінні у Варшаві. У департаменті промислової статистики як контрактний працівник — помічник канцеляриста. Три місяці випробувального терміну, платня 138 злотих нетто, 20 злотих надбавки. XI група зарплатні (він мав тоді VIII). Негусто, але для початку й цього було достатньо. Що цікаво: в тому самому управлінні працювала дружина Віткаци — та, за якою він так сумував в обіймах інших пань та панянок. Тадеуш Штурм де… мав велике серце, а його брат Едвард, директор Головного статистичного управління, мабуть, ще більше. Особливо для спільних приятелів…

Дістала роботу в Головному статистичному управлінні у Варшаві

Д-р Шелінська Юзефіна… Тридцятилітня, польської національності, незаміжня, щодо кожного з названих пунктів — декларація з власноручним підписом. Розмовляє й пише німецькою, розмовляє французькою. Не має нагород. Не була суджена. Подорожувала до Франції, Італії, Югославії, Австрії (Відень), Угорщини (Будапешт і Банат, тепер румунський). Не була членом громадських організацій.

Вона винайняла помешкання на вулиці Кошиковій. На роботу ходила пішки. ГСУ було на Єрусалимських алеях, паралельно до Братської, у кам'яниці Кринського. Було близько навіть за дрогобицькими мірками.

Бруно поки що залишився у Дрогобичі. „Поки що" — це були не мої, а його слова. Він мав вирішити усі свої справи і приїхати до мене. Тим часом писав листи, повні любові й туги. Мої також були ніжними. Ми чекали одне одного, як на початках нашого знайомства. Але дні минали. Самотні й одноманітні, бо урядова праця не була тим, що я б могла полюбити. День у день те саме: купа документів замість облич учениць, нудна тиша замість метушні живих людей. Я втішала себе, що все це минеться. Бруно приїде, і світ знову стане кольоровим. Буде так, як колись, але в сто разів краще. Я знайду роботу в школі, зрештою, моя блискуча кваліфікація нічого не втратила у Варшаві. Бруно, розпашілий успіхом своєї першої книжки, може, скористається допомогою колег-літераторів — є ж якісь стипендії, премії, — буде спокійно писати наступну, ми почнемо жити нормально.

Я довго вірила, що у нас вийде. Мені — розгадати до кінця і врятувати мистця, йому — знайти необхідний для праці спокій, влаштуватися настільки, аби уникати того щоденного „пекла", яке найбільше йому дошкуляло.

А наразі нам залишалися листи. Від нього приходили мало не щодня. Були спробою взяти себе в руки і прогнати погані думки. Жодні сумніви, вилиті на папері, вже не були такі страшні. Він писав про „чорні дні", про страх перед повсякденним і майбутнім, про неспроможність знайти час для творчої праці, про відсутність важливих розмов і шкільну рутину. Я мала бути ліками від цього всього, цілющим бальзамом, гілкою жасмину. Він сподівався, що врятую його від такого життя.

Його почерк був непоказний. Старанно написані ним літери могли поміститися в моєму почеркові — розкидистому, напруженому і рвучкому, — як він у моїх обіймах. Він вживав слова „муза, натхнення, творчість". Зі мною в ніжному підтексті.

Ніколи не дозволив мені відчути, що чогось з мого боку може побоюватися. Жодних вагань і сумнівів, що я могла б зашкодити його натхненню, вибити йому з руки перо. Або принаймні захланно забирати повітря.

Я також знала, для чого існую в його житті. Для того, щоби притулити, пригорнути, обійняти і втамувати біль. Це була служба, уклін його талантові. Мене земної — йому „неземному". Я для обслуги життя, він — мистецтва. На таке рабство я готова була погодитися. Бо ж він сам мене обрав. Безумовно, були й інші, багато інших крутилося на тому дрогобицькому корзо — також ходили струнке й погойдували стегнами. Але якщо він таки обрав мене і якщо згодом все у нас вийшло, то, може, це не було тільки його рішенням? Може, це справді Доля?!

Я, однак, знала, вже встигла переконатися, що буденність жахала й поневолювала його. Тільки над листком паперу і тільки в моїх обіймах він почувався вільним. Я знала його потреби. І не відчувала себе використаною через це. Ані менш важливою. Я буду боротися за мого Бруно. Адже я можу. Хочу. Зумію. Адже він прагне мене, чекає на мене. Адже це мій обов'язок.

У січні він приїхав на довше. Дістав піврічну оплачувану відпустку у своїй школі. Неймовірно! І визнання його літературних досягнень. Радів, як дитина. Нарешті може зайнятися черговою збіркою оповідань. „Санаторій під Клепсидрою". Така мала бути її назва. І вона мала бути — о Боже! — присвячена „коханій Юні". Мені! Але ми у Варшаві не жили разом. Він винайняв кімнату в пансіонаті на Новому Світі, я залишилася в себе, на Кошиковій. На більше помешкання ми не спромоглися. Тож так було найкраще.

Якось тоді, невідомо коли саме, виникла тема одруження. Хто її перший підняв? Хто це запропонував? Не знаю. Іноді думаю, що ні Бруно, ні я. Але ж нікого третього не було.

Чи таки був? Може, це той чортик, що часом крутився між нами. Пекельний карлик, що скулився над підлогою — іноді нахабний, іноді сором'язливий, той, що, — як ми обоє сподівалися, — у подружньому житті сам утихомириться? Може, це саме він?

Я мусила бути впевнена, що у нас вийде. Тільки тому й погодилася на цю канцелярську роботу. Зрештою невдовзі вона почала мені набридати. Як у якійсь п'єсі Віткаци, коли в'їжджає великий напис: НУДЬГА! А згодом навіть: СТРАШЕННА НУДЬГА! Головне статистичне управління! Величезний похмурий будинок, переповнений нещасними мурашками-трудівницями. Письмовий стіл, швидкозшивачі, колонки цифр і відповіді на телефонні дзвінки. Нікчемна платня, як на столицю. Брр… Навіть Тадеуш Штурм де Штрем не здавався мені вже таким святим. А це ж була злостивість.

Я заспокоювала себе, що це лише випадковий і, ясна річ, тимчасовий прихисток для нашого спільного майбутнього у Варшаві. З чогось треба було почати. Навіть з невеликих грошей. І невеликої кімнатки. Я щодня собі це повторювала.

Але минали дні, тижні… Спершу я чекала, що Бруно справді щось зробить, що організує переїзд, що приїде. Відтак просила. Переконувала. Ніколи не казав ні. Щось бурмотів. А коли про що-небудь намагався подбати, то я ніколи не була впевнена, чи він справді це робить, чи просто так говорить. Листи надходили у прямій пропорційній залежності до мого роздратування. І збайдужіння. Тоді він мене здивував.

Освідчення? Це по-перше. Втім, неофіційне, бо без припадання на коліно і без персня з діамантом. Від минулого літа він уже знайомив мене з усіма як зі своєю нареченою. А я? Мені це було приємно, хоч від самого слова не була у захваті. Іноді мусила вдавати, що не чую в'їдливих коментарів. — Шульц зв'язався з католичкою? Дівчина нічогенька, але все одно ризикований вибір, може, Бруно ще схаменеться. — Він не хотів схаменутися. Пишався тим, що я подобаюсь, що я елеґантна й показна. Я мала підстави підозрювати, що він трохи хвалиться мною. Навіть перед своїми колишніми коханками.

Але тепер усе виглядало серйозніше. Одруження? Чом би й ні. Ну й з'явився той його лист до моїх батьків із проханням про згоду. Це не була моя ідея. Бруно сам це запропонував. Не мусив. Ми й не такі стереотипи обходили. Він, однак, хотів показати себе з найкращого боку. Так диктувала традиція. Саме ця йому підходила. Писати він умів — добре знав, що це його найсильніша зброя. Створив один зі своїх найпрекрасніших листів: про мене й про нього, про задум нашого зв'язку і єднання на все життя. Я була вражена.

Мої батьки також. І вони нічого не мали проти. Я їм багато не розповідала про Бруно. Без зайвих звірянь — так мене навчили вдома. Лише те, що письменник, що учитель. Мабуть, найменше,

що письменник. Мати не ставила запитань. Батько насамперед хотів бути впевнений, що зі мною не трапиться нічого поганого. Сподівався на мій здоровий глузд. Я також. Єднання на все життя — це було щось. Пакт, закріплений конкретними умовами. Мені довго здавалося, що ми удвох прагнули цього. Може, я часом більше, ніж він. Або трохи по-іншому.

Я намагалася призвичаїти його до повсякденності. Пристосувати до неї, щоби був, як інші. Він боровся за простір для праці, для творчості — усе решта мало бути допоміжним. А я знала, що так не станеться. Що мусить бути рівновага. Що щоденне життя також може бути важливим і корисним.

Щодня разом. Щоранку і щовечора мати поруч генія в піжамі? То й що з того, що в піжамі? Що з того, що він пітніє і має неприємні недуги. Або що його цікавлять строфи з поезії, які читає напам'ять, а не смак грибної зупи, яку я зварила, чи компоту з аґрусу. Ну, гаразд — пилюку витирає хтось інший. Мати, сестра, наречена… Бо ж треба служити великій справі, бодай малими засобами. Все решта владнається само собою.

Але чомусь не хотіло владнатися. Навпаки — від того моменту, від тих перших подружніх конкретизацій щось між мною і Бруно почало псуватися.

Наприклад, була релігійна проблема. Ми навіть не припускали, наскільки серйозна. Я була католичкою. Бруно? Він не був релігійним у жоден відомий мені спосіб. Релігійним євреєм точно не був. Раз, може, кілька разів на рік відвідував дім молитви. Але радше не за потребою душі. Просто годилося ходити до синагоги у найважливіші єврейські свята. Попри те, що він не дотримувався жодних інших звичаїв обраного народу, якраз у цьому випадку поводився, як усі. Не хотів привертати до себе уваги, відрізнятися. Це звучить парадоксально, але він, такий окремий, не схожий на інших, не хотів — якщо не мусив — відрізнятися. Від родини, від традиції, від святкового повітря, яке пізньої осені спливало на місто.

Старозавітний Дрогобич ішов тоді до синагоги. І Бруно теж. У Судний день, може, й на Новий рік, хоча він зовсім не по-єврейськи вимірював час. Він шукав там літературного, творчого натхнення, але сумніваюся, чи шукав себе… Вочевидь — дзеркал, вогники свічок, розколиханої молитвою юрби, голосіння бородатих євреїв. Сягав углиб, „до першоджерел буття". Наснажувався містицизмом і кабалою праотців. Був їхнім нащадком, хоч на малюнках додавав їм — спотворено — наготи жінок. Відчував себе символічним сином тих старців в оксамитових капелюхах. Можливо, байстрюком, однак зануреним

у сутінкове й прекрасне мереживо Синагоги…

Як же я здивувалася, коли мені хтось розповів, чи не його сестра, що він колись пішов до цадика. Начебто з метою дізнатись про майбутнє родини. А може, й про власне. Як до мудреця-ворожбита. Це, зрештою, радше не мало нічого спільного з вірою, хіба що з вірою в дива й пророцтва. О, то тепер я вже могла підозрювати Бруно. Здається, він тоді не почув добрих новин. Його чекала лиха доля. Його та його племінника. Тільки Еля[58] мала виявитися „народженою в сорочці". Він запам'ятав це і сказав братові, її батькові, щоб не турбувався про неї. Про решту змовчав.

Усе в мені бунтувалося проти тих його релігійних сентиментів. Нічого, навіть спогади, не пов'язувало мене з ортодоксальними євреями. У моїй католицькій родині першого покоління говорилося про них вже тільки глузливо. А Бруно все ж звертався до духовної спадщини своїх старозавітних праотців. Для нього це не був „фальшивий вузол, який можна розплутати, потягнувши за кінець", а джерело. Єдине і справжнє. Мені це не подобалося. Звичайно, мені не могла подобатися така формальна участь в обрядах. Признаю, що з пихою неофітки, та ще й неофітки, яка щойно спіймала за бороду Генія, я вважала, що Бруно вищий за цю дрогобицьку синагогальну юрбу. Я звинувачувала його у конформізмі, у тому, що він лише заради спокою в родині занедбує важливіші справи.

Зазвичай, однак, я намагалася розуміти його. Адже він виріс серед них, жив з ними і старався не зробити їм боляче. Він любив свою родину, врешті, доволі традиційну. В кожному разі намагався не заперечувати цю традицію публічно. Наскільки це йому вдавалося.

Але тепер вже не вдавалося.

Він вирішив, що покине єврейську громаду, що формально вийде з неї. Заради мене. Бо інакше наше одруження не могло відбутися. Я ж була католичкою. Його юдейське віросповідання ніяк не вдалося б поєднати з моїм. Офіційно це було нереально. Ми боролися з цією проблемою багато тижнів, цілі місяці. Я просила, нагадувала, наполягала. Може, я не повинна напосідати так сильно?

З єврейської громади Бруно вийшов. Для його родини це мусив бути великий удар. Батьки, щоправда, вже померли — він зробив для них надгробок з червоного піщаника у стилі традиційної мацеви на місцевому кіркуті. Надгробок символізував дерево життя. Черговий знак віри його праотців. А тепер він від

неї відрікається?? Він, котрого Яхве обдарував стількома талантами. Нехай радіє — може, не буде проклятий! Але, попри все, далі він не пішов. На хрещення не наважився. Не хотів, не зміг? Народжений у єврейській традиції, він не був готовий до іншої. Інакше, ніж Юна, котра прийняла нову, вірила в неї, визнавала як єдину і власну. Не хотіла озиратися назад.

Його, здається, бачили в одному з тутешніх костелів. Він завжди знімав капелюха. Не вклякав, не хрестився. Зрештою, з учнями він також ходив на свята до костелу і завжди „молився" з ними. А перед уроками у школі відбувалася коротка молитва, що від учителя, на щастя, вимагало лише „гідного ставлення". Тож він і з Юною міг дискутувати про „Отче наш" як про твір мистецтва, або про силу хреста на вітражах костелу. Намагався триматися подалі від офіційних віросповідань та їхніх обрядів. Ніби хотів тим сказати: відходжу від своїх, але не приєднаюся до твоїх. Залишуся на нейтральній території. Промовистим жестом, доказом любові — покидаю мій світ. До хрещення не приступлю ніколи.

Слід цієї метушні з віросповіданням зберігся в його документах. У березні 1936 року директор гімназії імені Владислава Яґайла надіслав до кураторію пояснення, що „пан Бруно Шульц, постійний учитель тутешнього закладу, подав посвідчення, яке долучив до свого свідоцтва про народження, про свій вихід з юдейського віросповідання". (Попри нотатку „копія цього посвідчення долучається", сам документ відсутній.) Директор просив про інструкцію, чи у зв'язку з тим, що тепер пан Шульц не вважає себе належним до жодного віросповідання, слід вимагати від нього складення службової присяги згідно з розпорядком… (циркулярний лист, урядовий щоденник, сторінка 176). Відповідь відсутня.

Папірці, папери… Вона не розуміла такого ставлення, не хотіла розуміти.

Тож і ця зміна також зоставалася тільки на папері? Лише стільки він хотів їй запропонувати? Чергову прекрасну вигадку? Мистецьку витівку великого Бруно? Його попередній жест виходу з громади вона прийняла як належне, як виконання поставленої умови. Похвалила його. Але тут же приступила до наступного, найважливішого, на її думку, кроку. До хрещення власне. Не думала, що цим робить йому боляче. Знесилена переконаннями в листах і невиконаними обіцянками, цього разу вона не хотіла погодитися з відмовою.

Боявся свяченої води? Він, Бруно, чи той темний диявол у

ньому, що опинився під загрозою поразки?

Далі також не було легко. Для того, щоби невіруючий міг пошлюбити католичку, треба було шукати дивні юридичні комбінації. Потрібна була тримісячна реєстрація або лише посвідчення про реєстрацію на Шльонську, де, можливо, ще діяли якісь норми з прусських часів, що допускали такі шлюби. І з оцим папірцем у руці пробувати далі. У костелі? В органах державної реєстрації актів цивільного стану? Я на цьому зовсім не розумілася. І не була впевнена, чи Бруно сам не вигадав цієї історії. Хоча писав до мене про це, справді стурбований. І вирішував, вирішував, вирішував…

Залишалося чекати. Поки щось нарешті з'ясується, набере матеріальної, а не лише словесної форми. Бо слів вона іноді вже мала досить. Хоча листи справді були прекрасні й ніжні. Але коли, все більше розгнівана на свою самотню варшавську долю, намагалася собі їх пригадати, то не пам'ятала надто багато. Зате зрозуміла, що Бруно листоман, листоґраф, листожрець, що писання заміняє йому реальність.

Я не одразу це зрозуміла, бо спершу ми не розлучалися надовго. Але знала, що з багатьма людьми він спілкується за допомогою пошти. І що витрачає на це багато часу. Якщо вже в листах чи радше з листів народилися його „Цинамонові крамниці"… Вже тільки це було знаком, що до обміну кореспонденцією він не ставиться буденно. Що йому взагалі не йдеться про звіряння, про контакт з іншою людиною, про розмову. Для цього він був… — вона зніяковіла, коли вперше дібрала ці слова — замало людяний.

Він, мій чоловік, жив ніби в інших регіонах. Уникав буденності, якщо вона його не захищала. В листах не мусив прикидатися. Вони самі були різновидом гри. Ставився до них як до своєрідного літературного тренінгу, як до передмови, а може, й жанру своєї творчості. Це ніби стилістичні вправи перед справжнім писанням. Вправи, що торкалися найглибших покладів його душі, — в уривках і уривочках, скерованих до найрізноманітніших адресатів.

Обожнював писати комусь. Вибирав відповідний папір і відповідну мить. Зазвичай писав на чернетці. До мене також — я

бачила ці чернетки. Брульйони, заповнені проектами, а може, й копіями листів. Він дбайливо виводив літери. Поволі. Круглим почерком з м'якими овалами. Як той, хто добре знав, що таке каліграфія, вивчав її, надавав значення вигляду й формі літер. Заклинав словами власні настрої, отрути, жалі. Там було все. Щоразу частіше, на жаль, безсилість.

Мій Бідний Бруно. Знову скиглиш, знову ті самі, зношені, слова. Ворушися. Праця, праця, організація життя, дисципліна. Техніка, внутрішня гігієна. Раз, два, три, за стіл. Вже, зараз, нема виходу. Нічого кращого не придумаєш. Це єдиний спосіб на порятунок. Єдиний доступний наркотик.

Постійно присутні: лихоманка, тривога, паніка перед „замкненою брамою". Перед тобою я не мушу прикидатися, не мушу „перекладати себе чужою мовою". Так він їй говорив і так писав до неї. Депресія і смуток чигали, причаївшись, готові до нападу. Мені бракує довіри до життя, безпечного „спочинку у своїй долі".

Це твої слова чи, може, вже мої. Я писала їх до тебе? Напівреального, наче з роману? Ти заразив мене цим — стражданням.

Він добре знався на мистецтві службового жаргону. Майже стільки ж паперу списав своєю прозою, що й поданнями до кураторію та інших керівних установ. Вона, бувало, називала його вічним прохачем. Він просив терпляче і пристрасно, просив невтомно. Директорів, начальників, міністрів. Звертався з наполегливим проханням про час, про „прихильне й великодушне ставлення" до його творчості.

Виснажливі обов'язки учительської професії не дозволяють йому займатися важкою й відповідальною мистецькою працею. Він непродуктивно марнує енергію (що констатує з розпачем), а це віддаляє його від реалізації творчих планів. Натомість він прагне втілювати літературні задуми. Присвятити себе праці на культурній ниві. Випадкові зусилля, які він робить на марґінесі шкільних занять, лише розсіюють і марнують творчий імпульс.

У петиціях до шкільного та освітянського керівництва мій безпорадний Бруно проявляв неабияку практичність. Уміло посилався на дати, ухвали, декрети, параграфи. Обіцяв докласти всіляких зусиль, аби віддячити за допомогу сумлінним результатом… Нехай високоповажний кураторій буде ласкавий…

Він, однак, не володів силою заклинання бюрократії. Зазвичай, у найкращому разі, його приймали за регіональну

знаменитість, яку варто принаймні повідомити, що „на жаль, не вдалося знайти можливості, не надано, не передбачено в інструкціях…”

У відповідь чергові поклони. І прохання про „доброзичливу прихильність до моїх творчих задумів”. І чергова відмова.

Кілька незначних успіхів не могли переважити найбільшої поразки. Роботи, яка б дозволяла йому безпечно переїхати до Варшави чи хоча б до Львова, він не знайшов. А виїхати навмання, маючи на собі родину, яка потребувала допомоги, він не міг ризикувати. Тут, у Дрогобичі, він мав принаймні ті свої триста злотих учительської платні. І ті свої краєвиди й атмосферу, без яких начебто не міг жити й творити. Я тепер заробляла менше, ніж двісті злотих, — набагато менше, ніж колись у школі. Мені самій було важко вижити, а що казати, якщо — нехай навіть тимчасово — довелося б жити удвох. Але ж це могло кожної хвилини змінитися… Як можна було не плекати такої надії?

Тим більше, що розлука посилювала тугу, збільшувала жагу почуттів. Принаймні тих, які можна передати словами. Ми жили, ніби у стихії, але у стихії недосяжного.

Він благав, щоб я не покидала його, що не уявляє собі життя без мене. Називав мене „сподвижником відкриттів”, „запорукою внутрішнього світу, існування якого він постулював”. Почувався Атласом, котрий тяжкою працею, в муках несе небо на своїх плечах. „Я б хотів хоч на мить перекласти цей тягар на чиїсь плечі, випростати потилицю і подивитися на те, що я тягнув”.

Так він говорив. А потім писав. Ми, мабуть, обмінялися більшою кількістю листів, ніж пестощів. Спершу я сприймала це як щось природне, зі щирою безпосередністю першої закоханості. Розмріяна працівниця ГСУ, я думала, що слова, які Бруно мені писав, будували фундамент якогось прекрасного замку, єднання на майбутнє, надовго. З його слів — на „велике завжди”. Я гаряче вірила в те, що читала.

Як і в те, що чула. Поїхала до нього, а згодом він знову відвідав мене у Варшаві. Він постійно був наче чарівник, а я — наче дівчинка, яка вперше стикнулася з подібною грою в чудеса. Наш світ знову був дивовижний. Навіть назви тих шльонських міст — Святохловиці чи Сем’яновиці[59], де він вирішував питання про перепустку до нашого спільного майбутнього, здавалися мені якимись неземними.

Я слухала, як і колись, затамувавши подих. Про його зустрічі з Віткаци і „святим” Тадеушем, бо ж саме Штурм де Штрем вивчав

наші шанси прописатися на Шльонську. І шукав якоїсь відповідної роботи для Бруно. Їм було весело, дотепник Віткаци любив розважатися… Й усіх дивувати. Якось вони разом зайшли до одного буфету-ресторану, де Віткаци замовив усім пиво і підганяв: „Але швидко, бо ми з Комінтерну”.

І всі інші життєві справи знову переставали бути важливими. Що треба підмести підлогу, купити картоплю на обід, випрати простирадла. Хай там. Якось воно само собою зробиться. І справді, якось воно непомітно робилося.

Вона дбала про себе. Мило „Palmolive” та крем „Nivea” — годиться на все. Плюс пудра „Татранський сніг”. Вона додавала білосніжності її обличчю, влітку часто надто засмаглому (вона любила сонце!), підкреслювала темно обрамлені очі та блискуче чорне волосся. Заколювала його низько в пучок або в мушлю. Розпускала волосся тільки для нього. Ніколи у товаристві. Він дивився на неї, наче зачарований. Згадував якусь героїню з реклами засобу для росту волосся, що „повертав голові урожайність”. Вона сміло могла конкурувати з тією апостолкою волохатості.

Вона не витрачала надто багато грошей, не мала їх понад міру, але регулярно поповнювала свій гардероб. Чимось особливим. Літні чи осінні шкіряні рукавички, білизна (бікіні — 2,25 злотих, бюстгальтери-метелики гарного фасону — 3,75 злотих). Шукала нагоди — часто використовувала годину дешевих цін у братів Яблковських[60]. Мріяла про вечірню шовкову сукню, але найдешевша коштувала аж шістдесят злотих. Третина її зарплатні. Дорого. Вже навіть вибрала одну, просту, з переливчастого жоржету. Поглядала на вітрину через кожних кілька днів. Уявляла себе на танцях або на прем’єрі „Кармен”. Кокетлива мрія. Вона знала, що не має чоловіка, який запросив би її на такий вечір. А їй хотілося хоч раз побувати… на якомусь розкішному карнавалі. (Записала: Сукні в кредит — Панська, 80-3. Християнська фірма.)

Їй, вважай, нічого не бракувало. Чоловіки постійно зупинялися й озиралися за нею на вулиці. Часом вона посміхалася їм у відповідь. У середмісті рекламували курси танґо й каріоки[61]. А що якби наважитися? У неї б вийшло. Постійно ж уранці робить гімнастику (6:33) під акомпанемент радіо. Цілих вісімнадцять хвилин. Багато ходить, швидким кроком, а коли є нагода — плаває. Рідше, щоправда, їздить додому. І вже не почуває себе такою молодою, як на початку варшавської пригоди.

Невдовзі він знайшов для мене заняття, щоби підсолодити

мою варшавську самотність, щонайменше — відокремленість. Переклад „Процесу” Кафки. Саме тому ми так багато говорили про нього, іноді німецькою — так він наче перевіряв мій рівень володіння цією мовою. Мене це трохи дратувало, бо німецьку я знала, як польську, але добре, нехай собі перевіряє. Мій господар і повелитель, а тепер ще й благодійник і співавтор перекладу.

Ми перекладали для видавництва „Рій”. Уклали угоду, спільний контракт. Я перекладала, а він шліфував стиль і ставив свій підпис. Я охоче погодилась на таке, бо знала, що для них — це він зірка і гарант якості тексту. Ага, грошима ми ділилися. Я хотіла порівну. Але пізніше, коли книжка вже була опублікована, Бруно поділив гонорар інакше. І не приймав моїх протестів — мені шістсот, йому чотириста злотих. Три до двох. Я жартувала, що ця додаткова частина за те, що я ніколи не скажу, хто насправді переклав польською „Процес” Кафки.

Ми, здається, навіть не відсвяткували цю подію. Точно ні, бо Бруно не любив швендяти по кнайпах, уникав алкоголю, що приховував перед своїм Віткаци. Голову мав радше слабку, а сама лише думка про похмілля жахала його. Тож його не приваблювали жодні особливі напої, хоча у Дрогобичі були непогані склади французьких та палестинських (!) вин. Іноді ми ходили на вечерю до знайомих, але тільки вдома він їв з апетитом. Любив нежирні бульйони, млинці, шматок м’яса без хрону. Смакував чаєм із джемом. Не любив вишуканих страв ані дегустації чогось нового. Витончені солодощі його цікавили менше, ніж часто фривольні назви місцевих цукерень.

А я, навпаки, любила відкривати нові смаки: омарів і устриць, пармезану і страсбурзьких паштетів, осетрини і пельменів. Сирі овочі — тоді це була новинка — просто обожнювала. Йому вони шкодили. І цим ми дуже сильно відрізнялися, але ж це дрібниці, дрібнички, — казала я собі, — безглузді речі, не варті уваги… Достатньо було того, що ми говорили про літературу, про Рільке, який, зрештою, написав, що кохати означає оберігати чужу самотність, — і тоді все інше не мало значення.

Після мого виїзду та початку варшавського життя ці різниці розбухали. Як можна було собі його тут уявити? Я ж знала, що він не найкраще почувався у так званих столичних салонах. Він не був зі світу бідермаєрів та зіммлерів[62]. Якось ще у Дрогобичі він запанікував під час вечері у нафтових магнатів. Сказав, що його стривожив пейзаж Фалата[63], що висів за спиною. І це була причина його нездужання… Іншого разу це могла бути заводська труба або робітник на риштуванні.

З одного боку, він цікавився іншими, а з другого — йому

набридали розмови про тендери на нафтопродукти, систему працевлаштування й технічні новинки. Телефона він боявся наче вогню, радіо сприймав з увагою, хоча й подумати не міг, що воно може бути використане як реклама власних літературних досягнень (тоді це починало практикуватися). Глузував над дріб'язковими проблемами життя. Вони цікавили його тільки тоді, коли їх можна було перевтілити в мистецтві. „Залізко електричне — дешеве і практичне…” — перекривляв він слогани сучасної преси. „Електричний чайник замість самовара, який з ужитку вийшов, як кожна річ стара…” Це не для Бруно. Його уява черпала з покладів минулого.

Від самої лише думки про розмову з незнайомцем він часом бліднув, а часом глибоко занурювався в себе — в якийсь сомнамбулічний стан, звідки світилися лише його очі або окремі слова. Як колись в іншого його мистецького й духовного приятеля — Вітольда Ґомбровича. Сидячи на канапі, він дивився на галасливих, веселих гостей і повторював собі під ніс: „що за оргія, що за оргія…”

Хтось не надто доброзичливий сказав про нього, що він намагався відійти від єврейської материзни. Намагався, публікуючи книжки. Іноді заглядав до інших, ніж дрогобицький, світів. Але він боявся нових місць, неосвоєних ним закутків світу. Без страху відвідував лише найближчі околиці: Трускавець і Борислав, Стрий та Львів. Закопане і Варшаву — вже з неприхованою неохотою. Найчастіше, коли просто мусив. А я намагалася витягти його за східний кордон, з нудної провінції переселити у кола „Зем’янської”[64] та „Адрії”[65], з глушини дрогобицьких сутінків перенести до „Qui pro Quo”[66], до скамандритських пустощів[67], званих четвергів, журеків[68] та бон мотів[69]… Я хотіла його цивілізувати. Так, я хотіла, щоб він полюбив „бувати” й „виблискувати”. Я хотіла припечатати його до столиці. Що в цьому поганого? Хіба він, хіба ми разом не заслужили на безтурботне й розкішне життя?

Я не зважала на те, що його втомлювали невідомі вулиці, лякав міський рух і натовп, виснажувала необхідність орієнтуватися в чужому просторі й проходити повз багатьох незнайомих людей. Зарозуміла „новоспечена” варшав’янка, я не знала, що Бруно міг навіть заблукати у столиці, в якій, пречінь, уже не раз бував. Він забував дорогу до „Ілюстрованого тижневика”[70] і до видавництва „Рій”. Стіна на вулиці Щиглій здалася йому небезпечною пасткою, яка раптом загородила йому дорогу під час вечірньої прогулянки зі знайомими. Він почав страшенно кричати. Ледве вдалося його заспокоїти. А я, наївна, тоді дуже наївна, з цієї вразливої людини хотіла зробити

салонного лева.

Зрештою, іноді він мене слухався. Заглядав до кав'ярень і на прийоми. Ми ходили до небагатьох знайомих. Навіть до дружини Віткаци Ядвіґи — милої й теплої жінки, моєї товаришки по роботі. Але він там нудьгував або непокоївся. Вихідні черевики були йому затісні. Там, де інші розважалися, знайомилися або просто фліртували на обертовій танцювальній сцені „Адрії", що крутилася разом із бульбашками шампанського, — він страждав від нападів паніки. Ховався, наче равлик, у свою мушлю і постійно боявся, що хтось його зараз розтопче. Я надто пізно це зрозуміла.

У Домі моди Боґуслава Герсе[71] був великий вибір шовкових краваток (1,75 злотого). Вона часто заходила туди після роботи, просто так, для розваги. Любила вибирати невеличкі подарунки для Бруно. Сама діставала від цього задоволення. Дивилася також на поплінові сорочки (8,50 злотих) — завжди стануть у нагоді, аби в разі чого її чоловік міг виглядати більш урочисто. Варто було подумати й про свята. А може, авторучку із золотим пером від Вінярського (вул. Новий Світ, 53 — 6 злотих)[72]. Паркер був трохи дорожчий, але мав у комплекті ще механічний олівець.

Вона завжди знаходила щось для нього у крамницях із канцелярськими товарами, і цими дрібничками Бруно найбільше тішився. Зазвичай вона дарувала йому папір для листів — для нього чи, може, вибирала для себе (20 аркушів за 2,50 злотих). У найкращі часи їхнього листування цього вистачало десь на тиждень. Згодом вони вже писали менше.

Я все ж не вміла, не могла жити в такому підвішеному стані. Відчувала, що це пастка. Що я сама прирекла себе на це. На роботу, яку ненавиділа, яка втратила будь-який сенс, — пекельно монотонна, вбивча для розуму й тіла, та ще й низько оплачувана. Я в розпачі прокидалась і в розпачі починала кожен день. Потім шукала в собі сили, аби якось пережити робочі години. Й одразу вийти якнайшвидше й утікати якнайдалі від цього понурого будинку, від його нелюдських стін. Я робила це для нього. Для нього? Все частіше мені здавалося, що Бруно цього взагалі не потребує. Нездатний відмовити, він щось скиглить, марнує час, зволікає. Таким він вже був — коли хоче йти наліво, то пробує, чи

не вдасться примоститися десь справа, коли хоче йти направо, то пересувається нерішуче, поволі й усе-таки вліво. Або назад…

Я не могла зрозуміти його поведінки ще й тому, що була, однак, значно молодша. Не могла зрозуміти глибокого песимізму Бруно. На початку нашого знайомства я дивилася на нього із захопленням студентки, яка поглинає його слова і будує на них власні мрії. Взагалі не переймаючись тим, чи вони мають щось спільне з реальністю. Я й гадки тоді не мала, що доторкнулася до чогось більшого, до якоїсь метафізичної глибини, яка може виявитися дуже небезпечною. Небезпечнішою для нас, ніж його розповіді про болі шлунка, пітніння та проблеми із травленням. Це мене не лякало. А оте інше — так.

Але я заспокоювала себе: нехай, може, я замолода, щоб усе це осягнути. От тільки його янгольські крила вже трохи зносилися й пошарпалися. У мене була хоча б надія, що диявольські роги також… Але ж ми собі щось — навіть не словами — пообіцяли. Мої ночі були самотнім чеканням. Ніжним, щоправда, але порожнім. Я мала тридцять років. Він мав сорок три.

Коли ми були разом, я навіть не мусила думати про це. Коли ми зустрічалися, все знову було добре. Ми обговорювали поезію Чеховича[73] і темну душу Ґойї. Чудово було говорити про це під час прогулянок по Новому Світі. Про метафізику Манна і космос Кафки — „письменника-містика, який у Польщі досі не був відомий”. (Бруно тримався офіційної версії, що він є автором перекладу, так писав у звітах до кураторію.) З колишнім захопленням я слухала його розповіді про мандрівне життя поштової марки і про театр великого Ярача[74]. (До речі, в театрі він почував себе незатишно — йому дошкуляли люди і темрява у глядацькій залі.) Отож було „наче все гаразд”…

Чого я ще хотіла? І чому того, що мала, що мали ми удвох, мені було замало?

Мабуть, тому, що тепер ми не були, а тільки бували разом. Я у нього, він у мене. То у Дрогобичі, то у Варшаві. Приїздив і виїздив. А головне — між нами подорожували слова. Зблизька він постійно ними заворожував. Але здалека все виглядало інакше. На відстані його слова застигали, наче барокове багатослів’я, у спазматичному екстазі, без людського змісту. Я не знаходила в них надто багато конкретики.

Досі так нічого і не з’ясувалося. Шльонське марево про реєстрацію, що відтак дає право одружитися таким людям, як ми, тобто католичці з невіруючим, розвіялося, здається, остаточно. Хоча Бруно не хотів цього визнати до кінця. Він навіть поїхав до Катовіц, до свого колишнього учня. Повернувся пригнічений, але

переді мною продовжував прикидатися. Я ще перед тим йому говорила, що це якась нісенітниця. Як майже двадцять років після ліквідації кордонів анексованих територій Польщі мають діяти якісь регіональні закони? Але він не припиняв нести маячню, що, може, у самих Катовіцах ні, там не вдасться, бо влада знає про такі махінації, але от десь трохи далі, скажімо, поблизу Катовіц… У мене опускалися руки.

Кобольд[75] — думала про нього тоді. І це була не лише метафора.

Що це за слово таке, яке він їй сам підказав? Карлик, гном — вона вміла користатися словником. Що коротун, що підступний, невидимий і лукавий, в'їдливий і корисливий, а можливо, й корисний, бо допомагав шахтарям і морякам. Куди їм до них із Бруно? Тож звідки взявся КОБОЛЬД? Вона пригадувала, що він сам себе картав цим словом, підсував його знайомим, щоб ті збиткувалися з нього.

Мистець поступово затіняв у ньому людину. І звичайні людські бажання.

Вона знала, що у нього не було потреби батьківства. І хоча їй здавалося, що, попри труднощі у школі, він розумів учнів і деяким навіть намагався допомагати (канапки, розмови, щось на кшталт репетиторства), він усе ж не планував мати власних дітей. Ба більше, йому радше не було притаманне почуття ревнощів — звичайних ревнощів до жінки. Чула, що він міг ділитися партнеркою з іншими. Твердив, що не прагне своєї винятковості. Допускав інші стосунки. Заміни, трикутники. Він навіть схвалював таке із незрозумілим мені запалом. Це мені підказувало, що він погодився б на багато чого… Але я не хотіла ні жодних спроб, ні експериментів. Нашим було: я і ти. Колись також було: ти і вони. Чи й справді — було? Чи й справді — колись?

Він не прагнув збудувати сім'ю. Не був готовий до створення власного дому. Відповідальність за рідних здавалася їй іноді лише зручним виправданням його пасивності. Самотній і беззахисний перед чужими і світом, він не шукав навіть найпростіших способів, аби разом упоратися з долею.

Що сталося? Чи це та незалежність, яку він знав і якої так потребував, урешті підштовхнула його до розірвання зв'язку, нехай навіть зшитого найтоншими шовковими нитками?

Виходить — він говорив, що кохає, а водночас постійно запитував себе, чи існують ліки від його „нездатності кохати". І

від самотності. „Чи можна її якось удвох подолати?” — повторював він у багатьох листах. З надією? Чи із сумнівами?

Тож навіщо їм була ця каліграфія? Ці десятки списаних сторінок? У чому суть усього цього? Про що йшлося паничеві з Дрогобича? Про панну з Янова? Про що???!!..

Чого вона хотіла найбільше? Служити, народжувати, оточувати турботою? Усе це, мабуть, називалося коханням, але Бруно, здається, не знав його заповідей. А може, знав, та не всі? Або в інші пори року, в інших ритмах і ритуалах. Бо ж вони змінювалися, слабшали і в Юні або пульсували отруйними кольорами веселки… І знову все переплутувалося в її голові — що можна і за якими правилами, кому і чим вона завинила…

Кобольд — думала про нього тоді

У Дрогобичі я постійно тішила себе надією, що між нами все ще владнається. Що він просто чекає слушної миті, коли зможе поєднатися зі мною. Що, хоча й певні сфери його життя мені недоступні, бо не знаю, як він останнім часом проводив осінні пополудні, куди ходив перед вечерею ані як зустрічав часто описувані ним присмерки, — ми, однак, продовжуємо бути разом, одне для одного.

Іноді я мандрувала стежками його малюнків. Щодалі від нього, тим дужче ставало боляче. Хіба ж я була сліпа? Він же нічого не приховував. Навіть не намагався. На отих своїх малюночках — скоцюрблений, голий, жебрає, наче хробак, милостиню у шльондр, що порозлягалися на ліжку або у фотелі. Що ж, таке, мабуть, більше, ніж один злотий не коштувало. Але хтозна, що вони там ще з ним виробляли? А він з ними? У якісь серйозніші тортури я не вірила, бо й ті бабиська були ліниві, й кавалер ледь живий… Та й тоді я б щось помітила на його сідницях чи вустах. Але оте вилизування ніг брудної шльондри! Це було якесь божевілля, хворий вибрик. Слуга, — бурмотіла я собі, — лакей, нещасний васал. Нікчемна людська подоба, не варта навіть мого дотику. Кожна, яка його хвицне, стане його музою? Це і є ота його магічна винятковість — висолоплювати язика перед першою-ліпшою шльондрою і благати, аби вона його добряче ляснула?

Іноді мандрувала його малюнками

І тут же я намагалася прогнати ці думки, вивернути їх задом наперед. Адже це майстер слова, великий письменник. І художник. Якщо він таке малює, значить, мусить. Чорні панчішки, куцу білизну, оголеність і безсоромну розпусту. Може, такою є ціна цієї величі? А якщо я хочу бути з ним, то це й моя ціна, мій хрест. Та й він обіцяв мені змінитися, стати нормальним, мати здорову сім'ю. Звичайний секс. Чи я й справді вірила, що це можливо? У щось, мабуть, таки вірила. Особливо коли він був зі мною. Коли я не випускала його з обіймів.

Я ще молилася про жар. Перш ніж почала молитися про спокій.

Якось, у Дрогобичі, він вийшов з кімнати. По чай чи по добавку джему. На його письмовому столі лежали листи. Ті його улюблені листи, які він цілими стосами тримав на Флоріанській — поскладані по адресатах, старанно посортовані. Один лежав окремо. Це був лист від Віткаци. Я легко його впізнала. Не хотіла читати, не читала. Лише кинула оком. Чомусь запам'ятала папір. Ґатунок „Рейтан", вироблений на Німанській паперовій фабриці[76]. І лише одне речення, значення якого зрозуміла не відразу. Але зрозуміла. І потім вже не змогла забути.

Віткаци скаржився Бруно. Справи просуваються кепсько, точніше, геть погано, якась чергова полюбовниця, зрештою, приятелька попередньої, значно молодша від нього, остаточно його покинула. За зради й брехні, щоправда, але щоб отак

назавжди, безповоротно? Надіслала йому назад усі його листи й подарунки, не залишила навіть тіні надії. Він звинувачував себе, знав, що в ньому причина цієї „великої катастрофи”. І додав це речення, оте єдине речення, якого вона вже ніколи не змогла викинути з пам’яті. Про його малювання за гроші. „Щоразу частіше те видовбування пик закінчується для мене таким емоційним похміллям, що сам себе запитую, чи це випадково не я сам дістаю по пиці. (Думаю, тобі б це сподобалось)”.

„Тобі б це сподобалось”. Що міг означати цей коментар? Що він означав? Віткаци знав про це тільки з його малюнків чи, може, ще від когось? Від самого Бруно? Такі приятелі не жартували б собі просто так. Знову виявилося, що я всього про нього не знаю. І, може, вже й не дізнаюсь, а може, навіть не хочу дізнатися. Якщо він воліє звірятися іншим!

Розлючена, наче скажена кішка, я вже не могла стриматись. Схопила, наслухаючи, чи він не повертається, ще щось. Брульйон цих його листів. Його Книгу. І знову ніби хтось дав мені ляпаса. Я не хотіла бути ревнивою, наче дівчинка, але цього вже було занадто. До Дебори я вже звикла, але це не була копія листа до Дебори. Бруно писав до якоїсь Роми Гальперн[77] з Варшави. Цієї адресатки я не знала. Здається, він також не знав її особисто. А можливо, й познайомився нещодавно у Варшаві (збоку записав номер її телефона: 50435). Так чи інакше — чужа людина. Секретарка у фірмі кінопрокату чи щось таке. І раптом я читаю:

„…страх самотності — це не найглибший мотив, який прив’язує мене до Юни. Уявіть собі, що такого почуття і такого палкого кохання мені не подарувала ще жодна жінка, і вдруге в житті я вже точно не зустріну істоти, так переповненої мною. Це її велике почуття поневолює мене й зобов’язує. Я не можу втратити таке почуття, яке зустрічається лише раз у житті. Це понад мої сили”.

Вона його сповідниця, він перед нею відкривається, радиться з нею. Та ще й на мою, на нашу тему. Це неможливо! Я думала, що помру від злості. Але й від цікавості.

„Я не уявляю собі, щоб наше подружжя було філістерським і міщанським, як Ви це передбачаєте. […] Чи й справді Ви бачите в наших стосунках таку небезпеку для моєї творчості?”

Мене ніби вдарила блискавка. От тобі на. Я — виявляється — „філістерка”, тупа наречена, та, яка своїм міщанством може вбити генія! А він виправдовується, що „любить”, і радиться з „пані Ромою”, що йому робити. Так, ніби вона геніальна, ніби важливіша за мене, ніби вона щонайменше сестра Фройда. Вона, якась злісна баба, яка навіть не знає мене, мала вирішувати мою долю!

Я мусила покласти брульйон на місце — на письмовому столі в усьому панували дисципліна й порядок. А в наших стосунках? Тут був повний безлад і перекидання з місця на місце. Нічого не було зрозуміло. Ані вирішено до кінця. А тепер я ще й дізнаюся, що він радиться зі своїми колишніми, а може, й теперішніми коханками, чи мене, дурненьку Юну, не покинути! Бо я ставлю під загрозу його непорочне мистецтво! І чому це, ну чому?

Я не витримала — жбурнула брульйон на підлогу. І тут же, перелякана, кинулася ловити, збирати, розгладжувати й піднімати листки. Поруч ще щось впало. Стосик рівно нарізаних папірців, як для ескізів, роблених нашвидкуруч. Я підняла один. Він був списаний зверху красивим, спокійним почерком Бруно.

„Інструкція Тілесної Обслуги:

Метою насолоди є насолода.

Біль, якщо він служить насолоді, — очищує.

Батіг, нагайка, бич — це лише назви".

Я почула його кроки в коридорі, почала складати на столі й робити вигляд, що нічого не сталося. Але один папірець собі взяла, перевіривши спочатку, чи вони не були понумеровані.

Однак по дорозі на двірець викинула його. Сміття — у смітник. Бруно йшов поруч зі мною, нічого не помітив. Може, мені не до кінця вдалося приховати цю метушню, бо очі в нього чомусь бігали і він волів дивитися на потяги, а не на мене. Ну, але потяги були його пристрастю. Віддавна. А я — не віддавна.

Усміхаючись йому на прощання через вікно вагона, вже знявши капелюха, я відчула, що якийсь тягар змушує мене сісти й заплющити очі. І вже не дивитися на нього. Я зробила це. Зник його образ, його обличчя, він увесь зник з мого життя. Так можна? І як це? Без нього? Темно, порожньо, холодно. Раптом я пригадала собі цю жахливу сцену з Трускавця. Було чудово, тепло як на жовтень, квітли жоржини, а він говорив — може, навіть не мені, а сам собі — про свої страхи. Ми піднялися на пагорб. Я не вмію жити в іншому місці, — сказав він. — „І тут я загину". Це вже було сказано мені. Мені, наповненій вечірнім теплом, світлом бурових вишок унизу, яка взагалі не мала бажання слухати його. Як і тепер дивитися на його схвильоване обличчя. Але ж це Бруно. Мій Бруно. Я ж кохаю його…

Я розплющила очі, коли потяг рушив. Побачила вже тільки його ледь згорблену спину у дверях станції — зігнуту постать Бруно, що віддалявся неквапливо, ніби перепрошував.

І так я вагалася. Бо ж він продовжував цікавити й вабити мене. Майже магнетично. Але часом той „ліс незбагненного”, той ритуал страхів, той кожного дня писаний — як сам він казав — „щоденний і вічний заповіт”, мене справді лякали. Раніше досить було відійти на кілька кроків, іноді символічних, часто найзвичайніших на світі, щоб охолонути. А вже за мить знову відчути все спочатку — тугу, ніжність, жадання… Ми обоє були узалежнені одне від одного.

Нас отруювала темрява, хоча й різного походження. Наші депресії перегукувалися, як у дзеркальному відображенні, й ставало важче, щоразу важче.

Ми тренувалися відмінювати латинське *taedium vitae*[78] з Авла Геллія[79] по черзі з Оскаром Вайльдом. Відраза до життя, відрази до життя, відразою… огидою, втомою, про втому! Нудьга, безвихідь. Про нудьгу! Ми передавали одне одному смуток, наче інфекційну хворобу. Щоправда, нам ще вдавалося розмовляти, зустрічатися, разом робити візити. їсти кисіль і палестинські помаранчі. Трохи говорити про Пруста і Париж, про Ґрету Ґарбо[80] і Веласкеса, про рецензії, дебют, виставку…

Я боролася із собою. Задумувалася, чи існує „разом”, яке не обмежує й не ускладнює? Не душить. А якщо існує, то чи воно далі називається „разом”? Чи кожен з нас конче мусить літати?

Покинути Бруно на милість долі? Але ж він був наче зроблений зі скла. Щомиті міг розбитися. Та я знала, що у нього був ще світ його творчості. У мене ж не було нічого. Безпечніше я почувала себе в дитинстві на гойдалці. А я не була з боязких. Може, я лише здаюся сильною жінкою?

Часом на день чи два вона вибиралася за місто, щоби подихати іншим повітрям. Увійти в ліс. І йти. Вона любила багато ходити. Казала, що так провітрює свою душу. Трохи сумувала за піщаними дорогами та кукуріканням півнів. За грозою, що гасила польову спеку. Виїздила до Середборова[81] або Отвоцька[82] полежати на вересовому полі, провідати дуби і сарн. А на зворотному шляху з'їсти щось у якомусь пансіонаті з дієтичною кухнею. Кілька разів їздила до Лісової Підкови[83], підходила до Ставища[84] — садиби Івашкевичів, майже впевнена, що на галявині під яблунею бачить когось із літераторів. З однаковою силою її приваблював і мох, і великий світ. Деяким вдавалося це поєднати.

У бібліотеці на Кошиковій[85] я прочитала собі про Леопольда Захер-Мазоха — того диявола, іменем якого називається те, що мучило Бруно. Спершу почувала себе трохи ніяково — читальна зала нагадувала костел, красиві світильники, люди молитовно сидять над книжками. І я, що замовляю якісь літературні паскудства. Але невдовзі виявилося, що все дуже серйозно. Насправді серйозніше, ніж мені здавалося.

Я записала собі те й інше.

Спочатку:

Вони розминулися на одне покоління. Леопольд помер, коли Бруно мав три роки, 1895-го.

Він був сином директора поліції і доньки професора медицини. Свої нахили відкрив у дитинстві — випадково. Побиття далекою родичкою не тільки не спричинило болю, але й викликало невідоме еротичне задоволення. Відтоді він почав шукати сексуальної насолоди лише у приниженнях та стражданнях. Детально написав про це у все популярніших „Віденських месалінках”[86].

Його перша дружина, з якою він розлучився, підтвердила, що описувані ним еротичні експерименти він перевіряв на власному досвіді.

Далі:

Він дав назву сексуальним уподобанням, згідно з якими насолоду можуть принести чоловікові тільки тортури, завдані жінкою. Його книжки та еротична поведінка стали відомими лише у ХХ столітті. Популярний у Галичині, звідки походив. Найвідоміший роман — „Венера в хутрі”.

Я не мала жодного задоволення від цього конспектування. Вдома перечитувала з жахом:

„Мазохізм походить від страхів. Стає збоченим способом захисту від них. Найважливішим є страх перед кастрацією. Страх утратити пеніс. Це ритуальна гра за правилами вини (уявної) і кари (реальної). Приниження, побиття парадоксально захищають від страху втратити справжній член. І приносять реальне задоволення, здається, неймовірне. Часто мазохізм пов’язується із фетишизмом, зокрема з фетишизмом ніг”.

Я вже не могла далі читати. Все це було на малюнках Бруно. А його розповіді про жорстоку няню, яка насміхалася з нього і якось там маніпулювала з його фалосом… А сон, який він розповів мені колись вранці, коли прокинувся, увесь залитий потом… Малий Бруно, голий, дитинячий, сидить на камені й долонями затуляє низ живота. Сльози течуть йому по щоках, а

поруч роззявляє дзьоба величезний птах, готовий напасти на нього. Мені довго довелося заспокоювати його…

Або інший сон, який він розповідав мені багато разів, а скільки ж разів він його переживав? Ніж. Ні, не ритуальний — звичайний, з вузьким лезом. І його пеніс — відрізаний і закопуваний у землю. Густа сірість ґрунту. Кров. Темінь. Укриття.

То що? Надії немає? Що робити? До цього місця я ще не дочитала. Закінчила на думці Фройда, що мазохізм — це один із найсерйозніших симптомів схильності до деструкції.

Наступного вечора сусід у бібліотеці, лисуватий і спітнілий, ніби вже сам мав сьогодні якісь гріхи на совісті, підглянув, про що я читаю, і багатозначно постукав себе по чолі. Я з переляку втекла.

Але „Венеру в хутрі” вирішила прочитати. Колись…

Чи справді у нас були шанси на спільне життя, чи, може, ми вдвох лише плекали якісь нереальні надії? Незалежно від тих таємничих причин, які, навіть і не названі, самі мали зникнути, Бруно знав, що я не повернуся до Дрогобича. Ані назавжди, ані навіть на довше. Не буду жити з ним, з його родиною в будинку на Флоріанській. Це неможливо. Мене все від цього місця відштовхувало. Лабіринт темних коридорів, повних усякого непотребу, невимитий посуд, потемнілі стіни від рамок картин, холодні печі. Я задихалася там, мене облягала пилюка. Темрява, брак повітря. І той кислий запах, сморід злиднів і хвороби…

То що буде? Може, те, що він мені обіцяв. Обіцянки дорослих чоловіків, мабуть, щось таки означають?

Бо ж, наприклад, у всій послідовності його оргіастичних любовних листів він обіцяв, що в грудні 1936 року приїде на довше. І дотримав обіцянки — приїхав. Я змогла якось взяти себе в руки і навіть трохи забути про все. Він мав у Варшаві якісь зустрічі, домовлявся про публікацію своєї наступної збірки оповідань. Вирішив — про що я вже знала — присвятити її мені. Навіть показував проект титульної сторінки. Зверху була назва „Санаторій під Клепсидрою”, а під нею, меншими літерами: „Моїй коханій Юні”. Міг, якщо хотів. Для мене це була справді велика честь.

Мені вдалося витягти його на сирник до „Зем'янської". За сусіднім столиком обговорювали плани на Новий рік: оперний театр чи готель „Брістоль"[87], „Оргія сміху" у Філармонії[88] чи Бал Моди[89]. Хтось інший з ентузіазмом рецензував два нові кінохіти: „Прокажена"[90] та „Ада! Це незручно"[91]. Треба буде обов'язково піти… Було хмарно й туманно.

Про майбутнє ми говорили обережно, вже без конкретики. Я не наполягала — дещо змінила тактику. І бачила, що це діє. Він наче зітхнув із полегшенням, але часом поглядав на мене з тривогою. Ніби готувався до тієї найважливішої розмови. Ні? Ще ні? Ні — то ні. Чогось я врешті таки дочекаюся. Але ми далі „любилися", ходили до знайомих, переважно його, на прогулянки у парк. Йому було приємно з'являтися зі мною в товаристві, хоча іноді він ходив сам. Тоді без ревнощів — мені ж належала лише частина його слави — я слухала його розповіді.

Наприклад, про прийом у Марії Кунцевичевої[92] з нагоди публікації її „Чужоземки". Там були: Каден Бандровський[93], Налковська (у Бруно навіть голос не задрижав! А я ж уже здогадувалася, що їх колись пов'язувало…), Віттлін[94], Ванькович[95]. Морткович-Ольчакова[96] сиділа поруч із Бруно біля печі. До них приєднався Анджеєвський[97] — наймолодший у цьому товаристві, але вже відомий. Мені найбільше запам'яталося, бо, на відміну від Бруно, я була чутливою до музики, що тоді знаменита скрипалька Ірена Дубіска[98] грала концерт D-dur Брамса — такий важливий у романі Кунцевичевої.

Бруно був у захопленні від буфету з вишуканими холодними стравами — ряди спаржі із зеленими голівками, каперси та червоний соус камберленд (фіолетовий колір смородини і пекуча гірчиця). А на цьому фоні — натюрморти салатів, дичини та птиці. Він не збирався цього їсти. Мав свої, інші причини, аби підглядати за кухнею. Для його уяви важливі були магічні, але й візуально красиві рецепти, завдяки яким Батько в його прозі невдовзі перетвориться на таргана, а відтак буде зварений і втече невідомо куди…

Іноді до мене повертався оптимізм. Бо що поганого було в моїх теперішніх, трохи таємних планах? Його колеги-літератори якось же давали собі раду у Варшаві — працювали у видавництвах, писали до газет, були якісь стипендії, премії… Щоправда, премія „Літературних новин" Бруно не дісталася[99] — на останньому етапі його випередив літератор Бонк[100], мабуть, відоміший за Шульца, — просто на льоту, як жартували у „Зем'янській". Бруно пережив це дуже важко. Передусім

честолюбно, бо, попри всю його скромність, він завжди був упевнений у високому щаблі свого письменництва. А тут якийсь Бонк! Якого, без сумніву, ніколи не буде у шкільній програмі. Та й ті дві тисячі злотих ще й як би знадобилися. Як сказав би з єврейською інтонацією Мундек Пільпель, якого навіть рак легенів не позбавив почуття гумору: „Та що я таке кажу — знадобилися?! Це ж була справжня фортуна!”

Я помітила, що Бруно почав більше дбати про свій зовнішній вигляд. Завжди намагався бути елеґантним, навіть домогтися того, щоб його називали педантом, але у Дрогобичі йому це не вельми вдавалося. То забруднився тушшю й не помітив цього, то розірвав об цвях манжет піджака, то шлункові недуги перетворювали його на вішак для костюма. І ці папери, папірчики, листочки, що тяглися за ним без кінця… А тут він наче випрямився, став упевненим у собі. Його дещо провінційна елегантність набула високого класу. Він навіть погоджувався на спільні закупи.

Одного дня вони разом мали купити їй капелюха, бо Юна обожнювала капелюхи. Йому — нові черевики. Важлива інвестиція. Бо ті старі вже не пасували до Варшави.

Ми домовилися зустрітися на Новому Світі, після моєї роботи та його чергового походу до редакцій. Але я вийшла раніше, з думкою, що встигну ще зайти в якісь крамниці, щось виберу сама. Бо з Бруно — які ж це закупи. Йшла Хмільною в бік Нового Світу. Минала брами, не роззираючись надто довкола. Бо для теми роззирання на всі боки тут були інші пані. Нафарбовані, з декольте аж до пояса… Мабуть, коштували більше, ніж один злотий…

І раптом я їх побачила. Перша жінка мала типове обличчя й чорні панчохи на ногах. Але ця друга… Я наче побачила себе у кривому дзеркалі: велика, поставна, нафарбована до кінчиків вух. На ній був розстібнутий плащ і якась коротенька сукня під низом. А поруч з нею він, Бруно, принижений, наполовину зігнутий, як на його малюнках. Ніби власна карикатура. Хоча й елеґантна, як годиться на Варшаву.

Я завмерла, не могла зрушити з місця. Ані заплющити очі. Він щось притискав до її живота? Ні, щось запихав у руку, пояснював щось наполегливо, прохально. А вона відступала назад, не хотіла, щоб він ані доторкався до неї, ані давав їй якийсь папірець, сміялася, врешті сплюнула й поцілила в нього зім’ятим папірцем. О Господи, — це ж одна із цих його інструкцій. „Інструкція

Тілесної Обслуги”. Це для того вони йому потрібні. „Бич, нагайка, батіг — це лише назви”. Він хотів кинутися на землю, повернути свій дорогоцінний скарб, але тоді ця друга шльондра перечепила його ногою: „Пішли!”

Я бігла аж до Нового Світу. Відтак довго не могла перевести подих. Як переконати себе, що це помилка. Але ж я бачила його профіль і гаманець із зеленої зміїної шкіри, який подарувала йому на минулі свята.

Я звернула у свій бік. Не знаю, як дійшла до Кошикової. Здається, щось бурмотіла всю дорогу. Сподіваюся, що це не були молитви. Він повернувся увечері, але я виправдалася нападом міґрені. Навіть через двері я чула від нього цей запах. Самки і гріха. Тепер я вже знала, що не зможу побороти його природу. Це сильніше за мене. І за нього. Але я не плакала — я ж сильна.

Наступного дня, коли ми зустрілися на підвечірку, я також нічого йому не сказала. Пізніше, під час святкових візитів, — також. Він отримав від мене у подарунок смугасту краватку, як і любив. Я від нього — панчохи. Три пари. Шовкові, чорні.

На вулиці хтось верещав, буянив і лаявся, а вона спокійно готувалася. Усе запаковане, впорядковане. Залишилося вибрати останні фрази. Тепер вона мала свої папірці на столі.

Малюнки Бруно Шульца

Отримав у подарунок смугасту краватку

Може, так:

„Нехай це буде полегшенням, Бруно. Для нас обох. Я не впораюся з однією парою крил”.

Або так:

„Я вірю, що Ти ощасливиш світ своєю Книгою. Бажаю Тобі цього від усього серця, переповненого коханням”.

Але точно не так:

„Мені не вдалося стати берегинею Твоєї самотності”.

Занадто високі слова, занадто порожні, а тепер — занадто чужі. Краще обійтися без них. А папірці спалити, щоб ніхто не прочитав. Але де взяти сірники? Ну що ж, нехай летять у корзину. Сміття — у смітник.

Залишилося зовсім трохи. Тут це, тут те, тут пігулки. Круглі. Нерухомі. Отруйні.

Брала їх на долоню по одній. Запивала водою. Може, краще горілкою, але треба було пити в минулому житті, а не тепер. Та й краще, щоби ті, які її врешті знайдуть, може, ті за стіною, що розважаються, як уся Варшава, не почули від неї запаху алкоголю. Тож вода. Спочатку запивала кожну таблетку. За ранні ілюзії, за обіцянки, за першу невдалу ніч і за останню.

Відтак ціла жменя — за все остаточно. Без жодної сльози.

Був січень 1937 року. Вона мала 32 роки. Не хотіла розпочинати чергового нового року. Не хотіла слухати молитовних обітниць. Не мала з ким радіти життям.

Невеличке помешкання на Кошиковій здалося їй великим, наче космос. Драпіжний птах із Брунового сну готувався до нападу…

Не пам’ятала, коли покликала на допомогу.

II

Перше, що вона побачила, — це Диявол і Янгол. Диявол був чорний, Янгол — білий. Усе, як і має бути. От лише сморід радше пекельний — блювотиння, лізол, хлор, що загусав у повітрі. Так, мабуть, виглядає чистилище.

— Де я?

Диявол чемно повернувся. У нього було лагідне, тепле обличчя без заросту.

— На Ліндлея[101], шановна пані.

Посмішка Диявола не віщувала нічого доброго. Вона повторила з розпачем:

— Де?

Янгол у білому стукнув тацею з флаконами.

— Земля. Польща. Варшава.

А коли вона знову не зрозуміла, чмихнув ще раз роздратовано:

— В лікарні.

Нарешті зрозуміла. Священик і медсестра. Це були її Диявол і Янгол. Отже, це не пекло. Але й не небо. У небі не може смердіти блювотинням і хлором. Тобто, таки справді чистилище. Але священик прийшов не до неї. А до сусідки, котра, непритомна, вже не встигла поєднатися з Богом. Добре, що невдовзі запали сутінки, форми розмилися, усе затихло. Їй, мабуть, лише здавалося, що й тут чує верески того самого пияка, що тоді. Можливо, це там, десь далі, у глибині коридора, хворі, справді хворі, знаходили спільну мову з вічністю. А вона — сором сказати — така собі особа, яка потребувала лише промивання шлунка і вже чекала на виписку.

Боліло горло від зонда, який у неї запихали силою, а ще зап'ястки, бо її прив'язували ременями до ліжка. Чи їй лише так здавалося, що всі дивляться на неї з осудом? Принаймні з докором. Передусім янголи. Через чоловіка таке вчинити — сором! Її провідали дві колежанки з роботи. Дивно, бо вона їх ледве знала. Намагалися бути лагідними, але вона все одно втомилася від цього візиту. Не тепер. Тепер вона хотіла сховатися, зникнути — бодай з цієї частинки світу, якщо вже з цілого світу зникнути не вдалося.

Про нього намагалася не думати. Та й про що тут думати? Мабуть, за якийсь час він почав її шукати. Стукав у двері, наслухав, виходив на вулицю і, наляканий, думав, що робити. Вже від Маршалковської повертався назад, знову підіймався сходами,

знову стукав. За другим чи третім разом набрався відваги й запитав про неї доглядача зі злим поглядом. Йому не могли сподобатися ні зміст, ні тон того, що почув у відповідь. Про неї, про скандал, яким жила вся кам'яниця. Але про деталі він особливо не довідався. Не намагався знайти її в лікарні. Вона думала, коли вже могла думати, що, наляканий цим „скандалом", він утік з Варшави. До того свого, ненависного їй Дрогобича.

Вона майже не помилялася. Не одразу, щоправда… Бо спочатку він у буквальному значенні онімів. 12 січня 1937 року лікар захворювань внутрішніх органів Казімєж Баця[102], який надавав медичну допомогу державним службовцям, визнав у пацієнта Бруно Шульца гостре запалення трахеї. Дрогобицький доктор Еліяш Гоффман[103] підтвердив діагноз, пояснюючи загострення стану хворого холодом у залізничних вагонах, які не опалювалися, а також вказав у лікарняному листку причини його відсутності „на службі" від 12 січня до і лютого. Сам пацієнт клопотав про „відпустку для покращення здоров'я". Прошу дозволу шановної дирекції надати мені на два місяці…

Юні лікар порадив обстеження у психіатричній лікарні на Нововєйській[104]. Так буде легше прийти до тями. Заспокоїти організм і душу. Вона не хотіла. Мала куди втекти. Далеко, якнайдалі від Варшави. Від цього міста, на яке покладала великі надії, а воно принесло їй лише самі нещастя. Туди, де вона сама зможе впоратися. Галявина, сосновий ліс, дзеркало озера. Запах морозу за вікном. Це її вилікує. Бо ж вона хворіє на грип…

Грип — це ідеальне виправдання, якщо тижнями нема ні сили, ні бажання вставати з ліжка. Грип — це чудово, грип — це не поразка, не смуток, не страх, що забиває подих. Це пристойна хвороба звичайних людей — не закоханих. Тепер вона завжди буде триматися версії грипу.

Усе спакувала завчасно. Зачекала на зарплатню. Тому Бруно зміг ще застати її у помешканні. Зробила вигляд, що нічого особливого не сталося, що знепритомніла через напад грипу. А він — що нічого не знав. І що його самого болить горло. Так вони обдурили одне одного. Пара, яка разом і поодинці переживала депресію, потішала себе тим, що це лише тіло, лише тіло їх підвело… Про жодне самогубство, ясна річ, не було й не могло бути мови. Вона вирішила до кінця життя не зізнаватися в цій слабкості. А що б подумали її батьки…

Юна була така слабка, що навіть мусила попросити Бруно допомогти їй написати клопотання. На аркуші канцелярського паперу, імітуючи в заголовку друкований шрифт, а далі вже своїми дрібненькими, характерними літерами він — далеко не

вперше у житті — написав лист до керівництва:

„До пана Директора Головного статистичного управління у Варшаві.

У зв'язку із важкою хворобою, яку я перенесла, долучаю медичну довідку і прошу надати мені чотиритижневу відпустку для покращення здоров'я".

Її почерком лише підпис: Юзефіна Шелінська. Скелет колишнього імені, що зникав із кожною літерою…

Далі знову його почерком: „Варшава, 22 січня 1937"

„Для покращення здоров'я". Фраза, яку він сам тиждень тому використав, мотивуючи своє власне клопотання про відпустку. Раніше також досить часто її використовував. Це все, що він міг зробити для неї. Добре, що колежанка з ГСУ принесла гроші. І могла забрати клопотання з долученою довідкою. Доктор Едвард Ґродзєнський записав, що у пацієнтки Шелінської виявлено „симптоми серцево-судинного захворювання, які проявляються у болях, запамороченні та загальній слабкості". І рекомендував не вставати з ліжка аж до зникнення цих симптомів.

„Серцево-судинне захворювання". Знала, що так легко воно не минеться — не тут, не в цій чужій, клятій Варшаві. Колежанка допомогла Юні одягнутися і звела її по сходах. Бо Бруно, якось так нишком, пробурмотівши щось на прощання, на щастя, вже встиг вийти. Наче злочинець, який своїми розповідями про біль горла глумився над значно важчим покаранням. На щастя, бо сцени прощання вона б, мабуть, не витримала. Мала гроші, тож спокійно могла поїхати до двірця на таксі. Далі потягом до Львова і тоді вже до себе.

Коли вона насправді глибоко відчула, що не стане ні його дружиною, ні матір'ю його дітей? Того морозяного пополудня? Чи раніше? Як у ній це накопичувалося? Це потаємне знання, це переконання? Кому вона програла? Вуличній повії? Чи, може, мистецтву? МИСТЕЦТВУ. Тоді вже хоча б великими літерами.

Вона не вставала з ліжка цілими тижнями. „Серцево-судинне захворювання" не минало. Точніше — цілий рік. Милосердний, може, навіть такий самий „святий" брат Тадеуша, директор Едвард Штурм де Штрем[105] підписував їй чергові клопотання про відпустку за станом здоров'я. Змінювалися лікарі — Бромак, Лебкухлер, Купфер, Брілль, врешті знову і вже на постійно доктор Леопольд Лебкухлер із терапевтичного центру в Янові впродовж багатьох місяців діагностували приблизно те саме: хвора не може виконувати канцелярську роботу. Назви недуги й самого захворювання дещо відрізнялися, симптоми змішувалися з причиною: грип, запалення серцевого м'яза, задишка при

фізичному навантаженні, загальна слабкість. Навіть запалення сідничного нерва. Проте вердикт був той самий. Лежати, відпочивати, лікуватися „кліматично”. Лише всередині року ГСУ вимагало пройти обстеження в медичній комісії. Вона легко пройшла його у Львові. Її загальний депресивний стан не викликав сумнівів. І знову те саме: „люб’язно прошу надати мені…”

Знала, мабуть, що в ГСУ до неї ставилися поблажливо через — ну, відомо через кого. Як і до ще однієї підопічної дирекції — дружини Віткаци, яка постійно клопотала про надання матеріальної допомоги, позаяк „прибутків чоловіка не вистачає на утримання дому…” З „іншого боку” вона поверталася повільно, місяць за місяцем. Майже не вставала з ліжка, зате часто на ньому сиділа й дивилася на свій портрет. На „Ту” в капелюсі. Так її називала: „Та в капелюсі”. А ще казала на неї: „ВОНА”. Переважно дивилася мовчки. Все частіше так, ніби на когось чужого. Висока, вродлива, витончена. ВОНА. Але ж не я!

Перед ким так красуєшся тими своїми білими зубами, якими ти так пишалася? Не хочу тебе знати. Ніколи не хотіла. Я тебе переросла. Ми не маємо нічого спільного. Ти і я. Я і я. Це все через тебе, дурне дівчисько!

Батьки не казали ні слова — вони розуміли, що відбувається. Мабуть, єдиним, хто нічого не розумів, був Бруно. Він не знав, як себе поводити, нікому не хотів робити боляче, але робив. Був переконаний, що готовий Юні небо прихилити, а насправді приніс їй пекло. Писав — не відповідала. Найкращою відповіддю на ті його пишномовні листи було мовчання. Вона все ще не вставала з ліжка, зрештою, тепер справді хвора на застуду, коли він приїхав. Без попередження, а може, і з попередженням — два невідкриті листи лежали на комоді…

Він приніс мені фініки. У минулому житті ми любили їхню дивну солодкість, справжню обіцянку східного сонця. Тепер я їх ледве скуштувала, а він їв поволі, наче нічого не трапилось. Довгасті кісточки акуратно складав на серветці. Був наче з іншого світу. Сидів біля мене, іноді торкався руки, але я не відчувала близькості. Він був відокремлений, відсутній духом. Невже не знав чи не хотів знати, що сталось і чому. Чому я зазіхнула на власне життя, яка в цьому його роль і що це може означати на майбутнє. Я вперше так гостро відчула, що він не кохає мене. Що слова, які використовує у своїх барокових зізнаннях, нічого спільного не мають зі справжніми почуттями — це заледве їхні ґротескові тіні. І що він узагалі не помічає цього. Що нічого не

розуміє…

Навіть гірше. У мене склалося враження, що, коли він отак сидить біля мене, жує фініки і щось там час від часу мимрить про свої шкільні проблеми, — насправді він думками геть в іншому місці. Я зрозуміла, де саме, коли згадав про „Санаторій під Клепсидрою”, що невдовзі мав вийти друком із зображенням сумного чоловіка з портфелем і ціпком у руці, та про труднощі з „Месією”. Він не зі мною, а над своїм клятим листком паперу — складає якесь чергове оповідання. А може, й думає, чи моє безглузде змучене тіло не зашкодить йому в написанні наступного абзаца. Блиск в очах підказував, що він вже поринув у нього, вже його вишукано стилізував.

Байдуже — писав він іншій жінці чи писав книжку. Він зраджував мене, коли отак сидів зі мною, хворою, біля мого ліжка. Ні, не зраджував — настільки я ще знала його. Він просто таким був — постійно думками деінде, тож не тут зі мною, хоча й біля мене. Мабуть, вигадав собі, що так буде безпечніше. Так ми не перетнемо межі виправдань, докорів, може — й плачу. І буде так, як колись. Я і він. Адже Юна означає Мужня. Юна — берегиня, майже мати, білий янгол і довгонога антилопа, якій можна довірити кожну слабкість. Кожну дрібничку й кожну таємницю.

Ця чоловіча тінь Юнони. І той міфічний Ґеніус. Саме зараз він сидів біля неї. Геній, який жував фініки, один за одним. Ніби речення у своєму нескінченному оповіданні…

Коли він поїхав, я подумала, що ми обоє варті одне одного. Двоє дорослих людей, які не можуть видушити із себе слів розставання. Навіть якби при цьому мали подавитися кісточкою.

Я перестала боротися за нього, за нас. Віддалилася від Бруно на цілі століття. Біль діяв наче знеболювання. У хвилини слабкості пригадувала собі погляд моєї лікарняної медсестри — зверхній, а водночас підбадьорливий. Я більше не думала: що вона, мовляв, може знати?.. Невдовзі близьке минуле вже не мало ні смаку, ні кольору. Це не означало, що теперішнє їх мало. Але треба було підвестися з ліжка, жити, взяти себе в руки, повертатися до роботи.

Бруно я згодом зустріла, раз чи два рази, у Львові на вулиці. Це нагадувало зустріч з братом. Коротку, несуттєву.

Він запам'ятав її інакше. 6 лютого 1938 року рапортував Ромі Гальперновій, з якою тепер постійно листувався: „Три дні я був у Львові — без потреби. […] Повернувся хворий. Від середи хворію на запалення трахеї, але вже без гарячки й нездужання. […] У Львові бачився з Юною. Вона все ще без роботи й у жахливому настрої, але дуже елеґантна й приваблива. […] Може, підкажеш, як би знайти для неї роботу".

Ті самі, що й тоді у Варшаві, симптоми його захворювання і той самий двозначний тон начебто нерозуміння того, що сталося. Так, ніби це її робота була головною проблемою…

Я сама знайшла собі роботу. Знову в школі, в сусідньому Стрию, у польській приватній жіночій гімназії. Винайняла помешкання, привезла найнеобхідніші речі. Листи від нього залишилися в Янові. Тепер я принаймні по кілька годин на день мала перед собою довірливі, хоча й лукаво усміхнені обличчя моїх юних учениць, з якими ми разом переживали долі героїв Шекспіра і Расіна, а не білу стелю й безглузде обличчя якоїсь пані в капелюсі.

Наступну зустріч вона вже запам'ятала краще. Застрягла в її пам'яті на все життя. Наче колька. Бо цього разу, коли випадково його побачила, здалека, то перейшла на другий бік вулиці. Просто так. Не була впевнена, що він цього не помітив. Відтак свято вірила, що ні.

Але все одно ніколи собі цього не пробачила. Тільки звідки ж вона могла знати, що бачить Бруно востаннє у житті!

А якби й знала, то що могла вдіяти? Знову намагатися підтримувати його, тягнути на собі, піклуватися про нього, наче про якийсь скарб? Терпіти його чергові напливи невдоволення й апатії, скарги на болючі мозолі та щоденні негаразди? Може, й так. Але вона була ще надто слабка для цього. Тому лише спробувала б сказати йому — найніжніше, як тільки можна, — що ніколи-преніколи не хотіла вибити йому з руки перо, що завжди прагнула лише оберігати його натхнення. А що так сталося… Що ідея шлюбу виявилася кліткою для мистця…

Відтоді їхні дороги розійшлися, їхні долі попрямували

окремо. Але впродовж кількох років їх розділяла невелика відстань. Кілька десятків кілометрів. Година дороги з Дрогобича. До Стрия навіть менше. До Янова, може, трохи більше. Однак, чим ближче вони тоді перебували, чим більше знали одне про одного, тим складніше було відважитися на цю подорож.

Вона ще якийсь час вагалася. Вже був опублікований „Санаторій під Клепсидрою" — друга збірка оповідань Бруно, фрагменти з якої він їй колись читав уголос. Купила книжку у Львові, тут же в книгарні з якимось острахом зазирнула всередину. Що із присвятою для неї? Була. Але тепер виглядала ось так: „Юзефіні Шелінській". Годі було ще більш стримано й офіційно. Не „коханій Юні" чи „Юні — моїй коханій", як він хотів написати ще зовсім недавно і разом з нею формулював найкращі варіанти. Тож у ньому також щось закінчилося. Ну от і добре! Нехай так і буде. Хай там як — слова він дотримав.

Коли прочитала перше речення, її серце знову закалатало від радості. „Я зву її просто Книгою, без жодних означень та епітетів…" І далі — речення за реченням — наче дорогоцінні перлини в намисті. Яка краса. Яка письменницька майстерність. Нарешті! Усі про нього почують, усі переконаються, хто такий Бруно, не лише його приятелі! У першу мить вона хотіла надіслати йому повідомлення, а потім поїхати, бо таких повідомлень він, мабуть, буде тепер отримувати тисячі.

Збуджена, як колись, поділилася з товаришкою — наймолодшою в усьому вчительському колективі, також випускницею Львівського університету, також після диплома у видатного професора. Хто? Шульц? Та не знала, не чула про такого. Література, вважай, закінчилася на Норвіді. У найкращому разі — на Виспянському. Юна аж закипіла від обурення. То це так має виглядати вимріяна нею слава Бруно? І це так йому віддячує ота його ідеалізована провінція? Зрештою, не найпримітивніша, ба більше — інтелігентська! Не-знанням, не-пам'яттю, не-вірою в його велич?

Удома вона ще раз узяла до рук збірку. Гарна обкладинка з малюнком Юзефа-Бруно на тлі потяга. Потім ця присвята. Холодна, офіційна, а втім, для неї. Справжня. Примостилася собі внизу на сторінці. Вона найбільше любила — і Бруно знав про це — титульне оповідання. У ньому далі домінував Батько, чий навіть символічний образ їй не подобався, але тут він вже слухняний, тягнеться до сина. І був Юзеф-Бруно — такий, якого пам'ятала: чудернацький у межах розумного, шукає згоди зі світом, а водночас утечі від лиха. Гортала сторінки аж до кінця.

„Моя одіж зносилася й подерлась. Хтось подарував мені старий мундир залізничника. Моє лице обв'язане брудною

ганчіркою через спухлу щоку. Я сиджу на соломі й куняю, а зголоднівши, виходжу в коридор другого класу між відділеннями і співаю. Мені кидають монети у мій службовий кашкет, у чорний кашкет залізничника з відірваним дашком”.

Не могла стримати сліз. Не написала йому, не поїхала. Була ще надто слабка. Та й ледве чи вона б його застала. Мабуть, він уже вирушив у світ пожинати плоди своєї слави. Знала, що не помиляється. Він був великим письменником. З нею чи без неї. Був.

Наклад „Санаторію” становив тисячу нумерованих примірників, з яких двісті п’ятдесят не призначалися для продажу. Авторський гонорар — п’ятнадцять відсотків від вартості книжки брутто — 6-10 злотих!

Бруно вочевидь був розчарований. Нічого особливого не відбулося. З того, чого він хотів, що планував, про що мріяв… Жодних великих змін у його житті. Наступна книжка, схвальні, часто навіть захоплені рецензії, в яких його називали явищем у польській прозі. Але й чимало нападів, звинувачень у „єврейських міазмах”[106] в ендецькій[107] пресі. Найгірше, що прибутку від цього він майже не мав, а якщо й мав, то дуже мізерний, бо всі ці видавці, які мали себе за напівбогів, були переважно крутіями, що жирували на злидарях. Молодіжну премію[108] знову отримав інший. Цього разу Юзеф Віттлін за роман „Сіль землі”[109]. Добре, що бодай хтось, кого Бруно знав і цінував.

Якби не школа з її щоденною рутиною, що руйнувала йому здоров’я і заважала творчості, якби не ті двадцять сім годин уроків ручної праці щотижня, то він і справді міг би співати у вагонах другого класу… І покладати надії лише на кашкет залізничника з відірваним дашком.

Або на малюнки. Літературна слава їм допомогла. Всі знамениті приятелі — Віткаци, Налковська, Віттлін — мали його роботи, говорили про них, показували знайомим. Приголомшлива й захоплива „Фердидурке” Ґомбровича була ілюстрована малюнками Бруно. Дарма що новий партнер „пані Зофї” в нападі ревнощів спочатку порвав, а потім кинув у піч примірник „Цинамонових крамниць”[110], вручну ілюстрований автором для своєї покровительки, дарма що газети вельми рідко платили за репродукції. У книгарні Мортковича[111] тека „Книга Ідолопоклоніння” коштувала 100 злотих — менше, ніж 5–7 злотих за одну графічну роботу! Все одно, що нічого! Іноді йому вдавалося щось продати, налагоджував контакти з галереями, часом домовлявся про виставки.

Усе це мало що давало. Здається, це Віткаци шепнув йому, а згодом написав, що тут у Польщі таке мистецтво, такі „свинські свинства” не можуть розраховувати на великий успіх. Навіть варшавське товариство було надто пуританське — за спиною Бруно всі порскали на його еротичні образи, їх шокували навіть опуклі сідни-ці чи оголені груди, а що вже казати про свист батіжка. Тут треба було ширшого подиху, справжньої столиці європейської культури, одне слово — тут був потрібен Париж!

О, Париж! Це мало бути його місто. З історією, повною королівських куртизанок, кокоток і акторок, кабаре, борделів та картин Коро[112], Беллмера[113], Ропса[114], Модільяні. Місто, яке не боялося показати все і дозволити все. Тут прейскурант еротичних послуг ні для кого не був таємницею. Класичний секс — стільки і стільки, залежно що малося на увазі під класичним, „французький” — трохи дешевше. А жінки? Всіляких рас та кольорів. Білі, чорні, жовті. Темношкірі, мулатки, білосніжні шведки, китаянки. Могли без вибриків здійснити будь-яке його бажання. І не скаржитися потім на „надто примхливого клієнта”. Бо ж вони вивчали у школі Ренуарів[115], Деґа[116], Тулуз-Лотреків[117]… І все шикарно, з презервативами, жодного тобі сифілісу чи гонореї, хоча злостивці — де їх нема — піддавали це сумнівам.

Він вже давно мріяв про цю подорож — збирав гроші, рекомендаційні листи, власну відвагу. Вони з Юною не раз говорили про це. Думали про спільну поїздку. Мало які плани так її тішили. Хотіла бути в цій мандрівці його провідницею. Собі пригадати, а йому показати шляхи своєї молодості. Ті місця, де увесь світ ще лежав біля її ніг. Принаймні так їй тоді здавалося. Монпарнас, Сен-Жермен, Монмартр. Шельмівська Юна з гілочкою бузку в зубах… Вона була впевнена, що його також зачарують ці місця, краєвиди, запахи. І тоді бажано, аби поруч був хтось, хто пригорне його в обіймах і не дозволить серцю зупинитися…

Тепер усе це вже не мало значення. Тепер вона звільнилася від нього і від спільних планів. Лежала на піску біля озера, сиділа на веранді з віршами в руках — звісно, що Рільке. Іноді ловила співчутливі погляди батьків. Ніжні, тож нічого не казала у відповідь. Поволі збиралася посортувати його листи. Їх було багато — вони листувалися три роки. Сто, а може, більше — сто п’ятдесят? Мабуть, близько двохсот. Сотні сторінок, списаних його круглим, старанним почерком. Густо, ніби він економив (бо ж економив, як кожен письменник!) місце на папері. Прочитала ті перші, з найранішого пакунка: „Кохана моя, найдорожча…”

Після цього мусила довго охолоджуватися в озері. Аж доки не побачила маму на березі. Її занепокоєний погляд. Отже, ні, ще ні… Ще ні до чого серйозного вона не готова.

Скидалося на те, що цього разу все вдасться. Редакція „Часу”[118] виписала Бруно довідку про співпрацю — щось на кшталт журналістського посвідчення. Ґомбрович допоміг із посвідченням ПЕН-клубу, яке відчиняло — принаймні теоретично — багато дверей. Від піаністки Марії Хазен[119], з якою познайомився в Закопаному, дістав найважливіші адреси. Від Дебори Фоґель — найважливіші поради. Як дістати іноземну валюту і паспорт дешевше (за 40, а не 80 злотих), у якому готелі зупинитися („L'Orient” біля Люксембурзького саду). І найголовніше — вже там, на місці: „Піти до Café du Dôme[120] на Монпарнасі, підійти до польського столика і відрекомендуватися. Їсти в буфетах кав’ярень, навстоячки, так дешевше…”

Він, щоправда, планував купити нову канапу для своєї кімнати на Флоріанській, але так тому й бути — канапа зачекає, Флоріанська зачекає. Тепер найважливіший квиток до Парижа…

У серпні 1938 року він урешті вирушив. Сам. Потягом, довшою трасою через північну Італію — головне, подалі від гітлерівської Німеччини, прикордонників зі свастиками на рукавах, презирливих поглядів „надраси”. Повіз теку, в якій було майже сто малюнків. Не кажучи про решту багажу, вже самі ці малюнки важили чимало. Знав, що відчує їх на плечі, коли бігатиме з ними по галереях Парижа. Але все компенсували надії на якісь примарні успіхи. Мистецькі, звісно, бо ж еротичні — легкодоступні. Для кожного. Зрозумів це одразу, як тільки вийшов на двірці Gare de Lyon[121].

„Жахливе місто, — писав до приятелів після повернення. — Що за жінки! Я розбитий. Справжній розпусний Вавилон!”

З мистецькими планами було гірше. Йому, провінціалові, не спало на думку, що влітку, та ще й такому спекотному, яким був той серпень, світова столиця виїжджає на вакації. Тобто теоретично він це начебто знав, бо сам квапив себе з виїздом цим арґументом. Але сподівався, мабуть, на якесь диво. Або недооцінював масштабу ситуації.

Бо справжній Париж спорожнів. Залишилися лише туристи,

бізнесмени й мандрівні лицарі, як-от він. Зачинені театри, окремі музеї, практично всі авторитетні галереї. Навіть у Café du Dôme були переважно американці з путівниками в руках. Залишалося спробувати звернутися за підтримкою до посольства.

Не було майже нікого, кому б він міг показати свої малюнки і домовлятися про виставку. Польське посольство не було зацікавлене у популяризації його творчості ані, тим більше, його непримітної, нічого не вартої для урядовців Речі Посполитої персони. А Ян Лехонь, радник посольства з питань культури, приятель усіх приятелів Бруно, саме був у відпустці. Та й Бруно не знав французької, а без цього у Франції, як лякав його Віткаци, — „нічєво нє разбєрьош".

Блукав вулицями. Як мав не блукати в такій метрополії? Він, котрого будь-яка стіна у Варшаві доводила до заціпеніння й викликала напад паніки. Але Париж — це й було місто для блукання. У тутешньому блуканні він міг майже закохатися. Картини, парки й кав'ярні на вулицях. Площа Піґаль[122] і Острів[123]. Собор Нотр-Дам, наче безголовий птах. Святі й волоцюги. Сюрреалісти разом із Фройдом вже встигли заволодіти художньою уявою. Це відчувалося! Що за свобода звичаїв — захоплювався він. А який темп життя. І ці тисячі авто, що шмигали взад-вперед на відстані кількох сантиметрів! У паризькому варіанті йому це заважало менше, ніж вдома.

Він майже одразу зрозумів, що не приживеться там. Ледь теплі мрії про світову кар'єру навіть не дозволили залишити теки з малюнками. Мало хто її побачив. Лише один галерист погодився на виставку на початку вересня, але Бруно мав покрити її кошти — 1600 франків за два тижні. Нормальна ставка в Парижі. Височезна, принизлива сума для злидаря з Польщі (близько 300 злотих — це його місячний дохід!). Мала рацію Марія Хазен, що це місто „не має ні співчуття до бідняків, ні сентиментів до убогих".

Витримав три тижні. Виїжджав із Парижа з підібганим хвостом. Як не перший і не останній недооцінений — і радше з власної провини — польський художник. Покидав це місто без ілюзій. Навіть дивно, що він, вічно невдоволений песиміст, виплекав у собі якісь захмарні фантазії. Це, мабуть, була найбільша помилка. Але як помилка? Чия? Адже не його. Він переконаний у своїх малюнках. У їхній цінності. Й оригінальності. Їхній непроминальній красі. Знає, що колись вони будуть у найкращих галереях і найбільших музеях. Може, навіть у Луврі? Так — саме там. І екскурсії з усього світу будуть захоплюватися малим дрогобицьким генієм, його уявою, його лінією — усім. І за

малесенький ескіз платитимуть не тільки „1600”, і не лише франків, але й доларів, юанів, шекелів, чи кому там що до вподоби… І не будуть постійно стогнати, що все мусить бути підписане французькою…

Малюнки Бруно Шульца

Він, Бруно, знає про це. Тільки нікому не може сказати. Бо

приймуть його за ще більшого дивака. Міг би сказати Юні, але Юни вже немає біля нього.

Мабуть, помилкою був цей Париж. Насправді це самовдоволене, сите місто викликало у нього відразу. „Немає нічого нестерпнішого, ніж дурні, яким таланить”. Хто це сказав? Здається, Ціцерон. Ні, він не тут повинен почати. Не Парижеві присвятити свою канапу.

Може, треба було спробувати деінде. Скажімо, ближче — у Відні? У країні Шіле[124], Кокошки[125], улюбленого Кубіна? Ближчих до його чуттєвої понурості, ніж фривольні французи? Спробує по дорозі, з ходу? Можливо, хоч, зрештою, й Відень…

Повернення було невимовним полегшенням. Знову трасою, що оминала Німеччину. Щоразу небезпечнішу для євреїв. Уже відкрито, зі схваленням законів і всієї могутності держави Гітлера. Міг собі Бруно виходити з єврейської громади, могла собі Юна переходити на католицизм. Згідно з Нюрнберзькими законами, обов'язковими з другого боку долини, якою їхав потяг, вони все одно були лише євреями, та ще й — у майже урядовій термінології — паршивими. Та й Відень, його колишній Відень, у якому як студент він провів багато місяців. Як і Берлін, вже тепер коричневий! А точніше червоний, бо ці націонал-соціалістичні знамена, що обліплюють увесь двірець, — вони відверто кривавочервоні. Того кольору, який він колись так прославляв у „Цинамонових крамницях”. Свастика на свастиці. А ці його улюбленці — вони ж усі євреї, визнавці дегенеративного мистецтва, чужого національному духові, не кажучи вже про тіло…

Зупинку Відень пересидів, зачинений у купе, намагаючись не виглядати з вікна. Залишається, мабуть, хіба що Америка, де є все, всі кольори веселки — не лише ті, обрані диктаторами. Всі, то, може, і його?

Але Америка далеко, так далеко, що практично ніде. Морем, океаном два місяці подорожі. Мордація нечувана. Щоправда, він колись плив кораблем до Стокгольма, але хіба це порівняння.

І як тут знову не мріяти про Дрогобич. Повернувся, зітхнув із полегшенням. Тут нічого не було жорстоке й вороже. Тут все було зрозуміле й безпечне. Квітли айстри й петунії. От лише новини зі світу постійно були погані. Гітлер не збирався зупинятися, з піною на губах горлав про єврейську змову, яку треба вирвати з корінням. А в московських процесах інші „змовники” — перш ніж стати під стінкою або впасти з кулею у потилиці — каялися у всіх гріхах світу й прославляли ката Сталіна. Траплялися такі дні,

коли газети неможливо було читати. Тоді навіть думка про те, що невдовзі розпочнеться шкільний рік, не здавалася такою жахливою, як раніше. А якщо його хтось запитає, як усе було, то він має про що розповісти.

Але кому розповість про те, як був запрошений у гості десь посередині його перебування? Може, це було в кабаре „Казанова" на Монмартрі, куди взяв його із собою Жорж Розенберґ[126], брат Марії, піаністки? Хто, де — неважливо. Що їли, хто був героєм — тим більше неважливо. Важливо, що були там прекрасні, ніби з іншого світу, жінки. О, інші, іншого ґатунку, ніж ті парижанки з вулиці, якими він раніше так захоплювався. Нафарбовані, з таким тяжким макіяжем, що часом можна було засумніватися, чи вони дихають і чи вони взагалі справжні. Одягнені в елеґантні й водночас непристойні сукні.

Як ось сусідка зліва. Тут оголене стегно, а тут — аж до соска — груди. Ці груди легко рухалися, тож таки були живі! І ніжки в розкішних черевичках зі зміїної шкіри. Саме таких, як він любив. Це було наче картина, наче живопис, наче з'їзд моделей Модільяні й Деґа разом узятих. Не запитав, хто це. Принцеса чи відома модель. Бо раптом відповідь була б небажаною.

Показав на цю найближчу лялечку з оголеними грудьми і запитав сусіда справа — може, це був Розенберґ, а може, хтось зовсім інший, хто трохи розумів німецьку: можна доторкнутися до цієї пані? Той щось відповів, а коли побачив спантеличене обличчя Бруно, показав на пальцях: двісті. За двісті франків — маєте все. Повний сервіс.

Після повернення написав із полегшенням: „Я вже знову вдома, замкнений у малому й безпечному колі дрогобицького горизонту. Розпочинаю шкільну працю…" І далі знову про дива провінції. Про цілющий ґрунт і гніздо, мітологічну батьківщину, внутрішній пульс якої він освоїв і приручив.

Він не потребував іншого Джерела. Лише тут міг чекати на свого Месію.

Сестрі привіз у подарунок комплект рушників з Галері Лафаєт[127].

Удома застав новину, що пан Бруно Шульц отримав Золотий Лавр Польської академії літератури[128] за заслуги в галузі письменства. Велика честь, хоч трохи шкода, що лавр лише називався золотим… А премія „Літературних новин", попри рекомендації Тувіма, Слонімського, Налковської та Новачинського, цього року знову втекла йому з-під носа… Добре,

що він хоч не розраховував на неї. Хоча в глибині душі визнавав, що хотів би „взяти цю премію”, бо вона є „містком до виходу за межі польської мови”.

Але „зате” тепер у реєстрі дрогобицьких учителів гордо звучало:

„Шульц Бруно, професор, нагороджений Золотим Лавром ПАЛ”.

Ще недавно він бідкався, що не розуміє „духу часів”. Але тієї осені неможливо було не зрозуміти. Як тут чим-небудь радіти — нагородами, рецензіями, квітучими гортензіями, якщо світ так жахливо спаршивів і, здається, — безповоротно. Зі сходу віяло морозом сибірських концтаборів, із заходу — пеклом спалених книжок і синагог.

Особливо новини з Німеччини, батьківщини його найважливіших, улюблених письменників, були жахливими. І їх не можна було оминути жодною безпечною трасою. Тож він тим більше не шкодував, що побував у Парижі. Тепер уже б не відважився на таку подорож. Але інших надій ще не втрачав. На початку листопада Бруно підготував особливу посилку для Томаса Манна. У ній була новела „Die Heimkehr”, спеціально написана німецькою, оздоблена оригінальними малюнками, та майже любовний, як це характерно для Бруно, лист до автора „Зачарованої гори”. І, звісно, багато надій. „Адже, якщо…” Він власноруч усе запакував і з тремтливим серцем відніс на пошту. (Дехто каже, що передав через посильного, і, може, це була помилка. Але було це саме тоді.) А через кілька днів світ дізнався про Кришталеву ніч[129].

Німеччина, нова Німеччина, щоби помститися за дипломата, застреленого в Парижі єврейським студентом, накинулася на всіх своїх єврейських громадян. З палицями, камінням, кулаками й черевиками. Кров перемішалася з уламками скла з вікон і крамничних вітрин, на яких перед тим з’явилися великі написи „Jude”. Вперше державна влада організувала такий масштабний єврейський погром. До акції підключили не лише бандитські угруповання, але й одягнених у форму бійців SA і SS. Загинуло близько ста осіб, понад двадцять тисяч ув’язнено в концтаборах, осквернено всі єврейські цвинтарі й більшість синагог. Та ще й на громади накладено контрибуцію в розмірі мільярда марок на

відшкодування втрат німецької держави…

Держава, наче ґанґстер, нападає на мирних громадян, та ще й вимагає викупу від єврейської спільноти… Ніч німецької ганьби, день побитого єврейського скла. Скла з вікон помешкань та фірм, які, згідно з Нюрнберзькими лжезаконами, належали „недолюдам”. Бруно без зайвих зусиль міг собі це уявити. Пророчі здібності, чутливість до кольору, до атмосфери лиха його ніколи не покидали. Однак він не міг припустити, що такі ж події чекають його улюблений Дрогобич. Навіть за всієї яскравості дотеперішніх „досягнень Ґітлера…”

Також само собою напрошувалося питання: а що на все це його дорогий Томас Манн? Чи це правда, що він виїхав, емігрував, переїхав до Швейцарії? А якщо так, то чи встиг отримати посилку з „Die Heimkehr”? А може, вона з написом „Jude” опинилася десь на смітнику Deutsche Post? Мовчання письменника говорило радше про цю другу версію. Бо третьої, що великі письменники мають час на твори лише одного ґатунку — свої власні, — Бруно волів не брати до уваги.

Війна підкрадалася, наче кіт. Спершу поволі, м'яко — заголовками газет, виступами політиків по радіо, „що не віддамо ані ґудзика”, все більшою тривогою, чи варто планувати вакації… Відтак щоразу швидше. Посиленими закупівлями цукру, солі й хліба, мобілізацією чоловіків до війська…

Пакт Ріббентропа-Молотова був уже стрибком хижака до нападу. Двадцять третього серпня у Москві. Загроза. Як усі потенційні жертви, вони завмерли від зловісного змісту цієї угоди. Юна в Янові, Бруно у Дрогобичі. Двоє найбільших, найсильніших у світі й найлютіших ворогів змовляються над головами Польщі! Добре, що хоч маємо союзників, друзів, готових нам допомогти. Зрештою, англійська та французька армії не так давно впоралися з Німеччиною…

Першого вересня 1939 року Німеччина напала — без оголошення війни. Бойові дії швидко просунулися до центру країни. Навчання у школах не розпочалося. Але у східній Польщі, у Стрию та Дрогобичі, не було зрозуміло, що робити. Діти, як і щороку, прийшли до школи, учителі — ті, яких не

мобілізували, — також. Однак з дня на день меншало і одних, і других. Чого, зрештою, мали б учитися на уроках літератури пані професорки Шелінської чи в майстерні ручної праці й малювання пана професора Шульца? Адже уроків з виготовлення коктейлів Молотова не було, а на заняттях з громадянської оборони були макети зброї або гвинтівки зі спиляними мушками. Зате кожної миті могли впасти бомби, а на вулицях з'явилися українські поліцаї, які розшукували євреїв. Поки що без зброї, лише чіплялися до людей з невинним бажанням „дати в морду".

З фронту постійно надходили жахливі новини — ніхто не зумів зупинити німців. Жодна із цих польських армій з красивими назвами. Схід. Карпати. Варшава.

Юна зрозуміла це швидше. Вже на початку вересня вона повернулася назад до батьків, до Янова. Там бачила вторгнення німців у містечко.

Спершу заїхали на велосипедах і мотоциклах розвідники — запилені, спітнілі, у великих окулярах. Але після них прибула зовсім не регулярна армія, призначена для боротьби із солдатами ворога, а якісь дивні війська в чорних уніформах і з обличчями хижаків.

Десь вона це вже бачила. Це приснилось їй у жахливому сні? Чи десь про це читала? Щоби перевірити, дістала той святий, перший її примірник „Санаторію". Де прочитала? Таж у Бруно:

„Сьогодні я бачив у місті групу панів у чорних фраках і циліндрах, які розміреним кроком дипломатів сунули через Ринок […]. Вони мовчки розглядали будинки, ніби оцінювали їх. Ішли злагодженим і повільним, ритмічним кроком. На гладенько поголених обличчях вони мали чорні, мов вугіль, вуса й лискучі очі, що плавно оберталися в орбітах, мов олією змащені, й дуже виразні. Часом вони знімали циліндри й витирали з чола піт. Усі вони високі, худорляві, середнього віку, зі смаглявими лицями ґанґстерів".

Він написав це чотири-п'ять років тому, якщо ці речення з'явилися в „Санаторії під Клепсидрою". Бачив цю сцену чи лише уявив її собі? Мусив бути дуже схвильований виглядом вторгнення загарбників, якщо вже трапилося йому, цьому мовному педантові, двічі вжити слово „гладко" в тому самому реченні[130]. Раніше я цього не помічала, хоча він і використовував мене як коректора. Тепер я бачила перед собою ці справжні й жахливі „смагляві лиця ґанґстерів". Краще було не дивитися на них. І не виходити з дому.

Бруно побачить їх лише через півтора року. Знає, що відбувається на вулицях, що кожного єврея можуть без попередження застрелити німці або українські бандити, після серії лайок, можуть затовкти палицями зі сподіванням на винагороду. Тож не варто виходити. Крамниці все одно зачинені, а в знайомій пекарні погашено печі — згодом виявиться, що гранатою. Запасів трохи було, жінки в родині мали у крові той ритуал накопичувати і сподіватися найгіршого.

А ще та, невідомо кому потрібна, хіба що німецьким танкам, чудова погода, знову осяйна дрогобицька осінь, повна квітучих айстр і сонця. З його найгірших марень. З тих маячінь — чи то уві сні, чи то наяву — про його майбутню долю, якими він не раз лякав Юну. Його нещасний кінець, існування під плотом посеред таких самих, як він, що жебрають шматок хліба. Але там, у цих сумних фантазіях, не було ні комендантської години, ні крові на хідниках. Він вже не шкодував, що недавно замість канапи купив квиток до Парижа. Принаймні у нього під повіками залишиться образ цього міста — мрії. Хоча в канапі міг би облаштувати собі сховок. Здається, багато євреїв так робили.

Знімає зі стін малюнки й картини. Знає, що в разі вторгнення вони постраждають першими. Листи ховає в коробки. У темряві, тож не впевнений, чи щось не загубилося. І вирішує, що завтра спробує купити ліки. Адже якась із шести аптек може бути відчинена. Напевне, якась на Ринку. Він знає їх усі, і його в них знають. Для постійного клієнта щось безумовно знайдеться. Принаймні на його жовчні камені. Завтра.

Але завтра ситуація раптово змінюється. На вулицях порожньо. Жодних уніформ чи бойових пов'язок на руках. Бруно воліє ще зачекати вдома, хоча недуги підганяють, а Ганя звідкись знає, що аптека Ґорґоніуша Тоб'яшка вже знову працює. Але якщо він уже майже два тижні витримав у домашньому укритті, то витримає ще трохи. Прислухаються всі, навіть собаки й коти.

А згодом, опівдні, раптовий галас команд російською мовою, гуркіт по бруківці малих танків і радянські солдати, що кидаються на всі боки. Від 17 вересня всі знали, що Червона армія зайняла території східних земель Польщі — ясна річ, з метою „піклування про населення Західної України і Білорусі та визволення людей від війни і влади панів". Навіть німці трубили про це на Ринку з військових мегафонів. Але вони — тут, у Дрогобичі, стали здобиччю першого агресора — гітлерівців. То що сталося 24 вересня?

Отож угода була трохи інша, — пояснювала наступного дня сусідка, яка зазвичай не спілкувалася з ними. Німці зайшли

задалеко і, як годиться джентльменам, де-не-де вони вирішили відступити. Перукарські вусики і кавказькі вуса під кінець переможного для них вересня підписали акт тріумфу. Трактат про кордони і дружбу! Гітлер зі Сталіном. Осанна! І тепер тут усе-таки буде Радянський Союз.

Якщо колись буде написана книга ганьби в історії людства, то цей документ має бути в ній зафіксований назавжди, — шепотів до Бруно знайомий учитель, якого він зустрів у натовпі мешканців і котрий, як і інші, покурював махорку з росіянами, хоча комендантської години ніхто не скасовував. Разом із польськими трактатами про дружбу й допомогу з Англією та Францією! Аби тільки без твоїх ілюстрацій, Бруно, — пожартував він, потягуючи щось із вузької пляшки. Бруно надовго запам'ятав цей жарт. І не раз мусив собі його пригадати.

Нові правителі ламали хребти одним ударом або порціями. Якщо хочеш вижити, то служи нам або принаймні вміло вдавай, що робиш це. А якщо ні — тоді ти сам цього хотів. Того, що не одержиш карток на продукти, що будеш побитий, ув'язнений з будь-якої причини і звинувачений у шпигунстві на користь, скажімо, Японії чи Польщі, бо ж у документах записано, що ти народився на цій території. А невдовзі, від весни наступного року, тебе як ворога народу разом з родиною заштовхнуть у вагон і вишлють до Сибіру або до не менш зловісного Казахстану. Отож — люби нову владу або помирай!

Бруно вирішив, що він просто буде робити своє — навчати. За радянської влади школи лише змінили вивіски, але працювали. Хіба могло бути по-іншому в найпрогресивнішій та найприхильнішій до науки світовій системі? Тож повернутися до школи він зміг без жодних проблем. Але сховатися від нової реальності, втекти від її поплескувань по плечу, замовлень і вимог з рукою на кобурі револьвера — вже ні. Не зумів, не зміг.

Нова влада обожнювала пропаганду — ці всі плакати, лозунги, портрети вождів на фасадах будинків. Нескладно було визначити, хто підходив для такої роботи. Затим, що своїми художніми здібностями Бруно обдаровував шкільні академії, танцювальні вечірки та благодійні акції, так тепер став „придворним" художником ревкому. Знав, що це пастка, що є

різниця між дизайном цегли для будови нової школи і виконанням великих „революційних” замовлень. Що величезні пики Леніна, Сталіна та інших совєцьких вождів, які висіли по всьому місту і розвівалися над вічами й демонстраціями, — це бич пропаганди, найпростіший спосіб показати всім, які ми великі, сильні, як легко вас зметемо в разі опору чи просто з примхи.

Справжній терор розпочався одразу. Дві в’язниці НКВС враз отримали в місті погану славу. Побиття, голод, знущання над сім’ями. Було чого боятися.

Те саме у Стрию. Юна чула про це, батько вже знову приймав у канцелярії, хоча люди приходили радше, щоби виговоритися, ніж за порадою. Місцева в’язниця розпухала від криків людей, яких катували і вбивали. Поляків, євреїв, українців. Нова влада давала роздачі наосліп, тобто справедливо. Чи порівну — це вже тема пізніших дискусій. А тоді дискусії велися тихо, пошепки, лише серед найнадійніших. Схоже, в’язнів привозили сюди навіть зі Львова, бо тамтешні тюрми вже не поміщали підозрюваних. Урешті поїхала до Стрия, аби подивитися, що там відбувається, передусім зі школою. Повернулася налякана, із залишками конспектів та відчаєм у серці. У школі вона не була бажаною, бо з’явилася „запізно”, а на двірці на неї гиркнув і приймався мацати якийсь солдат у подертій формі…

Тож знову повернулася до себе, до вірного ліжка і ненависного портрета, з яким могла щиро поговорити.

Зі страхом думала про Бруно. Адже він завжди всього боявся. Так, ніби часом не мав шкіри, а тільки самі нерви на поверхні. Під жодним арештом він би не витримав жодного дня. Знала, що з ним відбувається. Люди розповідали батькові, але при ній замовкали, тож вона чула лише уривки новин. Тоді вставала з ліжка, підходила до дверей, прикладала вухо. Що він працює, що мусить працювати. У школі, а може, й не тільки у школі. Такі часи. Вдома у нього три особи на утриманні — хворі, чимраз немічніші. Може, не хоче вже більше нікого мати на сумлінні? Але ж її він не має на жодному сумлінні, — хихотіла дама в капелюсі, — мабуть, забув про неї, просто хоче якось вижити, от і все. І приймалася жувати фініки тією своєю великозубою щелепою.

Бруно робив, що міг. Найперше намагався зберегти ставку в школі. А радше у школах, бо працював також у гімназії Блятта[131]. І нікому не наражатися. Старався якомога довше

тримати голову над поверхнею води, хоч вода була все глибша, все каламутніша. І все важче було її ковтати. Тепер навчав також математики і креслення, від безвиході почав проводити навіть уроки фізкультури. Він, кволий теоретик, заперечення фізичної сили, зі свистком ганяв хлопців по спортивному майданчику. Таке вона почула.

До переповненої школи учні ходили у дві зміни — молодші класи зранку, старші після обіду. Почало бракувати електроенергії, тож старші учні часто вчилися при свічках. А коли свічки згорали, то просили професора Шульца, щоб розповідав їм свої історії. Тихим, спокійним голосом він чаклував світи із „Подорожей Гуллівера" або сам вигадував історії про гномів та інших дивовижних істот, які жили по кутах та шпаринах кожної дрогобицької домівки — в іншій реальності, прихованій від їхніх очей. Вони не вміли надто гарно повторити цього своїм батькам — лише він умів так чаклувати словом. Здається, вони часом махлювали із запобіжниками — світло гасло, і тоді могли просити: „Пане професоре, розповідайте, будь ласка…"

Тягар пропагандистських завдань ставав щоразу болісніший. Ті пики вождів, транспаранти, плакати. В астрономічних кількостях і на вчора. Бо оті знали, на що він був здатний. Оцінювали його, може, не як художника, а вмілого ремісника. Тож роботи він мав по вуха. Бо ті великі портрети не можна намалювати пензликом. І навіть пензлем. Плакатні фарби треба було розчиняти у відрах, відтак ганчірками в руках або прикріпленими до держака совгати по заґрунтованому в білий колір і попередньо пофарбованому полотні. При цьому пильно стежачи, аби якийсь телепень не доніс, що „єврей Шульц" квецяє шматиною дороге обличчя товариша Сталіна… Треба було надихатися хімікатами, а передусім забруднитися, вимастити цими фарбами руки, обличчя від витирання поту, взуття. Добре, що у шкільній майстерні було достатньо робочих халатів.

Це була мордація. До того ж він ще навчав, готувався до уроків, хворів. Депресія не випускала його з обіймів. А жовчні камені постійно нагадували про той все безглуздіший фізичний біль.

Йому, щоправда, давали помічників — часом учнів, а часом якихось мовчазних типів із похмурим поглядом. Але що — мав дозволити, аби результат був не таким, як треба? Щоби столярний клей додавали до ґрунтовки без його нагляду або кольори змішували навмання? А що буде, якщо потім великому вождеві відпаде вус або вухо зморщиться? Його лякали такими історіями. По суті, всі. Ті, яких не любив, але не міг їм відмовити.

І ті, котрі вважали, що він занадто далеко заходить у своєму підпорядкуванні комуністам. І ще заплатить за це. Так, ніби він сам цього не знав…

Водночас він знав, що не може відмовляти. Що не втече від замовлень, які йому наказували виконувати. Що його не виправдають ні жодна хвороба, ні найбільші скарби жовчного міхура, ні найважча депресія. Він посірів, зробився менший і тихіший, ніж зазвичай. Але мусив працювати понад сили. Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін. Разом і окремо. У великому й у величезному форматах. Ті найбільші — п'ять на дев'ять, десять на двадцять метрів — були справжнім мистецтвом. Треба було знати закони математики й оптики, щоби пропорції були такі, як треба. Зблизька і здалеку. Жодної халтури, бо не лише сапер помиляється тільки один раз… Бруно користався шаблонами й кліше радянських товаришів художників, уже роками загартованих у таких боях. Але ризик все одно не зникав…

На самому початку він ледь не опинився у в'язниці. Мав намалювати монументальне полотно, яке б відображало тріумф радянської України. Робітники і селяни з ентузіазмом вітають переможну кінноту Радянської армії. Намалював усе, що треба і як треба. Коні жваво форкали, лиця червоноармійців випромінювали непохитну дружбу, ентузіазм переповнював обличчя представників місцевого населення.

Однак політрука, який оглянув картину, мало не схопив напад буржуазного паралічу. Бо художник Шульц явно переборщив. Із кольорами. Намалював українських селян у блакитних штанях і жовтих сорочках. У барвах землі й неба — кольорах їхнього забороненого національного прапора. Адже саме тоді вірні цим кольорам плювали кров'ю в місцевих Бриґідках[132] і їх радше не звинувачували в любові до Червоної армії. Скандал був чималий, на допиті йому закидали український націоналізм та диверсію. Сниться йому, мабуть, вільна Україна, сволоті!

Автор цієї „диверсії", на щастя, більше скидався на недоумка, ніж на диверсанта, а крім цього, міг ще знадобитися, бо що б хто не казав, картина була що треба. Втім, за такий скандал і сам політрук міг опинитися в таборі, тож усе закінчилося лише суворою доганою і корекцією кольорів, що, зрештою, міг зробити будь-який художник.

А іншого разу, на черговій картинці зі щасливого життя населення, — домалюванням черевиків у жниварок…

Після такої пригоди він уже не міг відмовляти. Коли настав час, аби місцеве населення з ентузіазмом схвалило приєднання

цих земель до СРСР, а відтак обирало своїх „представників” до якихось таємничих сільрад, Бруно мусив оздоблювати виборчі дільниці.

Метушився, щоби встигнути. Треба було намалювати на стінах революційні орнаменти, а де не вистачало — заслонити грибок стендами.

„Метушився”. Гірко було це слухати. Але вона слухала. Може, дізнається про щось важливе. Може, з’явиться причина, щоб таки підвестися з ліжка. Тож слухала через двері батькової канцелярії. А відтак просто у себе в кімнаті. Бо врешті знайшлася причина для „одужання”. Почали приходити якісь куми із села, приводити своїх дівчаток на уроки до пані „научительки”. Може, вона їх навчить чогось більше, ніж оті там тепер у совєцьких школах. Самі ці жінки знали багато.

Ті нещасні вибори… „Вибори”. Показуха — нічого більше. Найтупіша дитина це розуміла. Але все мало виглядати надзвичайно серйозно.

Зі складу „творів мистецтва, повернутих народові”, треба було принести грубий килим, який ще донедавна лежав у вітальні когось із нафтових магнатів… Змайструвати з фанери чотири кабіни, обклеїти їх шпалерами, відтак прикріпити ручки, а головне — гачки, щоб можна було зачинитися ізсередини. Для таємності голосування — це ж святе для совєцької влади! Настільки святе, що у день „виборів” не було охочих заходити до кабін. Бо ж не годиться поганити такі урочисті місця. Хоча при вході до дільниці до цього закликав спеціальний активіст.

Люди все ж знали своє. Що ці 99,99 відсотка підтримки влади та схвалення приєднання східних польських земель до Української РСР гарантовані й без їхніх голосів. А тим більше — без їхнього спротиву. Тож навіщо лізти у пастку?

Чи Бруно також про це знав, сидячи в головній залі за найважливішим столом, перед яким стояла урна? Знав, мусив знати. А коли хотів забути, то з балкона нагадував йому, про що треба, Великий Вусатий Законодавець, автор блискучої і вже класичної тези: не важливо, хто голосує — важливо, хто рахує голоси.

Малював його не раз і не два. Мусив детально вивчити це обличчя. Зачесане догори волосся, густі брови, вуса. Струпи після віспи? О, ні, про це боялися згадувати навіть найближчі, навіть його іноземні гості. Пудрив їх, покривав макіяжем, щоб не зраджували будь-яку недосконалість людини із бронзи. А клишава рука, яку ховав у рукаві, а шість пальців на руці чи нозі

— знаки диявола? Це портретиста не мусило, не мало обходити. Спершу треба було поділити полотно на квадрати, щоб не втратилися пропорції. Відтак обличчя, вуса, брови — нанести спочатку валиком, затим розгладити мокрою губкою, тіні розтерти і все вивести грубими пензлями, як для фарбування стін.

Працював у шкільній актовій залі на підлозі. Руки мліли, у потилиці від цього стріляло, але товариш Сталін був наче живий. Тиран і друг дітей. Менші портрети — Ворошилова і Молотова — малював, на щастя, вже хтось інший. Може, й хтось із учнів Бруно?

Вона все слухала й слухала. З подивом і жалем. З обуренням і покірністю.

Картинки зі знайомих їй вулиць. Стрийська у прапорах і транспарантах. Морди совєцьких вождів на парканах і вікнах. Окупанти — тупі обличчя, наче витесані з якоїсь брили, лише зрідка пожвавлені селянською дотепністю. Товариші визволителі! Калмик, кацап, чубарик[133]. Пане тимчасовий — зверталися до них перекупки.

А навпроти, у торгових рядах, колотнечі з військовими. Переважно з офіцерами, що смерділи спиртом і одеколоном, від якого навіть шершні здихали. Нестримна інфляція (буржуазна змова!) піднімала ціни до абсурду. Центнер картоплі невдовзі коштував триста злотих, до війни — чотири. Кілограм масла, якщо воно було, — двісті, а ще недавно — два. Проте оті все одно керували. Мали гроші, розкуповували все.

Схоже, крамарки, обурені, що совєти міняють свою нікчемну платню на злоті за абсурдно високим урядовим, а насправді грабіжницьким курсом один до одного (до війни був курс три до одного), скаржилися Бруно: вони купують все підряд, пане Шульц, навіть клейкі стрічки для мух, хоч наближається зима. І нічні сорочки для дружиноньок, бо ж мусять піти, розумієте, — до театру. А один вимагав десяток талесів, бо думав, що це шалики. Ваш батько був шанованим купцем, мав щастя, що не дожив до таких часів. І до таких клієнтів.

Нова влада запровадила також свій власний час і календар — так, ніби місцеві були недостатньо вражені „визволенням” та визволителями. Час пересунули на дві години, а замість тижнів увели революційні „шестиденки”. Вихідними, замість релігійних неділь, мали бути 6, 12, 18, 24, 30 дні кожного місяця. Цікаво, чи через п’ятдесят років хтось пам’ятатиме про ці абсурдні речі?

Вона могла сховатися, втекти до рідного дому, до ліжка. У його випадку не було місця на відмову. І на сором. Вона

співчувала йому. Знала, що ця жахлива ситуація не дає йому спокою. Що він страждає, бореться з думками. Чи це вже назавжди? Добре, що хоч не мусив ставити авторську печатку на цих „ремісничих роботах”. Залишалося сподіватися, що вони колись щезнуть разом з тими, хто їх замовляв. Бо що це за паскудне полотно — справді радянське, яке розповзається при найменшому смиканні, що це за фарби, які линяють від найменшого дощу? І що це за ідеологія, яка змушує вихваляти тиранів, зло називає добром, а окупанта — визволителем? Таке не може існувати вічно.

На будівлі Оперного театру у Львові побачив свою „святу четвірку”: Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна — тридцятиметрового розміру! Тридцятиметрового! Як вони роблять такі гігантські збільшення?

Одного разу… Спостерігав за демонстрацією на річницю більшовицької революції. Вулицями йшли колони працівників „Польміну”, „Нафти”, „Ґаліції”[134], інших фабрик та нафтопереробних заводів, якими керували горлаті політруки. Марширували по кілька разів, туди і назад, Малим Ринком, біля кінотеатру „Ванда” і знову перед ратушею, що потопала в червоному кольорі й портретах вождів. Здалеку це ще так-сяк виглядало. А зблизька було видно, як безчестять його магічні місця. Злий і простацький натовп статистів, що грали як попало, жалюгідні, засоромлені своїми ролями. Нікчемність на службі кічу. Тисячно помножена. І поєднана із зухвалістю цього спектаклю. Мабуть, червона від сорому.

Це могло справити враження. І його це вразило. Жахливо. Втік швидко, крадькома. Вона не сумнівалася, що знову, як зазвичай, — попри стіни.

Безпорадно шукав ґрунту під ногами. Схоже, ілюстрував також місцеву „Більшовицьку правду”[135]. На малюнку: магістрат, немолодий дрогобицький урядовець у костюмі, чотири похмурі орли(?), повно квітів і знамен, радісний натовп і совєцька кавалерія на запінених конях. Що це мало означати? Симбіоз старого і нового? Зрештою, вийшло так собі. Навіть совєти не схвалили. „Недостатньо живі як на таку життєву картину”. Після французьких нарікань дочекався російських скиглінь… Але ті тоді хоч бачили справжнє мистецтво, не те що тепер тут…

Він не знав, що далі робити, як захиститися від лих, що чигали на таких, як він. Класово чужий, неприєднаний… Від весни 1940 року почалася депортація польської інтелігенції — на північ, на схід. До однієї хвилі вивезення потрапили головно євреї. Тож яка тут „жидо-комуна” править?.. Ніхто нічого не знав. Люди зникали вночі, цілими родинами, лише з однією валізкою

речей. Були якісь списки тих, кого мають депортувати, хтось їх складав, хтось ухвалював рішення, кого треба знищити. Різні знайомі лякали Бруно добрими порадами.

Написав клопотання до профспілок Західної України. Назвав його навіть „свідченням”. Заявляв про лояльність до „пригноблених” та про своє прагнення „вивчати науку комунізму”. З відчаєм приреченого, який стоїть під шибеницею, визнав свою творчість як таку, що „повинна служити визволеним масам як відпочинок, як чиста гра уяви, що додає смаку й радості життю”. Відповіді не дочекався. Не встиг.

Іноді вдавалося жити майже нормально. У Бориславі він завів знайомство, а невдовзі близьку, підживлену листуванням приязнь із молодою художницею Анною Плоцкер[136] та її чоловіком Мареком Цвілліхом[137]. Це було непросто. Потяги їздили рідко й нерегулярно. Вагони не опалювались, вікна повибивані, а зима була сувора — так, ніби революційний гнів окупантів зосередився на Польській державній залізниці — інституції солідній, але, що там казати, буржуазній. Тиснява, люди на сходинках, у переходах, у клозетах. Бруно якось давав собі раду. На щастя, до Борислава було близенько.

Цвілліхи були парою ще до війни, потім вона поїхала вивчати мистецтво до Варшави. З окупованої столиці перебралася до нареченого, а відтак чоловіка Марека, який походив звідси. Розповідала жахливі історії про німецький терор. Але головною темою їхніх спільних із Бруно, продовжуваних у листах розмов було мистецтво… Анна, на покоління молодша від нього, була останньою „першою” читачкою його прози.

Він навіть намагався писати всерйоз. Послав одне своє оповідання до львівських „Нових горизонтів”[138], що виходили польською мовою і керували там літератори, яких знав принаймні з прізвищ. Не підійшло. Не могло підійти бійцям фронту пролетарської культури. „Прустів нам не треба”, — казали вони в таких випадках. Текст дискваліфікував постійно молодий поет Адам Важик.

Тож невдовзі він уже не плекав жодних ілюзій. Що все якось складеться і бодай якось нормалізується. „Яка ж це дикість, — повторював надійному знайомому свою думку про проповідників найпрогресивнішої у світі системи. І додавав оцінку того, що тепер відбувається: — Почався Апокаліпсис!”

Не знав, що час Апокаліпсису ще настане.

Спіраль жорстокості, якої ніколи не бачили на цих землях, закрутили совєти. Справжній жах почався 22 червня 1941 року. На звістку, що Німеччина, їхній колишній союзник, перетнула кордон і громить війська Сталіна, НКВС відповіло небаченим терором. За наказом Берії повсюдно і без попередження розстрілювали беззахисних людей, яких визнано ворогами народу. Найстрашніше творилося в тюрмах. У львівських Бриґідках наглядачі зникли у перший же день нової війни. Наступного дня в'язні намагалися вибратися із камер і втекти. Ті, яким вдалося дістатися до подвір'я, 24 червня о четвертій ранку з жахом побачили наглядачів, що повернулися. І почалася різанина. Вбивали у камерах, у підвалах і на подвір'ї. З кількох тисяч в'язнів уціліло лише сто. Дві камери.

І так було всюди на території, нещодавно „визволеній в ім'я народу…" У Бориславі, Самборі, Стрию. У Дрогобичі також. У слідчому ізоляторі на Стрийській цими днями вбили 1200 осіб — чоловіків, жінок, без різниці. Кулеметний вогонь пережили чотири в'язні, сховані під купами трупів. Відтак кілька черг у повітря, калаші на вантажівки і гайда в дорогу — назад до батьківщини світового пролетаріату.

Німці з'явилися в місті лише 1 липня. Жодних бойових дій в околицях не було, совєцьких військ також уже не було. Але ті звалища трупів на подвір'ях в'язниць, у камерах і в неглибоких ямах викликали бажання сліпої помсти. Євреям, ясна річ. Завжди і всюди винуватим за зло в цьому світі. За більшовизм, за жорстокість НКВС, за Берію — адже він також єврей! У Львові на подвір'ї Бриґідок відбувалися дантівські сцени. За німецьким сценарієм підбурили антисемітську голоту. Юрми євреїв, що їх зігнали палицями місцеві месники, передусім єврейських жінок, змушували мити вже напівгнилі трупи в'язнів, танцювати над ними демонічні танці. Відтак їх жорстоко вбивали. Полювання на євреїв відбувалося на всіх вулицях.

Краще забарикадуватися вдома. І у Львові, і в Янові, і в Дрогобичі. Перечекати це криваве безумство. Добре, що хоча б на дверях і вікнах ніхто не писав „Jude". Учні були на вакаціях. Приносили новини та їжу. „Ми до вас, пане професоре, не маємо жодних претензій. Ніхто не має". Знали, що він не був „червоний". Знали, що навіть якби йому довелося боротися за

вічне життя, він би не взяв зброї до рук. Але сам Бруно сумнівався. Хоч одне добре, що взимку ті його сталінські мальовання по шматочках опиняться у печах. Там, де їм місце. У безвісті, в золі.

Тоді ніхто не знав, для чого ще знадобляться печі. Ніхто не чув про *Endlösung*[139]. Про остаточне вирішення „єврейського питання". Навіть самі німці не знали.

Після кількох днів заворушень та хаотичних убивств нові правителі налаштувалися агресивно. Навіть найзавзятіші загоничі, які світ без євреїв бачили в кольорах незалежної України, також опинилися на Бриґідках. Нерідко в одній камері зі своїми запеклими ворогами. Мусить бути порядок. „Ordnung muss sein"[140]. Відтоді вбивати без суду й слідства і грабувати без дозволу могли вже тільки німці.

Понад рік з Генеральної губернії, з Варшави, з Кракова доходили тривожні новини про німецький терор. Стосовно поляків, але особливо стосовно польських євреїв. Про переслідування та про вишукані способи отруювання євреям життя. Анна Плоцкер все-таки перебралася сюди з Генеральної губернії. Добре знала, від чого втекла. Не всьому хотілося вірити. Чи може нація поетів і музикантів забороняти комусь ходити до парку, до театру, їздити екіпажем чи потягом? Тримати собаку? Таке не вкладалося в голові.

Юні точно ні. Вона знала, що таке класична культура і де є межі людської підлості. Ще заліковувала рани, а вже забракло бинтів на нові.

Ті чорні загони, які півтора року тому розповзлися містечком, потім десь зникли — може, виїхали. Треба вже було, мабуть, повертатися до життя, хоч як би по-іншому воно тепер не виглядало. Липень стояв чудовий, спекотний від самого ранку. Батьки, мабуть, були на кухні — батько пив каву, а мама, як зазвичай, бідкалася, що він забагато дає цукру… Поцілує їх пізніше. На привітання, але й за все те, що вони для неї зробили. Що були поруч у біді, без зайвих слів і нарікань, що з усіх сил допомагали їй спокоєм і розумінням. Ще тільки глянула на стіл…

Два пакунки листів, перев'язані стрічками. Листи від Бруно. Щось її вчора збентежило, якийсь незрозумілий неспокій. Витягла ці листи із шухляди. Багато їх було. Може, близько двохсот, акуратно вкладених у конверти. Не хотіла їх читати. Не хотіла повертатися до тих вихвалянь стилем, за якими, може, й було почуття, та ще більше неспроможності. Жодної рішучості, жодної дії. Як у шекспірівському „Гамлеті" — слова, слова, слова. Але це вже не має значення. Це вже в минулому. Час минулий доконаний. Треба лише добре все запакувати. Поскладала у два стосики, перев'язала так, аби в разі чого скласти їх в один. Ще не знала, що з ними зробить. Де їх заховає.

Тепер могла в самому лише купальнику побігти до озера. Достатньо було відчинити двері на веранду і перейти через сад. Усюди тиша. А вже під водою можна почуватися так, як колись, — безпечно, бадьоро, впевнено. Поверталася колишня Юна. Коли вийшла з води, не могла зрозуміти, чи вона щось чує, чи це просто вода хлюпає у вухах. Завмерла. Крик повторився…

Відтак пролунав постріл — один, другий. Вона вже зрозуміла, чий це крик. Це мама кричала! І раптом затихла. У цій тиші Юна вже чула лише власне дихання. І захекане тупотіння ніг.

Знайшла їх у вітальні. Мама лежала на батькові, ніби хотіла собою закрити його від куль. Не закрила. Не встигла. Не прогнала катів криком. Адже герої в німецькій уніформі нічого не боялися. Крові було небагато, тільки два нерухомі найдорожчі тіла і цокання подірявленого кулями годинника із зозулькою. Убивці зникли, звук автомобіля вона почула ще в саду. Порозкидали якісь речі, може, щось і забрали. Але їм не про це йшлося. Йшлося про них — євреїв. Не Шелінських-католиків, а Шелінських-євреїв!

Зрозуміла, що дивом врятувалася від смерті. І що не може гаяти жодної миті. Якби не озеро, її рятівне озеро, лежала б на підлозі разом з ними. Жодної миті. Адже вони можуть повернутися. За нею.

А ще зрозуміла, що вже ніколи не поцілує ні мами, ні батька на привітання. Хіба тільки на прощання. Холодні, назавжди замовклі вуста. Дивно посірілі, як усе навколо. Світ став чорно-білим. Їй це не здалося. Вона перестала бачити кольори.

Похапцем пакувала торбу: запасне взуття, білизна, кілька фотографій, плащ накинула на мокрий купальник. І ще ті листи, те віщування біди. Вона ж не візьме їх із собою. Не донесе. Обв'язала їх стрічкою в один пакунок, побігла на горище. Намацала поперечну крокву під стелею. Місця було достатньо. Тут? Чи ближче до підлоги? Тут. Знову почула гуркіт двигуна? Чи це лише кров гучніше запульсувала у скронях?

У Янові вона залишила все. Все її життя. Батьків, дім. Озирнулася востаннє. Дім з двома верандами. Простягнуті до неба модрини й розлогі ясени. Тоненькі голки й маленькі, округлі модринові шишки. І пишні, міцні ясенові гілки. Тепер сірі — не зелені. Годяться на скрипки і домовини.

Сіла у перший потяг, який втікав звідси якнайдалі. Знала, що ніколи сюди не повернеться.

Найперше у Дрогобичі, як і всюди в Генеральній губернії, закрили школи. Школу Бруно також. Навіщо недолюдам освіта? А водночас для всіх євреїв віком від 16 до 65 років запровадили примусові роботи. Було створено біржі праці, які завзято керували цією акцією. Кожен єврей віком від шести років мусив носити на лівій руці пов'язку із зіркою Давида. Євреям заборонялося мешкати на головних вулицях і тримати крамниці. Вони мали ходити тільки проїжджою частиною, а не тротуарами, і знімати шапку, вклоняючись кожному німцеві у формі. Як казали старі мудреці, змушувані до знімання шапок перед кожним бовдуром і бандитом, — в історії насправді дуже рідко траплялося, щоб сильніші демонстрували таку дріб'язковість перед беззахисними й переможеними.

Була й суттєвіша програма винищення євреїв. Спершу рабською працею і голодом. За вбивчо важкий день праці у кар'єрі, в лісах, на будові мостів „платня" становила четвертинку житнього хліба. Відтак розпочинаються масові вбивства, страти груп по кілька сотень людей неподалік Дрогобича та вивезення до таборів смерті. Спершу до Белжця[141].

Про це ще не всі знають, кожен на власній шкірі щодня переконується, що на нього чекає. Але надія все ще високо літає над дрогобицьким Ринком. І навіть над кривобокими халупами Лану.

Бруно не довіряє долі, хоча починають збуватися його найгірші передчуття. Реєструється в управлінні праці. Старанно заповнює всі рубрики. Професія: гімназійний учитель. Що вміє: малювати, різьбити по дереву, художньо оформляти картон. І додає: „володію німецькою, усно й письмово".

Хтось це переглядав, хтось уважно читав, комусь був

потрібний раб, який умів це все робити. Той хтось називався Фелікс Ландау, колишній столяр з Відня, заслужений у боях гітлерівець, у молодості, під час так званого путчу Дольфуса[142] — навіть компаньйон самого Адольфа. Тепер — дрогобицький „референт з єврейських питань” у ґестапівській уніформі. Кремезний, сильний, наче віл. Вихований в інтернатах, бив по-звірячому. Це він вишколював у Дрогобичі українську „чорну” поліцію. Гауптшарфюрер, тобто старший сержант, але його називали Judengeneral. Спершу навіть сам казав, що має певний спротив до такого жорстокого трактування євреїв. Бо „мусив” нещодавно „завалити” кілька єврейських жінок над викопаним ними ровом. Було тяжко. Нерви. Але тепер, додавав, „діло пішло!” А згодом, день за днем, воно йшло вже без жодних перешкод.

Його боялися всі, не раз проявив себе як безжальний убивця, який міг просто собі стріляти в місцевих дівчат з балкона своєї вілли. Надто повільно, на його думку, працювали. Цілився зазвичай у балкони й вікна. У єврейських дітей і котів. Іноді у птахів. Мав, однак, слабкість до мистецтва. Пригледів Бруно, витяг його з маси приречених на смерть нещасних і оточив своєрідною „опікою”.

Доручав йому найрізніші художні роботи. Картини або настінні малюнки. Вдома або на манежі. Навіть у казино для офіцерів ґестапо. Втомлені убивствами, мали ж вони право на відпочинок у гідних умовах, посеред пастельних кольорів та приємних пейзажів. Але принаймні не змушували його малювати чергового тирана. Ці злочинці мали свій особливий кодекс. Засєвреєві до прекрасного обличчя їхнього вождя Адольфа! Це єдина відома йому користь від божевільних Нюрнберзьких законів. Бо мазанини вусів наступного вбивці Бруно, мабуть, вже не пережив би…

Малював портрети, оздоблював стелі й стіни. На драбині й на риштуваннях. Зображав барвисті людські хороводи, танці, кадрилі. Під звуки оркестру й оплески публіки. Більше пурпурового, Шульце, яскравішої зелені. Справа вгорі додай блакиті! Палацик просто неба, школа верхової їзди та стіни казино. Запам’ятай: має бути радісно, веселенько! Людина, справжня людина, не має бути приречена на понурість і хворе мистецтво. Вона має право випити після роботи, поспівати у приємній атмосфері, ляснути жінку по дупі й повитріщатися на кольорові картинки на стіні. Хоча б для того, аби порівняти бабські дупи — ті, що на стінах і під рукою. Ну, факт — таку руку іноді треба було спочатку відмити від крові.

Бруно був виснажений, слабкий і хворий. Іноді пересиджував

у єврейській лікарні під знайомою опікою. Він не надто б знадобився в таборі праці, де будували стайні на іподромі, оздоблювали сади й оранжереї. Як похмуро жартували самі євреї, будувався „маленький Тель-Авів". Він не годився для такої роботи. Жив лише тому, що малював. Малював, тому й жив. Тут уже не було совєцьких напівтонів і неоднозначностей щодо того, чим могла б закінчитися відмова виконати якесь доручення. Там можна було ще думати — криком, доганою чи мордобоєм? Тут вибір був менший — куля в голову, на місці або в таборі. Тож малюй, єврею, малюй. Усе, що тобі наказую!

Скільки ще часу він заощадить для себе й найближчих? Тиждень, місяць, два місяці? Сам Ландау знає, що не вийде намалювати всього відразу. Бо ж у принца з принцесою не домальовані костюми, залишилися щонайменше фальбанки сукні й завитки жабо, котові ще бракує хвоста, а ніс бабці так скривився, що його конче треба поправити. Їм навіть не спаде на думку, хто на цих малюнках. Ці іграшки на стінах їдальні чи дитячої спальні. Це ж ми, євреї, приречені вами на винищення, ще трохи побудемо в королівських шатах. Чому б ні? Все одно ми нікому не потрібні в цьому паршивому світі. Тож бодай такими залишимося на стінах проклятих ґестапівських синів. Нехай кожної ночі дивляться на наші обличчя. Тисячу й одну ніч!

Він одягав приречених у карнавальні костюми і соболині хутра, додавав блиску й розкоші контурам їхніх облич. Семітські профілі носили золоті корони, змарнілі лицарі в обладунках тримали мечі і мчали на породистих білих конях. Каретою їхав він сам. Трикутне обличчя — рум'яне як ніколи. Зачаровані віжки в руках. Страшна казка чудес… І тільки ця маленька, але постійно присутня думка: аби тільки хтось не подумав… Не вважав, що це його справжнє мистецтво. Його б він не знімав зі стін, не пакував у папір і картон, не ховав у знайомих і незнайомих. Але завдяки ньому продовжував жити.

Великі картини з кіньми, стеля у школі верхової їзди були б навіть справжнім перепочинком, якби не вимагали стільки фізичних зусиль, якби щоміті не загрожували катастрофою. Драбини хиталися, риштування тріщали під ногами, фарба вихлюпувала з відер, руки мліли від пензлів і валиків. Прекрасних, повних життя тварин малювала людина на межі виснаження. Розвіяні гриви, плесна в пориві, груди розсікали повітря, наче таран. Вдихав у них життя, яке його самого покидало. Голодний, все більше знесилений, він все ж знав, що не може підвести ті обличчя, спалені страхом і недоїданням, які чекали вдома на заощаджений ним шматок.

Було ще щось, що він мусив урятувати. Знав, як можна використати картон, багато років показував, як його формувати, розрізати й загинати. Колись мав навіть реферат на цю тему на якійсь учительській конференції. Тепер має нагоду довести свою майстерність. Але перш ніж зробити картонні коробки — менші й більші, пласкі й об'ємні, — треба підготувати конверти і папки з пакувального паперу. Відтак, одна за одною, укладати картки, готувати їх до пакування. Одні сюди, інші туди.

Спочатку листи. Перев'язані у жмутки — до найменших коробок від Налковської, від Тувіма, від професора Шумана[143], від Дебори, від Віткаци. Листи від Юни до окремої коробки з найгладшого картону. Потім рукописи — кожне оповідання окремо до великих конвертів. „Месію" разом і окремо. Принаймні у двох примірниках. Його ще ніхто не читав, тож він найцінніший…

Насамкінець — малюнки. Їх найбільше, тож і пакунків найбільше. І роботи. Бо треба все робити обережно, не поламати крихкий папір, не поплямити брудними від останніх поправок пальцями, не намочити. Спершу дати тоненький папір для перекладання, потім звичайний пакувальний, затим складати малюнки зворотним боком один до одного й обережно ховати в конверти. Батько у хмарах, сусідка з торговиці у самих лише підв'язках, книгар, учениця… Згодом у глибині конвертів зникали оголені тіла, застиглі у гримасах жадання обличчя, що виглядали тепер, наче налякані. Голови, відокремлені від тулуба, розрізнені руки і ноги. Перші, десяті, п'ятдесяті. Помножений Бруно…

Це було найпростіше. Це ще залежало від нього. Але на те, що далі відбуватиметься з його скарбами, він вже не мав жодного впливу.

— Це все, що мені залишилось, — казав, вручаючи черговий перев'язаний шнурком пакунок своїм „арійським" знайомим. І дивився їм ув очі, наче в них можна було що-небудь прочитати. Збережуть усе чи викинуть за першої-ліпшої нагоди, вбережуть від пожежі чи знищать зі страху? А в разі потреби розпалять папером у печі? А потім, якщо всі виживуть, — віддадуть чи будуть торгуватися про оплату, або збрешуть, щоб через багато років заробити на цьому непогані гроші на найбільших аукціонах Європи?

Було двоє головних посланців у кращий світ — охоронці скарбів, яким довірив усього мистецького себе. Єврей і католик. За принципом — не все в одні руки. Він добре це знав. По шматочку, по пакунку. Трохи Берґманові, трохи за межі ґетто. Із тим самим благальним поглядом ув очі. Шанс мають більші

кількості людей, а не окремі особи. Особа може в одну мить загинути, будинок може згоріти, окрема людина — зсунутися по стіні. А так — може, хтось виживе, не підведе, не дасть паперові спопеліти. Адже вціліють якісь горища, якісь сховки. Завжди так бувало, то чому б не мало бути й тепер?

Цей гауптшарфюрер Ландау смак мав справді панський. З'явилися картини: він, Ландау, як такий, він на коні, його коханка, його діти. Казкові сюжети в дитячій кімнаті. На всіх справжні обличчя і на всіх він сам — Бруно Шульц, — ніби навіть ось так хотів залишити свій слід для нащадків. А той платив хлібом і зупою. Іноді буряковим повидлом. Але реальною валютою був шанс вижити. Наскільки реальною, ще не було відомо.

Поки що Бруно мав певні переваги як „корисний" єврей. Вуличні „облави" його не стосувалися. Обгорнута в целофан перепустка, пристібнута до рукава, робила своє. Не мусив виконувати тяжку роботу. Його оминали вивезення до Белжця. Сам, скажімо, міг їздити потягом… До Львова, до Трускавця, до Борислава. Зустрітися з Анною, яка все більше ним захоплювалася, як, зрештою, і він нею.

Як тільки Ландау виїздив з міста, Бруно втікав. Бо вже колеги гауптшарфюрера не переймалися його примхами і прихильністю до окремих „жидків". Навпаки, такий собі обершарфюрер Ґюнтер, наприклад, не приховував неприязні до свого зверхника й ненависті до його підопічного. Любив їздити верхи. На білому коні. З танцівницею, солісткою ансамблю, — поруч з ним на гнідому. Мав широке прищаве обличчя і шорсткі долоні. Носив маленький дамський пістолет. З Ландау змагався через усе. Через портрети, які малював „його" єврей, через кількість прострелених голів, через відсутність сорому.

Досить було побачити, як він дивився на Бруно. Охоче базікав, що приб'є цього Шульца за першої ж нагоди. Якщо вже сам не може мати його при своєму „дворі". І мусить задовольнитися лише столяром Гофманом[144]. Ну, зрештою, цей також дещо може — з кольорових інкрустацій вміє робити досить гарні картинки, але це далеко не те, що оці Шульцові розмальовки…

Бруно ховався, просив про допомогу. Ночував у сусідів. Розумів, який сумнівний захист дає йому його перепустка. Окрім цього, він був не сам. Іноді тягар ставав нестерпним. Одного разу вони ночували у підвалі покинутої вілли родини Моронів[145], на

вулиці Бартоломія, разом з кільканадцятьма такими, як він, вигнанцями. У мовчазному, темному місті, де по вулицях носилися вбивці. Всі були голодні й налякані. Сестра почала жахливо кричати, йому ледь вдалося зупинити цей напад. Ще й хтось запалив вогонь у печі…

Важко було витримати над мискою сіро-бурої та ще й холодної зупи. Як же їм мав дошкуляти будь-який спогад про їжу — гусячі шийки, смалець, шоколадні торти, цукерки з марципаном. Ці назви звучали в темряві, наче полум'яні спалахи. Врешті голод обмежував їхню уяву до хлібних крихт і соняшникового насіння. Хтось казав, що це сором, хтось інший, що розбещеність.

Доки міг, рятував Ганю й Зиґмуся[146]. З нею було особливо важко кочувати й переховуватись. Тепер вони стали його подвійним тягарем. Не вистачало одного шматка хліба, треба було випрошувати ще. Ландау винагороджував мистецтво і свої фантазії мецената, а не єврейський голод.

Коханка злочинця в костюмі амазонки? На вічку декоративної скриньки. Пан замовив — слуга виконав. Не здригнулась ні рука, ні долото. Дерев'яна цяцька, інкрустована іграшка для скарбів панові гауптшарфюреру… Що він там збирався тримати? Золоті зуби? Вирвані у єврейських трупів?

Мав Бруно й інше заняття. Впродовж кількох місяців. Просте й не таке виснажливе. Якийсь доброзичливець домовився за нього в місцевому юденраті[147]. Ще совєти звезли до Дрогобича тисячі книжок з усіх публічних і більшості приватних бібліотек, зокрема найбільшу книгозбірню із пограбованого ними Хирівського монастиря єзуїтів[148]. У колишньому єврейському Будинку старців[149] із цих награбованих здобичей було створено бібліотеку, яка підпорядковувалася ґестапо. Близько ста тисяч книжок. Польські, німецькі й повно єврейських. Столітні колекції, які треба було скаталогувати й посортувати. І, ясна річ, відокремити найцінніше — очевидно, написане німецькою, і лише потім спалити.

За таких дивних обставин він потрапив до свого Храму Книги. Принаймні міг сидіти, а не балансувати на драбині між пензлями і відром фарби або повзати на колінах по полотну. І не так сильно страждати від пронизливого болю у спині. Але чи голодна

людина взагалі здатна відчувати звичайний біль? А ці книжки все одно були приречені на знищення. Серед них можна було нічого не приховувати. Бо навіть якщо вони вціліють, ніхто до них, може, й віками не зазирне…

У них він знаходив прихисток. Завжди безпечно почувався між корінцями томів — шкіряними, полотняними, шовковими. До них можна було торкатися, гладити їх, вичитати в них розраду, навіть віршем. Це був шанс вижити — черговий, може, останній. Старанно записував, сортував, складав по розділах на окремих полицях — філософія до поезії, проза поруч із астрономією та релігією. Каталогування книгозбірні… повернення порядку світові, який збожеволів. Бо як інакше ці всі поети й мудреці могли б подумати про те, що відбувалося за вікном…

Виконував також функції експерта з оцінки награбованих колекцій. На вимогу німців писав до Берліна повідомлення про звезені сюди картини й книжки. Підписував ці рапорти власним прізвищем. Чи сподівався на те, що там, у штабі монстра, хтось зверне увагу на його прізвище й досконалу німецьку? Чи й справді міг так наївно помилятися? Адже, на думку товстошиїх надлюдей, єврейський талант ще більше шкодить світові, ніж старозаконна релігія, звичаї і навіть рядова єврейська пересічність.

Працював разом з колегою Берґманом. Тим, якому довірив чимало своїх малюнків та рукописів. Разом були в бібліотеці, потім у віллі Ландау спільно працювали над фресками[150] в дитячій кімнаті. Бруно малював, колега домальовував деталі. Дзвоники на капелюсі, заглиблення у снігу від саней… Згодом їхні щоденні дороги розійшлися, хоч іноді вони ще зустрічалися.

Він довіряв Берґманові. Здається, як нікому іншому. Може, саме тому лише йому розповідав про Фортецю. На клаптиках паперу накидав плани цитаделі — десь у горах, на недоступній території, оточеній водами й безоднями. Це мав бути проект, який колись врятує світ, захистить найдорожчих близьких людей і мистців. З яких регіонів уяви, з якої єресі виросла ця візія прихистку?

Олівець Бруно чаклував плани Фортеці у різних варіантах, удосконалював її, шукав способів, аби в її залах та коридорах усі могли почуватися безпечно. Розробляв систему оборони, складав щоденний розпорядок, заняття для всіх, меню. Поповнював склади і комори. Ця ідея справді дуже його захоплювала.

Берґман натомість був трохи здивований. Ще більше дивувалися ті, кому розповідав про це. Чи Шульц справді вірить у це? У мітичну Фортецю, яка врятує євреїв? Юна, мабуть, одразу б зрозуміла, про що мова. Про єдине, найважливіше питання, яке

завжди надихало Бруно, — про мистецтво! Це ж був ескіз його наступного твору — мабуть, роману, розгалуженого й заплутаного, як оті фортечні лабіринти. Це, безперечно, була його художня уява, можливо, відфільтрована читанням Кафки, от лише у Франца К. замок не мав нікого захищати. Писати він тепер не міг, бо де і як. На роботі чи вдома неможливо було що-небудь робити. Ні умов, ні спокою. А малювати, робити ескізи Бруно міг завжди — на клаптикові паперу, огризком олівця, будь-чим.

Малювати, робити ескізи Бруно міг завжди

Він гостро відчував, що часу має щораз менше. Намагався трохи своїх робіт надсилати поштою, а через упроханих залізничників відправляти пакунки до Варшави і Лодзі. Але це було те саме, що кидати каміння в безодню — жодної відповіді. З „Месією” зволікав найдовше. Це його opus magnum, реквієм світові, який гинув, творчий заповіт для майбутнього. Писав його повільно, згадував про нього кілька разів, але сам не знав, чи твір вже готовий і що він змінить у його поглядах на мистецтво. У кількох листах до приятелів навіть цитував перші рядки „Месії”:

„Вранці мене розбудила мати і сказала: — Юзефе, Месія близько, люди бачили його вже у Самборі…” Але ніхто не був упевнений, чи цей твір насправді існував.

Згадав про Юну, вона б зуміла врятувати не лише цього, але й справжнього Месію. І тільки вона справді знала Бруно, знала, хто він і що для нього означають усі ці паперові скарби. У Львові він довідався, що сталося в Янові, в цьому ідилічному будинку над озером. Про її матір і батька. Бідна Юна — така гордовита і така налякана. З малою валізкою втекла якнайдалі від смерті, якої випадково уникла. Звісно, нічого більше не взяла із собою, ніхто б не взяв… Бажав їй лише одного, щоби вціліла, подумав, що у неї є шанс, знає ж бо у Варшаві стількох доброзичливих людей. А може, у Лодзі — вона часто згадувала про однокурсниць…

Востаннє бачився з Анною — не вистачало звичайних слів, аби описати цей світ довкола. Вони могли вже тільки мовчати, вона гладила рукав його плаща, що виглядав, ніби перероблений з халата. Так, наче й він не давав Бруно втекти. А іншого на зміну не було.

Анна Плоцкер із чоловіком були вбиті у листопаді 1941 року українськими поліцаями і ґестапо. Дізнався про це швидко. Зрозумів, чому обірвалося листування. І ще більше занурився в себе.

Вже загинула й Дебора Фоґель — чарівна Дозя, знавчиня Канта і білих віршів. Животіла з родиною у львівському ґетто. Одного ранку, після ночі, сповненої стріляниною і пияцькими ревами, було знайдено чотири тіла: Дебори, її чоловіка, синочка і матері.

Дрогобицьке ґетто не надто відрізнялося від інших. Кожен єврей мусив переселитися до кварталу вулиць, абияк відгородженого парканом з дощок і дротом. Так, ніби німцям вже не було вигідно інвестувати в огорожу. Та й самі євреї знали, що їм нікуди втікати. Ті, що намагалися, ризикували бути схопленими і скінчити життя під першою-ліпшою стіною.

Треба було покинути будинок на Флоріанській і переселитися до одноповерхової халупи на Столярській. Столярська, 18 — це його „нова” адреса. Усі в одній кімнаті, без електрики, без каналізації. Тут уже не було місця на будь-що. На жодні пакунки з паперами. Тож все віддав у добрі руки. Кому, коли — все старанно записував, спершу на листочках, відтак у пам’яті. Ті самі прізвища, ті самі адреси. При наступних випадкових зустрічах перевіряв, чи вони пам’ятають. Пам’ятали, може, навіть почали сприймати ці запитання як зайву наполегливість, як невдячність.

Але ж кожен мусить турбуватися про своїх дітей…

Там його відвідували різні знайомі, переважно зі школи і з колишніх часів, на початку Дрогобицьке ґетто навіть не було оточене дротами. Прогулянка туди нагадувала подорож на іншу планету. Ще приносили від Бруно якісь дрібнички — книжки з присвятами, один-два малюнки, олівець, мольберт, коробку фарб. Частина на зберігання, частина у подарунок. Як-от непотрібний семисвічник, при якому вже не можна було зустрічати шабат.

Усі радили йому втікати. Спершу відповідав, що покладається на ласку долі. Хіба забув, що доля не щедра на ласку? Чужі або ледь знайомі люди зупиняли його на вулиці.

— Ви втікайте, пане Шульц. Тут усіх нас повбивають. І сліду не залишиться. А ви — ви ж наш Гомер…

За інших обставин він міг би сприйняти це як доказ визнання, високої оцінки своєї особи. Але тепер? Утікати — але як, куди? Тут ніхто не мав якоїсь розумної ідеї. Зрештою, що в його випадку могла означати втеча? Покинути своїх — хвору сестру та її сина? Він не міг цього зробити. Але здоровий глузд підказував, що разом вони не мають шансів вижити.

— Це природний відбір, — пояснював йому при зустрічі колишній колега-учитель, — все одно кінець, вирок винесено, це лише чиста біологія у поєднанні з чистою математикою — виживуть найсильніші. Серед нас, поляків, — може, один з двох. Серед вас, євреїв, — добре, якщо один зі ста. Тож будьте тим одним, Бруно.

— То що? Переховаєте мене з родиною?

На цьому зазвичай закінчувалося теоретизування.

— Я — ні. Але, може, вдасться щось владнати? Треба спитатися.

І на таких обіцянках усе закінчувалося. Один раз, другий. На тому самому місці. На розі Чацького і Міцкевича. Той самий колега — зі щоразу рум'янішою лисиною і темнішим обличчям. А може, він взагалі його не зустрів? Бо не міг собі пригадати його прізвища. А запитати було незручно. Може, це була лише чергова ілюзія — одна з тих, що траплялися йому тепер удень і вночі. Все частіше йому ввижалися різні речі. Мабуть, від голоду, а може — від болю. Бо недуга нирок нагадувала про те, що насправді він — лише частина світу природи, і що біологію будь-чим, якимись

пігулками, не обдуриш. І що з того? Що той чи інший „опікун” могли йому запропонувати? Хлів чи шафу в стіні? Стодолу? Думають, мабуть, що Бруно спить на доларах та діамантах…

Варшавські знайомі були більш конкретними. Нехай він тільки зважиться. Будуть документи, гроші на дорогу, притулок. „Святий Францішек” з Мокотовської підганяв. Рішення, Бруно, рішення — часу обмаль. Але навіть святі всього не знають. І не завжди мають рацію. У Варшаві, здається, буде легше зникнути, сховатися, розраховувати на чиюсь допомогу — хоча б письменників, які так його цінували й хвалили. Якісь гроші на це точно б знайшлися. Там він був би кимось, скарбом, який треба оберігати. Тут — ні.

Принаймні так могло здаватися. Але Юна мала інший варшавський досвід. На самому початку постукала до Брезів — колись привітних, зачарованих Бруно. Вважали його майже за генія. Ще не було комендантської години, а вона нічого не хотіла від шанованих літераторів. Лише намагалася відновити знайомство, повідомити, що вона у столиці. Тільки страх побачила в їхніх очах. Мабуть, єврейка щось проситиме — переночувати або дати грошей… Ледь прочинили двері. Її наче вдарили по обличчю — не вороги, свої.

Біль став таким нестерпним, а світ таким абсурдним, що Бруно врешті потрапив на операційний стіл. Жовчні камені треба було видалити, до того ж якнайшвидше. Згідно з німецькими розпорядженнями, у єврейському шпиталі. Хірургами були роками знайомі йому лікарі. Все майже так, як у нормальному світі. От лише мета була не зовсім зрозумілою — рятувати життя приреченому на смерть? Та ще й терміново?

Новини приходили щораз гірші. З Борислава, зі Львова, зі Стрия. Коли в усіх ґетто почалися спершу „звичайні” погроми, а потім погроми, що закінчувалися вивезенням до концтаборів уцілілих після стрілянини й побиття, — настало очікування. Коли вони прийдуть сюди, коли й нас, у Дрогобичі, заштовхають до товарних вагонів і кудись вивезуть? Він уже знав: марно розраховувати на кашкет залізничника і можливість заробити співом у вагонах другого класу…

Написав до Юни. Це був жест відчаю. „Циганська пошта” передала їй ці слова: „Що робити? Юно, що робити?” Через цю картку — з пекла, іншого, гіршого, мабуть, ніж те, в якому їй довелося жити, — вона ледь не знепритомніла. Все ожило —

ніжність, страх, безсилля. Що вона могла? Схована за вуаллю звірина, яка щодня втікає від мисливців. Прийшла з цим питанням до Штурма де Штрема, хоча, з огляду на конспірацію, це не було мудре рішення. Він також трохи потримав її під дверима — такі незаплановані відвідини могли бути небезпечними, але потім вже були тільки сльози й гарячкові запевнення, що справа просувається. Що невдовзі хтось його повинен забрати з Дрогобича чи принаймні передати йому гроші та арійські документи. Головне, щоб вона його врешті переконала…

Уже була готова фальшива кенкарта — мистецьки підроблені арійські документи, що він і сам би не соромився такої роботи. Його нове посвідчення особи. Був розроблений цілий план. У Дрогобичі його мала „арештувати" людина у формі ґестапівця і переправити до безпечного місця. До лісництва під Кєльцами. Налковська та його довоєнний шанувальник Трухановський[151] знайшли легенду підпілля Юра-Ґожеховського[152] (її колишнього чоловіка), який вже мав подібний досвід. Передягнений, віддаючи накази з бездоганним берлінським акцентом, він витяг з Пав'яка[153] десять приречених на смерть в'язнів.

Тепер мав порятувати лише одного. Того, хто ще не знає про весь план. Тож його треба про все попередити, підготувати до такої надзвичайної ситуації. Щоб не налякався, не посягнув на власне життя. А головне — переконати його у втечі.

Плакала й писала півночі. Відтак зранку — знову спочатку. Заклинала його пам'яттю минулих і майбутніх поколінь. Тим, що вони разом пережили і що ще можуть пережити. Разом або й окремо. Вона вже ні до чого його не змушуватиме. Заради всіх святих! Нехай лише втікає, використає нагоду, не відштовхує протягнутої руки допомоги. Завдяки якій вона також жива.

Я теж не взяла того, що нині хотіла б мати із собою. Це був інстинкт. Утікати. Зараз же. Негайно. Вже. Не озиратися назад. Бо того, що було, вже нема, Бруно. Нема вже батькового дому, крамниці, школи. Стін, завішаних картинами, хліба на кухні, самої кухні з вичищеними Аделею пательнями. Дверей також нема. І ключі загубилися. Не вдасться замкнутися, заховатися від катів. Вони схоплять тебе, якщо зволікатимеш. Утікай. Ти програв процес, вирок уже винесено. Не дозволь їм виконати його!

Знала, що він подумає, як буде боротися з бажанням утекти. Він, що виглядає, як сто дипломованих євреїв, як візитка всієї

раси, має прикидатися кимось іншим? Куди подінуться його налякані очі, смолясте волосся, відстовбурчені вуха й загострений ніс? Вистачить того, що йому накажуть зняти штани — знає-бо, що лицарі Гітлера завжди так роблять. Це йому завжди снилося. А рідних де він сховає — сестру до валізки, а племінника в кишеню? Ні, про таке він навіть не міг ні подумати, ні написати. Він наляканий. Знає, що всі загинуть. Так чи інакше. Вона не чекала на відповідь. Чекала на нього самого.

Навіть Ландау вже менше приховує від нього те, що невдовзі станеться. Але ще прикидається необізнаним. Чого допитуєшся, єврею?! Працюй, малюй, ще один коник у галопі не завадить, якщо сподобається — може, фюрерові або Гіммлерові відішлемо до Берліна. А що буде — побачимо.

Цього йому вже було замало. Якось ненароком озирнувся і побачив, як Ландау за його спиною шкіриться до напарника з ґестапо. І як ребром долоні проводить по шиї. Шлюс! Jude, schluss! Жодних ілюзій. Треба втікати!

День, година — про все вже було домовлено. 19 листопада. Пополудні. Потяг до Львова. Хтось мав його зустріти.

Юна у Варшаві чекала на звістку. Не дочекалася. Наступного дня також, і наступного, і вже ніколи.

Піти до Тадеуша Ш. з Мокотовської вже не наважилася. Щоб не думати про найгірше, тішила себе тим, що, може, він, Бруно, врятувався, переховується десь, як інші, не має контакту із зовнішнім світом. Була згідна навіть на те, що він більше не хоче її знати. Відтак вже й сама не дуже про нього думала.

Залишилась у Варшаві, не збиралася переїжджати до провінції. Не для того вона все життя звідтам утікала, аби тепер здатися. Зрештою, у столиці було легше уникати знайомих, зникнути в натовпі, грати якусь роль. Не мусила при цьому надто прикидатися, бо ж справді була учителькою. Навчала, де доведеться: у підпіллі, як приватний репетитор, на курсах, організованих Головною опікунською радою — єдиною соціальною інституцією, дозволеною окупантами. Постійно була панею Юзефіною Шелінською — полькою. Не польською єврейкою. Так почувалася, так хотіла. Відтоді — вже назавжди.

Вуаль — це був її метод виживання. Мала їх кілька — всі затемнені, закривали обличчя, наскільки було можна. Однак без перебільшення, бо перебільшення могло викликати підозру. Все одно від злих, пильних очей не можна було втекти. Вона бачила їх, відчувала на собі ці пронизливі, допитливі погляди. На вулиці, у трамваї. Доглядачів і сусідок з під'їзду. Тому постійно треба було змінювати місця. Вже знала, що не можна панікувати — ніколи, особливо тепер. У Варшаві було повно військових вдів, тож переважали співчутливі погляди чи принаймні — байдужі. Шмальцівник[154] тричі подумав би, перш ніж її зачепити. Таку шляхетну, вродливу паню. У жалобі. А жалобу вона не мусила вдавати…

Жила своїм ритмом — від помешкання до помешкання, від криївки до криївки, ховалася за своєю вуаллю, знаючи, що пересувається по мінному полю. Водночас діяла відкрито, майже щодня ставала сам на сам із сусідами, з учнями. Продовжувала навчати. Здебільшого дітей, але й своїх улюблених підлітків, яким розповідала про Флобера і Словацького — так, ніби світ узагалі не змінився. Пояснювала значення Міцкевичевого визволителя народу, який приховувався за таємничими знаками „сорок і чотири”[155]. Менше було розмов про її улюбленого Красінського, який — єдиний серед цих пророків — передбачив утілене зло[156]. Хай там як, романтичні поети давали принаймні надію. Щоденність лише посилювала відчай.

Вона багато ходила — мусила переїжджати, постійно мала якісь заняття в місті. Працювала в установах Головної опікунської ради. Завше поспішала. Учні чекали в різних місцях Варшави. Воліла ходити. У трамваї чи фіакрі можна було краще придивитися до неї, мати більше часу, щоб оцінити її обличчя, ніс, зачекати, чи сама не видасть себе. А перехожі на вулиці мали для цього лише секунди. Навіть німці, передусім ті в уніформі. Вона ненавиділа ці секунди, ці погляди, навіть отой свій підшкірний страх бути викритою. Не раз чула (але, на щастя, ніколи не бачила), що у таких випадках відбувалося. Спочатку приниження й побиття, відтак заштовхування жертви до таксі чи вантажівки. Або ласий погляд шмальцівника і швидка прогулянка до найближчої брами чи, якщо здобич не задовольнила, — до ґестапо.

Це справді диво, що вона ніколи не допустила до того, аби її зачепили одні або другі. Німці або шмальцівники. Своєю поставою, надмірним поглядом вибивала з голови будь-які підозри. Мусила дивитися саме так — не під ноги, хоча воліла розглядати свої стопи, а не мармизи мисливців довкола. Але не могла проявити слабкості — слабкість огидна, слабкі євреї, по ній

їх можна впізнати. Вона була хрещена і знала Святе Письмо. Вміла не тільки хреститися.

Усе ж іноді була близькою до паніки. І до відчаю, який тоді міг означати кінець. Євреїв у Варшаві давно загнали в ґетто. У середмісті стояла стіна, яка відокремлювала їх від світу. Триповерхова, з колючим дротом — солідна робота, не те що львівська імпровізація з дощок чи завтовшки в одну цеглину. В новому місті, на Маршалковській, мала своїх учнів, тож часто ходила попри цю стіну. Потім, коли ґетто горіло у вогні повстання, бачила дим і стовпи куряви над усією дільницею. Люди на вулицях зупинялися лише на мить. Ніхто не любив прославляти безсилля. Вона воліла взагалі не зупинятись.

Впала у відчай по той бік Вісли, на Празі[157]. Цю частину міста ледве знала і, здається, заблукала, бо не могла знайти записаної на листочку адреси. Будинки ставали все менші, виглядали все гірше. Коли побачила базарчик, зрозуміла, що мусить запитати, куди має йти. Наприклад, отого продавця іграшок, який зрадів, побачивши клієнтку „з міста". Подумала, що він тримає в руках букет або якесь деревце. Чорне деревце, прикрашене іграшками. Аж раптом…

Це були ляльки, але які! На гумових шибеничках гойдалися маріонетки. Білі пов'язки із зіркою Давида на рукавах, яструбині носи, чорні халати й бороди. Схожі на них горіли за кілька кілометрів звідси, гинули під звалищами будинків, вистрибували з вікон, щоби більше не страждати, або хаотичним натовпом їх заганяли на *Umschlagplatz*[158]… Продавець потрусив ляльками, шиї посплутувалися в гумових петлях.

— Купіть, пані, жидка! Дешево візьму!

Утекла, плачучи. Присяглася, що це востаннє у житті. Що більше ніколи не піддасться слабкості, не піддасться.

Коли в серпні 1944 року у Варшаві вибухнуло народне повстання, вона з групою дітей із найбідніших родин була в літньому таборі в Лясках. Кільканадцять кілометрів від столиці. Обідали неподалік, у закладі для незрячих, яким керували черниці. Це їх врятувало, а долю Юни визначило до кінця життя.

Удалині горіло місто. З боку Варшави, з боку Бєлянів було видно розпростерту на півнеба заграву із шапкою сірого диму.

Вітер приносив сморід згарища — все сильніший і смердючіший. Черниці знали, що готувалося повстання. Відділ Армії Крайової, розташований в сусідній Кампіноській пущі, був тут частим гостем. Тепер мав вирушити на допомогу повстанцям. Матінка Ружа Чацька, засновниця Лясків, подбала про підтримку для них, хоча сама була важко поранена у вересневій кампанії. Капеланом відділу був ксьондз професор Стефан Вишинський.

Швидко було сформовано шпиталь, який готувався вже віддавна. Для сімдесяти поранених. Збільшує обсяг роботи кухня, що містилася в домі св. Францішка, неподалік каплиці. Тут також був монастир сестер і пральні.

Хтось повертається з Варшави на велосипеді. Так, усе це правда. Повстання! Вулиці забарикадовані, трамваї не їздять, стрілянина в різних точках міста. Молоді люди нападають на німців. Бо виглядало на те, що під совєцьким натиском окупанти вже покидають Варшаву. А віддати росіянам столицю просто так, без боротьби — це як віддати їм усю Польщу, принаймні її серце.

З'являються перші біло-червоні пов’язки на рукавах. Дехто їх цілує у пориві піднесення. За чотири роки нарешті вільні! У вистелені соломою підводи запрягають коней. Під’їдуть під лінію фронту за пораненими. На кухні готується їжа: кусні хліба з маслом, помідори і стоси котлет. Ну й головне заняття усього монастиря й усього закладу, черниць, незрячих і навіть дітей — підготовка бинтів. У швейній лежать довжелезні рулони марлі. Десятки рук складають їх і нарізають у потрібному розмірі. Відтак найважливіше — двічі скласти досередини, знову двічі, потім навпіл, попрасувати і готово.

Про дітей подбали черниці, відправляли їх кудись углиб країни. Юна знайшла заняття на кухні. Наливала зупу й не думала про те, що буде далі. У фартуху з церати, разом з черницями, величезним черпаком наливала зупу з ріпи або картоплі. Вперше від початку війни могла наїстися досхочу. І нанюхатися досита. Вареної капусти, шкварок, щавлю. У саду з дерев опадали сливи…

Вона не залишила у Варшаві нікого близького. Можна було сподіватися, що їй буде легше. Але не було. Для відчаю досить було того, що бачила. З цього боку, від Бєлянів та Жолібожа, місто було відкрите. Щодня все більшим потоком почали прибувати втікачі, поранені, голодні й без нічого. З дня на день їх було все більше й більше. Намагалася рахувати. Вівторок — двісті тринадцять, середа — триста вісімдесят. І шість підвод із пораненими. У четвер перестала рахувати — на це вже не було

часу.

Чим більше сумніви закрадалися в її душу, тим вона молилася ревніше. Світ-бо не може не мати сенсу. Людське життя не залежить тільки від примхи убивць. Не повинно залежати. Ніколи. А якщо вже так, то лишень на якусь мить, яка дає шанс на ще більшу перемогу добра. Як у старих п'єсах. Але нічого подібного не передбачалося. Роками врешті-решт, роками. Сумніви, наче хмара диму з Варшави, були щоразу сильніші.

Часом ставила собі питання: що з Бруно? Де він? Чи живий? Чому не приїхав тоді? Ці питання були вже, однак, лише одними серед багатьох. Не найважливішими. Головне було: що з нею самою? Чи варто жити в такому світі без Бога?

Не було надто багато часу на ці роздуми. День за днем вона просто падала з ніг від фізичної втоми. Носіння лавок, бідонів зупи, наливання в тарілки, роздавання, чищення, миття, складання мисок і тарілок.

І так день у день. Сама вже не мала ні сили ні бажання ковтнути що-небудь. Напівжива, поринала у сон на чернечому ліжку — короткий, хворобливий, але, на щастя, без кошмарів. Чи так уже буде завжди?

На мить, на благодатну мить, її підбадьорила зустріч із ксьондзом Стефаном Вишинським. Він був на ногах від світанку. Надавав останню послугу людям на одрі смерті й першу новонародженим, бо серед усе численнішої юрби втікачів були й вагітні жінки. Підбадьорював, заспокоював, допомагав натягати над подвір'ям велику плахту брезенту, щоб німецькі літаки не бачили, скільки тут крутиться людей. Це не була ні цивілізована війна, ні битва. Німці порушували всі людські та божі закони. Якби черниці позначили свій шпиталь знаком Червоного Хреста, тут же дістали б порцію бомб від вдячних літаків із чорними хрестами.

Майбутній примас Польщі подарував їй хрестик. Між сповіддю при смерті та відправленням на допомогу Варшаві кінного підрозділу повстанців знайшов час на розмову з Юною. Вона запам'ятала його теплий людяний голос і добрі очі. Але віру він у ній не оживив, не запалив знову божу іскру. Після війни вона вже не повернулася до костелу. Перестала вірити в Бога. Якби він був, то не дозволив би цього всього.

Повстанський прорив швидко почав перетворюватися на поразку. Крові було все більше. Для неї — зовсім не червоної. Крові сірої, майже чорної, брудної — вона прожирала бинти поранених або вже померлих, яких звозили з Варшави до монастирського шпиталю на сільських фірах. Замучених,

переляканих молодих хлопців. Мокотів, Середмістя — важливі й неважливі для неї місця. Прага? Ні, там не було битв. Імовірно. Бо ніхто нічого достеменно не знав. Щось відбувалося, щось бачилося й чулося, але загальний сенс вислизав. На Варшаву летіли німецькі юнкерси, але раптом високо в небі з'явилися союзницькі літаки з парашутами, а один визволитель, здається, навіть приземлився десь поблизу.

День за днем підводи поверталися все повніші, місто палало все більшим факелом, а штурм угруповання Армії Крайової „Кампінос" для укріплення Ґданського двірця закінчився різаниною. І підводами, підводами, підводами. Повними вже не поранених, а просто трупів. Напівголих, понівечених, звалених один на одному. І сотнями втікачів, які загромаджували дороги. Таких самих нещасних, як ці на підводах. Для всіх якось знаходилося місце і тарілка зупи. Хоча з цим також було щораз гірше.

Бо на дорогах почали з'являтися тисячні натовпи вже не втікачів, а вигнанців з Варшави — хворих, збожеволілих від відчаю, поранених і поґвалтованих. Постріли німців підганяли їх до втечі. У навколишніх селах тривали масові вбивства. Літаки атакували рештки повстанців, які втікали назад в укриття до Кампіноської пущі. Підводи з харчами вже не прибували. Не вистачало їжі, бинтів, ліків.

Варшава палала все потужнішим клубом диму й вогню. Удень чорні хмари застували сонце, вночі робилося світло. Але людські крики і плач були ті самі і вдень, і вночі. І всюди літали клапті обгорілого паперу. Книжок, газет, якихось документів — так, ніби ці варвари в чорних уніформах нізащо не могли пробачити паперу.

Усе виразніше можна було бачити поразку повстанського прориву. Те, що сталося у столиці, легко можна було описати словами, які піднесено співалися десятиліттями. Передусім з „Варшав'янки"[159]. „Сьогодні твій тріумф або смерть?" Смерть — так виглядає не тріумф, а смерть. Спостерігали чергову поразку героїчного народу? Чи чергову трагедію народу, який не бачить реальності, кидає на битву безстрашних дітей без зброї, без шансів на перемогу? Вкотре поверталося питання: який у цьому сенс?

Одного дня десь поблизу пекло відчинило свої двері. Гуркіт, виття, наче хтось намотував гігантську пружину. Кілька сотень людей вибігали з монастиря на дорогу подивитися, що відбувається. Тоді пролунав постріл, і снаряд зі свистом полетів у

напрямку Варшави. Це залізнична гармата з Ізабеліна, так звана всіма корова розпочала обстріл напівсконалого міста. Оповіщення остаточного кінця.

Ксьондз Вишинський приніс із подвір'я обгорілу сторінку з молитовника. А на ній уцілілі слова: „Будеш любити". Показував її всім у піднесенні: це найсвятіший заклик повсталої Варшави до нас і до всього світу. Заклик і заповіт: „Будеш любити".

Вона не поділяла цього піднесення. Воліла мовчки розділити залишки зупи.

Але хрестик від ксьондза Вишинського всю решту життя зберігала як реліквію. Завжди мала його при собі. У дорозі, вдома. На полиці, поруч із книжками Бруно і Рільке.

III

Юна вийшла з війни, наче з в'язниці. Вирок виконано, ворота грюкнули за спиною, і не було причини озиратися назад. Жодного минулого, жодних спогадів. Зціпити зуби і жити. Може навіть, вона колись знову побачить кольори… Тепер треба було якнайшвидше втекти від знайомих місць — далеко, якнайдалі. Тим більше, що ці найдорожчі її з Бруно місця — Янів, Дрогобич, Стрий — тепер були за кордоном. За межею Польщі й за межею терпіння. У Радянському Союзі! В якомусь там СРСР.

У Варшаві її вже ніщо не тримало. Зрештою, Варшави також практично не було. Побоїще, звалище, море руїн — так можна було це назвати. Навіть ще після кількох років, коли вперше наважилася сюди приїхати. Залишила погані спогади із цих вулиць, на яких тепер не було, мабуть, жодного вцілілого будинку. Лише той найстрашніший переслідувач у німецькій уніформі — зник. Принаймні не мусила одягати вуаль — зрештою, вона десь поділася в Лясках, разом з іншим військовим лахміттям. У неї залишилися плащ, сукня і валізка з паперами. З пакунком малюнків Бруно.

Відшукала вцілілу кузину Юзю Шренцель — поїхала до неї у Ґданськ. Ще далі від Янова, від Дрогобича, від Львова вже, мабуть, не можна було. Це місто також було привидом — на вулицях мало людей, німецькі жінки і діти жебрають їжу, але, попри бомбардування, стояли будинки, поверталося життя. Найбільше руїн було в середмісті, але вона уникала середмістя — таких краєвидів їй вистачило у Варшаві.

Оселилися у Верещі[160], на колишній території вересових полів і тевтонських маєтків. Зайняли помешкання на горищі, де на столі ще не вистигли залишки обіду. Але попередніх мешканців уже не зустріли. Мабуть, чекали десь на виїзд до рейху. Цієї миті вона подумала про тих, які тепер у Янові користалися її спадковим столовим сріблом. Кузина була хвора, змарніла, мовчазна. Лише по клаптях табірної смугастої одежі й родовому прізвищу, якого не змінила, як це зробила решта родини, можна було здогадуватися, звідки вона повернулася. Штуттгоф[161]? Ця назва з'явилася в газетах і розповідях уцілілих. Табір винищення. Фабрика смерті. „Процес над убивцями зі Штуттгофа". Кузина не хотіла про це говорити — годинами сиділа нерухомо й дивилася у вікно. Відсутнім поглядом, ніби бачила вже інше небо.

Юна не наполягала. Також обирала своє мовчання. І свої краєвиди за вікном. Тут усе було інше — будинки, вулиці, люди, запах повітря. Затока нагадувала озеро, яке вона бачила з вікон свого рідного дому. Там також відбувалася велика заміна місць.

Невдовзі кузина померла. При нагоді цього поховання Юна й собі викупила могилу на місцевому цвинтарі. Не залишить її саму. Почала цю могилу називати домом. Знову мала свій дім. І це не був жарт. Але став злим жартом ще надовго, надовго.

Повоєнне животіння. Брак повітря. Відсутність сім'ї і речей. Пошуки. Не вціліли жоден з батистових комірців, мамине срібло, грамофон. Усюди бракувало звуку — не було вуличного гамору, нічних пияцьких криків (комендантська година), люди неохоче говорили одне з одним. Не дуже й плакалося — сліз переважно вже не вистачало. Як усі інші, закачала рукави, роблячи вигляд, що будує нове життя. Забути про те, що було, що мала, що мали, серця, тіла, могили, креденси, столи, картини…

Маємо ніщо. Маємо нове життя.

У квітні 1945 року звернулася до кураторію в пошуках роботи у школі.

На сторінках заяви ретельно писала свою автобіографію. Вручну — звідки їй було взяти друкарську машинку? З часом буде кілька її варіантів, залежно від потреб. Навіть свідоцтво про народження шукатиме за кордоном — у Стрийській парафії римо-католицького костелу.

„Народилася у Бережанах, колишня Тернопільська обл. (тепер СРСР), 6 січня 1905 року, донька подружжя Шелінських — адвоката д-ра Зиґмунта та Гелени. 1924 року здала матуру у Львівській державній жіночій гімназії ім. Королеви Ядвіги. Навчалася у Львівському університеті Яна Казимира. 1929 року отримала звання доктора в галузі польської філології та історії мистецтва як додаткового предмета, а 1931 року — ступінь магістра польської філології. У 1932 році склала державний педагогічний іспит на учителя середніх шкіл.

Від 1 січня 1930 до 30 червня 1934 року навчала в Ярославській державній чоловічій гімназії, від 1 вересня 1930 до 31 серпня 1934 року працювала учителькою в Дрогобицькій польській жіночій учительській семінарії…

Одразу після війни, 15 квітня 1945 року, звернулася у пошуках роботи до кураторію в Сопоті… До політичної організації не належу".

„До політичної організації не належу" — тепер це не була найкраща професійна рекомендація. Але поки що й не загрозливе

тавро — зрештою, скільки тих із Польської Робітничої Партії було тоді у Польщі? Кільканадцять чи кілька десятків тисяч? Головне, що її довоєнний докторський ступінь і надалі справляв враження. Ще більше — володіння німецькою. У Ґданську поляків було небагато, а проблем із переселюваними німцями чимало, але вона вирішила, що ні — перекладачкою в ратуші не буде. Навіть якби їй обіцяли золоті гори. Німецької мови їй уже досить на все життя. Навіть до Рільке воліла вже не заглядати. Невдовзі знайшла собі кращу роботу. Спершу ту, в якій сама себе переконала, що хоче її виконувати, — в кураторії, лише згодом — у школі.

У персональній анкеті, в рубриці „сімейний стан”, після деяких вагань записала: „незаміжня”.

На роботі була бездоганна, але дещо недосяжна — ніби таємниця, що у ній відчувалася, не дозволяла нормально контактувати з людьми. Холодна вода, жодної косметики, крем „Nivea” на всі випадки. Якнайменше часу перед дзеркалом. Сірий костюм, спідниця нижче коліна, білий комірець блузки. Взуття завжди на низькому підборі. Скромно, елеґантно. Може, надто зверхньо, як на ті часи.

Недоступна — казали про мене. І добре. Не мусила відповідати на зацікавлені погляди і ті люб’язні зачіпки. А „що нового”, а „як справи”, така застуджена — може, чимось допомогти? Я переконувала себе, що ще не готова до цього, що мої померлі стоять між мною та світом. І хтозна, чи не стоятимуть завжди.

Самій це часом вже також дошкуляло. Черговий порожній день. Неділя біля вікна. Нічого цікавого. Від читання болять очі.

Десь б’ють дзвони, заклик до бога. Коли вона знову почне писати його з великої літери? Може, ніколи? Мабуть, ніколи, бо ці дзвони так само били недавно, коли тут, на площі неподалік Єпископської Гірки[162], публічно вішали персонал Штуттгофа. Зрештою, переважно жінок. Не співчувала убивцям. Але, щоб насититися помстою, а радше подивитися на смерть, сто тисяч охочих повисипали з будинків, приїхали сюди потягами і вантажівками. Здається, потім натовп розірвав мертві тіла на

шматки. Жахіття. Мало їм воєнного кошмару? І ці костельні дзвони — що вони мали освячувати?

Чоловіків викреслила зі свого життя. Точно їх не шукала, а довкола, у школі, були самі жінки. Охоче б допомогли красивій і вочевидь самотній полоністці. Кожна мала якогось брата, знайомого, сусіда колеги. Пан Войтек був одним з них. До війни писав вірші, тепер почав десь навчатися заочно. Так казали колежанки, хоч їй він не здавався надто цікавим. Урешті погодилася на зустріч, для власного спокою. До зоопарку ж людина також часом вибирається.

Не дуже мали куди піти: місто ще було зруйноване, темне, посеред руїн лякали озброєні патрулі. Тому пішли до неї — після гуртожитських кімнат під час війни це була справжня розкіш.

Неозброєних чоловіків вона не боялася. Якби боялася, то її б, мабуть, вже не було серед живих. Ще недавно, може, й ховалася за вуаллю і воліла не виходити на вулиці Варшави у білий день. Але коли вже хтось її затягнув до якоїсь брами, коли підняла вуаль і змушена була відкрити рота, то потенційному шмальцівникові вміла вибухнути таким „столичним букетом", що той забирався геть, щось там бурмочучи про безсоромних шльондр. Але про шльондр — не про „жидівок".

Пішла зробити чай, але повернулася по щось до кімнати. А пан Войтек, якось так непристойно повернутий в її бік, що аж сорочка йому вилізла зі штанів, найнахабніше у світі рився в її торбинці. Нехай радіє, що не звернулася до поліції. Але відтоді з чоловіками — шлюс, кінець, фініш!

Однак не хотіла робити скандалу — симулювала напад міґрені. Щось там белькотів, що у нинішні часи треба бути рішучим, не піддаватися, бо інакше нас оточать і з'їдять. Відомо — ті, які завжди все псують! Але вона вже не слухала. Спокійно попрощалася, з блідою посмішкою, ніби перепрошувала.

Лише згодом, коли охолола від перших емоцій, зрозуміла більше. А вночі аж сіла на ліжку. Рився в її торбинці не через кілька злотих. Хотів довідатись! Про щось дуже конкретне! Таке ж конкретне, як її чорні очі й делікатний єврейський ніс. Про це йому йшлося? Тільки цього ще не знав про неї? Зазирнула в торбинку. Помада, посвідчення з роботи. Ага, ще щось — свідоцтво про смерть кузини. Юзефа Шренцель. Що — єврейка? Про це йшлося? Хотів довідатися, чи Юна також не єврейка? Навіщо?

Це було неправильне запитання. Набагато краще тут і всюди звучало: чому б і ні?

Ніколи не позбудеться цієї тіні? Тієї єврейської тіні, про яку так старанно намагалася забути. Вуаль викинула ще в Лясках, переляканого погляду і невпевненості в голосі позбулася лише тут, вдивляючись на уроках в уважні обличчя підлітків. То що залишилося? Очі, ніс? Темно-чорне волосся? А може, від рентгену чужих очей не можна втекти. Месники Господа Ісуса ніколи не пробачать.

Від кого успадковується страх? Чи він передається по ґенеалогії, по старозавітному ДНК? Для неї, недавньої жертви на варшавських вулицях, це не були теоретичні питання. Вже давно переконалася, що молитва нічого не перекреслила, свячена вода нічого не змила.

Але, може, вона перебільшує. Може, це напад паніки через Богу духа винного бовдура, якому захотілося закурити. І, може, шукав сірників?

Уранці знала, що робити. По-перше — за найближчої нагоди змінити помешкання. Бо, попри все, пан Войтек — всього лише нетерплячий курець або мисливець за підозрілими предками — може так швидко не здатися. По-друге — кінець зі свахами. Мабуть, трохи наражалася колежанкам, але тепер вже відрізала такі теми. Ні, і крапка. Жодних мужиків, жодних дурнуватих молодиків чи шукачів чужих таємниць. Ні друзяк, ні інтелектуальних приятелів. Тим більше — нових наречених. Ні чоловіків узагалі. Хіба що це хтось особливий. Але знала лише двох таких. І більше вже не буде знати.

І ось раптом її знайшов один з них. Брат. Не витрачав часу на пошту — приїхав. У елеґантній формі майора, з початками черевця службовця. Її це трохи збентежило. До війни закінчив юридичний факультет і працював у Галицькій ощадній касі. Хотів бути прокурором або суддею. Але ця форма! Військовий суддя? Самі лише погані історії чула про таких. Що мучать людей, за будь-що ставлять під стінку „хлопців з лісу”. Попри амністію, попри воєнні драми… Але ж брат — це брат. Єдиний з родини, хто залишився серед живих.

Тямовитий, як кожен мужик. Привіз їй мішок цукерок і панчохи. Чорні, шовкові, зі швом. Так, ніби мала для кого їх одягнути… І ще щось — хотів, щоб вона сама розрізала шнурки й розгорнула пакувальний папір. Не повірила власним очам. Два портрети Бруно! Усміхнене дівчисько в капелюсі й величава Юна у кріслі, задивлена в учительські обрії. Не хотів сказати, звідки він їх узяв, щось лише натякнув про спільних знайомих і про таємничу посилку з Янова. Не наполягала. Увечері поплакали: він над склянкою горілки, вона — чаю. Трохи розповідала йому про

себе, головно про вуаль і погляди, від яких утікала. Може, даремно розговорилася. Бо він узяв це близько до серця. Надто близько. Коли стелила йому на дивані, сказав, що там тим не забуде батьків, а отим тут — таких поглядів також не забуде!

Поїхав, а вона замислилась, чи така ворожість личить службовцеві — хай там як, державному. А все решта — як завжди: штани кидав на підлогу, шкарпетки теж і голосно хропів. І це ті справжні чоловіки, котрі час від часу підривають світ, аби потім роками приводити його до порядку?

Лише Бруно не був таким. Він був ніжний, тонкий, делікатний — аж до перебільшення. Може, й підвів її, а може, їм просто не пощастило, мабуть, вони обоє передчасно здалися. Зрештою, вона зробила це перша. А він також мусив це тяжко пережити. Мабуть, ті фініки він тоді так поглинав через нерви, насправді не складав жодної нової сторінки. Дурна була, що не зрозуміла цього. Добре, що кісточки залишив. І паперову торбинку. Такий-от він був, такий…

Який? Він вже почав стиратися в її пам'яті, бліднув у спогадах. Ще з тих перших прогулянок на галявини, на пагорби мала під повіками його проясніле для неї обличчя. А потім… Розмита пляма, наче ті жіночі обличчя й груди на кількох малюнках, які стерла, напевне, розгнівана мати. Боже мій — ніби його взагалі не було. Ніколи. Але ж він був, мусив бути. Треба діяти. Вона мусить щось зробити для нього. Негайно.

Перевірила достеменно, наскільки могла: у бібліотечних каталогах ні в її школі, ні, що найгірше, у міській бібліотеці книжок Бруно не було. Ні „Цинамонових крамниць", ні „Санаторію під Клепсидрою". Та й взагалі книжок було небагато, і хтозна-яких. Польські бібліотеки лише починали формуватися. Але щоб у каталозі навіть не було його прізвища? Ні! Бо… Бо це ж був Бруно Шульц — видатний польський письменник. Бруно… Її… Бруно. Найвідоміші писали про нього із захопленням, від щирої душі. Ніхто ж їх не змушував — самі оцінили дрогобицького майстра.

Але й вони віддавна були в опалі… Замовчувані або зганьблені в офіційних газетах, недруковані, розкидані по всьому світу. Ґомбрович на всю війну застряг в Аргентині. Тувім в Америці. Слонімський також на вигнанні. А Віткаци, той кольоровий птах польської літератури, безслідно зник — здається, вбили себе разом із коханкою десь під совєцьким кордоном. Але, може, це тільки розіграш, і раптом одного дня він вистрибне, наче джин із пляшки, з якоюсь черговою п'єсою і ватагою коханок? Лише Зоф'я Налковська знову вражала і

дозволяла новій владі леліяти себе.

Бачила в газетах фотографії пані Зоф'ї, деякі сильно підретушовані, хоч, що там казати, це була завжди красива жінка. Чи було щось між нею і Бруно? Вони заперечували одне одного, але досить було подивитися, як вона часом поглядала на нього, щоб відчути тривогу. І цей тон, повний довіри, ця солідарність у доланні літературних труднощів… Схоже прагнення до художніх лестощів.

Це було колись. У давні часи, які тепер не мають жодного значення. Принаймні значно менше, аніж щоденна дорога на роботу розгромленим містом, у супроводі злих поглядів німців, які чекають на виселення, ревіння військових вантажівок та криків солдатів, що посеред руїн женуться за якоюсь своєю жертвою. А може, Налковська завітає і до Ґданська, може, не забула Юну, погодиться зайти на чай. Може, знає, що сталося з Бруно? Хтось такий, як вона, тепер може знати все…

Здається, вони нещодавно мусили розминутися у Верещі. Це ж тут був розміщений той медичний заклад, в якому німці виробляли мило з людських решток. Так принаймні повідомляла офіційна пропаганда, так ухвалила спеціальна Комісія з розслідування нацистських злочинів, у складі якої була Зоф'я Налковська. Невдовзі письменниця увіковічнила все це в оповіданні „Професор Шпаннер”[163] — мабуть, найкращому в її „Медальйонах”[164]. Люди тут не надто вірили офіційним гаслам, але у кровожерливого професора Шпаннера — так. Трохи дивно, що її по-суддівськи правочинний брат замовк при цій темі й лише хмикнув, щоб не вірила всьому, про що пишуть літератори. Особливо пані літераторки. Бо іноді люблять перебільшувати…

Але навіть якби вони зустрілися… Мабуть, не проштовхалася б до пані Зоф'ї. Вони вже жили у двох різних світах. Ця прилетіла військовим дуґласом із комісією з Варшави, а містом пересувалася в колоні автомобілів з ескортом можновладців різної масті. Явних, прихованих, цивільних, у формі, не виключаючи совєцьких. До неї б навіть не підпустили. Та й її, Юну, вона б, мабуть, не впізнала. Вони й бачилися заледве кілька разів у житті. А війна, вважай, усіх змінила. І не кожному було по дорозі з ретушуванням… Та ще й з незрозумілими жіночими претензіями в душі…

Поки що сама розпитувала, прислухалася, складала докупи якісь уривки інформацій і розповідей. Євреї з Дрогобицького ґетто вбиті. Всі. Майже. Як і всі інші — варшавські, краківські, львівські. Тоді, але й пізніше. А коли — ніхто достеменно не знає.

А тим більше невідомо поіменно, хто загинув. Бруно точно був живий ще у 1942 році, бо ж отримала цю картку від нього. Може, він у Німеччині, вижив у якомусь концентраційному таборі. А якщо він на іншому боці світу? Бо, може, якщо не ґестапівець, то енкаведист урятував його від найгіршого і забрав із собою вглиб Совєцького Союзу. А звідтіля — з раю тобто — не так легко вибратися. А може, ближче — у Дрогобичі, у Самборі, в селі поблизу Трускавця — хтось його переховав у стодолі чи в землянці, мав же він якихось польських приятелів. Нехай лише підлікує нирки — і знову з'явиться, як справжня зірка польського слова.

Бо ж тоді, в листопаді, він уже мав нові арійські документи, квитки на дорогу до Львова і до Варшави, гроші. Що ж сталося, куди зник, на якому людському чи небесному пасовищі опинився?

— Боже мій святий! — зітхала все частіше. — Чому я тоді не поїхала до нього? Треба було побороти свій власний страх і врятувати його від його страху — більшого і небезпечнішого, якщо я живу, а його немає.

Спершу ходила на якісь зустрічі. Осередок львів'ян. Залишки, рештки тих, хто вижив. І кого позбавили батьківщини, родин, дитинства. Раз чи два була на цих розмовах. Багато не говорила, трохи випитувала на перервах, але передусім намагалася слухати. Не підслухала, просто слухала. Деякі любили говорити. Розповідали про все, що бачили або коли-небудь чули. Хотіли бути важливими. І для неї були — це ж голоси й відлуння звідтам. Розмовляли дві жінки. Спершу подумала, що старі. Але тут-таки зрозуміла, що вони могли бути її однолітками.

— Шульц? Такий дрібний, похмурий?

— Здається, мав одружитися з якоюсь католичкою.

— З католичкою? ВІН?

— Бідна ж вона, бідна.

— Здається, Віткаци її малював.

— Була в його гаремі?

— А що їй залишалося, якщо той не міг. Або не хотів.

— Мабуть, і те, й інше. Така гордовита була, наче якась пава…

— Але що це за мужик був? Упокой, Господи, його душу! Мужик то має бути мужик.

— А він такий нещасний, хирлявий…

Більше туди не пішла. Але своє запам'ятала. Так не могло бути. Щоби після людини залишилися тільки нісенітниці, які розносять кумасі.

Змінила меблі в помешканні. На сусідній вулиці купила дві шафи. Мабуть, з награбованого майна, але кого це тепер цікавило. Одна більша, друга менша. Менші каталожні картки вдалося трохи роздобути у шкільній бібліотеці, більші мусила зробити сама. Розрізати зошити, якісь службові папери, списані з одного боку листка, використані блоки картону, збирати скріпки. Методично приступити до роботи.

Мала каталожна картка:

— БРУНО ШУЛЬЦ. Народився у Дрогобичі (відтак дописала олівцем, у разі, якби треба було витерти — Україна, тепер СРСР) 1892 року в купецькій сім'ї. Батько: Якуб, мати: Генріетта, з дому Кугмеркер. Письменник, художник, педагог. Збірки оповідань: „Цинамонові крамниці", „Санаторій під Клепсидрою". Цикл графічних робіт: „Книга Ідолопоклоніння".

Більша каталожна картка з тим самим підписом, плюс позначка „Х":

— РОДИНА ШУЛЬЦІВ. Неортодоксальні євреї. Але чоловічий нащадок був обрізаний. (Опис акту обрізання у папці varia. Здійснив торговець вапном Самуель Купферберґ.) До синагоги ходила лише мати. Релігійність Бруно — дивись папку I (відгуки, спогади). Плюс документи про вихід з єврейської громади.

— ЮЗЕФІНА ШЕЛІНСЬКА, ЮНА — сформулювала тільки назву. Ще не була впевнена, що напише. Що на малій каталожній картці, що на більшій, і що покладе у папку з документами. Та й вона їх ще не мала. Ці папки мусить сама склеїти. Або звідкись — нове, важливе слово — скомбінувати.

В установі Червоного Хреста, де збирали дані про тих, що вижили після війни, про Бруно нічого не було. Раз, усього лише один раз засумнівалася, коли її запитали, хто вона для пана Шульца. Дружина, — сказала інстинктивно, боячись, що інакше їй нічого не скажуть. Потім вже знала, що це не має значення, тож постійно відповідала: наречена. Але все одно поверталася з нічим. Другий раз, третій.

За четвертим разом хтось її наздогнав на вулиці. Заросла фізіономія, брудний одяг, але як мали виглядати ті, що пережили пекло? Шульц живий, знайомий бачив його недавно в совєцькому лагері. Як? Де? Під Воркутою. Разом із паном Мандельштамом. На одному лікарняному ліжку. Доки збагнула, що це божевільний,

він уже втік, залишивши її з калатанням серця, яке не припинялось увесь вечір і всю безсонну, незважаючи на таблетки, ніч.

Але наступній жінці, що виглядала як не одна, а відразу сто брехух, повірила без жодних вагань. Бруно в Дрогобичі, повернувся після воєнних поневірянь. Живе серед руїн, жебрає, навіть не знає, хто він. Добрі люди йому допомагають, але скільки цих добрих людей залишилося на світі? Заціпеніла, цього разу практично не мала сумнівів. Це ж було те видіння, яким Бруно лякав її не раз! Хоча б тоді, на пагорбі, коли внизу переливався Дрогобич, а він, без тіні жалю до закоханої поруч з ним жінки, віщував свою майбутню гірку долю.

Віддала цій жінці все, що мала при собі. Та трохи завагалася, ніби вже не була впевнена у тому, що сказала, або не сподівалася такого везіння. Додому Юна майже бігла. Неважливо, чи ця жінка справді щось знала, чи тільки скористалася нагодою. Головне, що Бруно промовив через неї!

Наступного дня пошкодувала цих грошей. Могла залишити собі трохи. Хоча б половину. Вистачило б принаймні на квиток. Але ж були колежанки зі школи і каса взаємодопомоги. Взяла, скільки вдалося, з роботи — дозвіл на подорож, спакувала, що треба. Вже з-за дверей повернулася перевірити, чи добре закрутила кран на кухні — закрутила, і помчала на двірець. Один до Варшави. Третій клас.

Вона вже тут колись була разом із Бруно, на якійсь зустрічі, до війни. До війни — чи такий час узагалі існував? Достатньо було подивитися довкола, вийшовши з двірця, щоб зрозуміти, що ні. Нічого від цього часу не залишилось. Всюди звалища, залишки стін, бита цегла, а посеред цього всього — люди-мурахи, обвішані мішками, згортками, валізами з фанери, — наче справжні мурахи, протоптали собі власні стежки. Але в сеймовому готелі майже нічого не змінилося. Стіни як стіни, м'які крісла, хоч і хтозна-які, наче знайдені на вулиці. Холодно, незатишно, як скрізь.

Чекала біля рецепції. Навіть недовго. Пані Зоф'я прислала по неї секретаря. Молодого, красивого. Незручно було розмовляти при ньому. Але зрештою це не була розмова. Мала присісти біля столика. Щось прочитати? Не мусила ставити запитання — про що? Сама ж наполягала на зустрічі. Спільна тема у них могла

бути тільки одна. І тепер перед нею лежала папка. Сіра, паперова, з якимись офіційними печатками й відбитками.

Поволі літери — написані від руки, хаотично, це не був почерк Бруно — почали складатися у розповідь. Яку ніколи не хотіла б прочитати. Дотепер знала, мусила знати лише його власну версію з оповідання „Комета". Про смерть, яка настигла його… „як стояв — неготовий і недороблений, у випадковому пункті перетину часу та простору, без закриття рахунків, не добігши до жодного фінішу, немов посередині речення, без крапки, без знаку оклику, без Божого суду і гніву…"

Але ось тут не були його слова. Когось іншого. Берґмана Юзефа.

„Лише згодом цей день назвали «чорним четвергом». 19 листопада 42 року. Це не була якась підготовлена акція, радше дика ідея місцевих ґестапівців. Таке полювання на «ваших євреїв». Об 11-й годині ранку в ґетто почалася стрілянина. На вулицях стріляли у випадкових перехожих, ґестапівці вбігали за втікачами до воріт будинків, убивали тих, хто ховався на прогонах і в помешканнях. У цей день було вбито близько 230 людей.

Навіщо Шульц пішов до цього Юденрату? Мабуть, по хліб, але якщо цього дня мав утікати, то мав бути обережнішим. Я добре його запам'ятав. Був страшенно худий і неспокійний. Мабуть, з голоду. Ці порожні очі й зізнання, що це сьогодні. Постійні вагання, страх перед рішенням. Бо ж його спіймають, з його виглядом він далеко не втече. Висадять на якійсь малій станції, витягнуть з потяга і вб'ють десь у найближчому лісі. Прощався ще з кількома знайомими. Кожен з них почув ту саму розповідь. З коментарем, що таке часто трапляється, такі облави…"

Боже, він їй це розповідав не раз. Про цю дорогу до призначення. І про вагони зі щільно зафарбованими вікнами, які везуть на смерть. Про маленьку станцію, на якій зупиняється потяг. І про ковані чоботи жандармів, які світлом ліхтаря безпомилково знаходять його обличчя. *Komm, du Jude, komm*.

Запам'ятали його, як відходив. „Маленький, монотонно ступав по бруківці, сірий".

Він не був сірий. Був кольоровий, був метеликом у темряві. Великим, найбільшим серед великих… Вона, мабуть, цього не знає.

— Був поголений?

Пані Налковська дивиться на неї з тривогою.

— Що?

Думає, що я збожеволіла. Навіть не підозрює, що цим одним запитанням я знову ним заволоділа.

— Він завжди дуже дбав про це. Тож перед втечею…

Я знаю більше, ніж вона, про мого Бруно. Якщо поголений, то й пострижений. Якби було інакше, про це б згадали ці його злопам'ятні знайомі. Голився сам, але хто його міг стригти там у ґетто? Сестра? Але ж Ганя завжди ледве дихала…

Води? Ні, вона не хоче води. Хоче вже тільки правди, навіть найстрашнішої. Стільки разів ставила собі це питання. Що тоді сталося? Відповідь має перед собою. От лише мусить перестати гладити його по поголеному обличчі й жорсткому волоссі. І читати далі.

„Несподівана стрілянина застала Бруно посеред вулиці. Почав утікати. Знайомий, молодший і сильніший, біг набагато швидше. Шульц біг за ним, але сили його покинули.

Ґестапівець Ґюнтер застрелив його на дорозі, біля ринви. Наздогнав Бруно, спіймав його. Відвернися, — крикнув. І вистрелив йому в потилицю. *Dreh dich um!* Вистрелив двічі.

Здається, увечері в казино сказав Ландау: «Я сьогодні вбив твого єврея». — «Шкода, шкода, — відказав на це Ландау. — Той єврей був мені ще потрібний»".

Кожне слово як удар у самісіньке серце. Відклала папку. Вже не було за що триматися. Раптом побачила обличчя Налковської.

— Я думала, що ви знаєте.

Не мусила відповідати. Вона вже нічого не мусила.

— Ми чекали на нього тут, у Варшаві. Я тоді мешкала на розі Нового Світу і вулиці Фоксаль, у пані Біцкової. Прийшов Трухановський, який це все організував, але мені вже перед тим хтось інший сказав про те, що сталося… Що Бруно мертвий.

Навіть не знала, що постійно тримає в руках останню сторінку.

— Це все правда?

— Може, не все. Але правда. На жаль.

Схопилася з усієї сили. Мусила встати, щоб не збожеволіти або не розкричатися на всю Варшаву. А вони так на неї дивляться, ніби саме чогось такого сподівалися.

— Ви маєте де переночувати? Тут не можна, але я б могла спробувати щось, десь…

Мусила втекти. Негайно, вже. Втекла. Коридором. Ліфт. Краще сходи.

Боже мій, Бруно. Загинув за кілька кроків від того місця, де народився. Мав п'ятдесят років. Вона тоді мала, зараз — тридцять шість. І ця різниця вже не зміниться.

Що вона робила 19 листопада? Коли він лежав на холодній

бруківці. На розі Чацького і Міцкевича. Не пам'ятала. Пронизлива осінь. Найдошкульніший ступінь сірого. Ті, що переховувалися, не пам'ятали дат. — Я вбив твого єврея? *Ich habe deinen Juden getötet*… Вже ніколи й слова не скаже німецькою. Нікому. Для неї мова Рільке і Манна вже померла. Що робила? Чекала на нього. Принаймні на звістку від нього. Не знала деталей, думала, що Бруно має з'явитися у Варшаві, а не в якомусь будиночку лісника. Може, була недостатньо зосереджена, недостатньо чутлива? Могла ж його підтримати думкою, наче стрілою, яка б указала йому шлях з Дрогобича. Або ще гарячіше молитися до єдиного — завжди між іншим і єврейського Бога.

Він уже мав на руках кенкарту, а Берґман дав йому гроші, зокрема й ті найбільш універсальні — долари. Дивно це виглядало, бо ти, наче взамін, вручив йому папку з малюнками і картину. Але це не була угода — ти просто хотів, щоби щось збереглося. Хоча… Ти сказав йому, здається, продати все після війни. Якщо це буде мати якусь вартість, — сказав ти йому, — купіть собі за це добру скрипку. Тож ти не вірив, що виживеш…

На вулиці її наздогнав той красивий секретар. Не одразу зрозуміла, що він хоче від неї. І що вкладає їй в руки.

— Є ще один документ. Пані Зоф'я не встигла його показати.

Присіла біля спаленої брами на вулиці Бейській. Зберігся тільки номер, ніби на зло тим усім, котрі шаленіли тут з вогнеметами. „16". Розгорнула папку. Почерк інший.

„Ізидор Фрідман (дописано: тепер — Т. Любовецький — приятель Шульца):

Лежав кілька днів, поки насмілилися забрати його з вулиці й поховати. Горілиць. Не мав черевиків і піджака. Був у штанах із темно-сірого габардину і білій смугастій сорочці. У нього був відкритий з одного боку череп і кров на вустах. На цвинтарі поруч лежав рудий Гауптман — той, який поєднував різні породи дерева й укладав казкові дрогобицькі панорами. Також без піджака. Спочиває біля стіни, від входу направо. Там їх закопали. В одній могилі".

Папка випала у неї з рук. Вона ж не може впасти у відчай тепер. Надто пізно для цього. І надто рано.

Тепер я з тобою, Бруно. Біжу, як і ти, від страху й слабкості в мене заплітаються ноги. Узбіччя, тротуари не для євреїв — швидко на дорогу, може, там чекає порятунок. Усі розбігаються врізнобіч, але, може, вони мають рацію, а ми з тобою обрали неправильний напрямок. Крики й постріли долітають звідусіль —

не можна втекти. Що сталося? Чому озброєні люди так шаленіють? Один без форми, українець з палицею — не озиратися. Але ноги слабнуть, озиратися вже немає потреби. Нас тримають якісь лапи, якийсь хриплий голос: *halt, Jude!*

Хіба може все ось так закінчитися, що хтось нахабно хапає нас за шию і не відпускає? Нема пояснень, нема слів на захист. Той спітнілий мисливець знає, кого схопив. Насміхається з божих і людських законів, зі свого компаньйона Ландау, з усіх. Зробить, що йому заманеться. Бо хоче. Бо він тепер Бог. Може розтрощити будь-який єврейський череп. Нехай навіть сам Месія йому трапить на очі. Піф-паф — і нема Месії. Головне — вчасно відскочити, щоб не заляпатися юшкою…

Хтось там когось підстрелив, у палець чи ніготь, єврей натиснув на цингель, помста мусить бути кривавою. У цей день, того „чорного четверга", було застрелено сто чи двісті євреїв. Стільки людей!

Довго не дозволяли їх збирати. Поки німецький комендант не наказав поприбирати вулиці. Забирайте своїх мертвих євреїв, щоб не псували нам повітря!

Чи Ґюнтер побачив у твоїх очах, який великий дух людини, якою ти є, чи бачив лише безодню страху? А може, тебе раптом огорнув порив божевільної надії, що це лише сон, жахливе видіння, фантом уяви, який зникне через мить, і ти врятуєшся. Після такої миті ти б ще мав силу боятися? Чи тільки відчував, яким кволим, позбавленим дихання й надії стає твоє тіло?

Думки стали простими. Як шлях, що його мусила подолати.

На другий бік Вісли дісталася вантажівкою. Мабуть, виглядала кепсько, бо втомлений водій махнув рукою на питання про платню. Мусить заспокоїтися, бо інші не будуть такими поблажливими. І тоді вона нічого не вирішить.

Базар Ружицького[165] знала з часів війни, але тепер торгівля розрослася на половину району. Тут продавали й обмінювали все що завгодно. З лопатою не було б жодних проблем, але ж їй треба щось особливе — маленьку зручну саперку, яку б можна було сховати у валізку. Але, здається, справа не така вже й пропаща. Треба роздивитися, попитати. Ви, добродійко, перекусіть галушками чи тюфтельками та зачекайте. Ось тут, у будці з

дощок.

Воліла під парканом. З горнятком води. На випадок, якби на неї напала нудота.

Тобі я не дозволю залишитися під плотом. У безіменній могилі. Вдруге я вже тебе не покину, Бруно. Може, могла якось витягти тебе звідтіля швидше, сильніше реагувати на цю твою картку, яка мене знайшла в окупованій Варшаві? Я мала благати, аби ти втікав! Тоді. Зараз же, негайно. Ти б справді мав більший шанс. Якщо вже знайшов мою адресу? Де саме? У Брезів, чи, може, я ще раніше написала до Дрогобича, до Юденрату. Бо ж звідкись я знала про тебе різні речі.

Шульц? Отой єврей ґестапівця Ландау? Не знаю, від кого я вперше це почула. Ти був чиїмось євреєм, власністю одного з убивць? Яка щедрість. Вирішив тримати тебе живим доти, доки будеш йому потрібний. Доки не намалюєш йому все, що хотів. Портретики — пана гауптшарфюрера, його коханки, дітей, у формі, на коні, у казковому вбранні. Якісь сюжети з казок у дитячій кімнаті. Кінські принади у стайнях ґестапо… Ти не розумів, що частиною цієї гри був вирок. Ти працював, купував чергові дні, чергову ложку зупи. Був змушений покинути свій дім на Флоріанській. Поневірявся по ґетто, по якихось норах і дірах, наче звірина. За порцію хліба й німецьку зупу відкуповувався черговими картинками. Мабуть, жадібним став, наче дитина.

Ґестапівець у ролі опікуна — ти мусив розуміти весь цей абсурд. Мабуть, віденський шанувальник мистецтва у перервах між убивствами євреїв з пихою показував своїм гостям портрет у сідлі. Ще один у галопі б не завадив. А картинки на тиньку в дитячій кімнаті заколисували до сну краще, ніж казки.

Чоловік з обличчям сумного лиса нахилився над нею.

— Годиться? Американська.

Заплатила шалені гроші, але хоч знала за що. Лопатка була чудова, складна, сіра, наче цвинтарна земля. Ідеальна. Тримала її міцно на грудях.

Ти мав перепустку „потрібного єврея”, мабуть, спеціальну пов’язку під целофаном, яку тобі наказали носити на висоті манжета. Такий захист від облав. Гарантія „недоторканності”. Але, вочевидь, — не завжди і не назавжди. А може, тобі йшлося про щось інше. Ти ж завдяки цьому, завдяки цій перепустці, міг їздити потягами. Про це йшлося? Щоб відвідувати цю нову коханку, цю Анну Як-там-її? У Бориславі? Вона тебе стригла й голила? Звісно. Адже для чоловіків це найніжніші пестощі…

Пробач, Бруно, пробач, я знаю, що не повинна ось так…

Вона також загинула, здається, ще перед тобою. Тоді вбити єврея означало те саме, що втопити кота — я не раз чула про це. „Я убив твого єврея". Вже не намалює чергові кінські гриви. Твій єврей — Бруно. Немає його. Лежить під плотом. Як і решта. Як бездомна тваринка.

Так далі не може тривати. Не буде.

Ліжко винайняла недалеко від двірця, поблизу площі Нарутовича, на вуличці біля розваленого костелу. На зворотному шляху, вже у середмісті, зрозуміла, що все це не буде так просто. Бо як вона дістанеться до тепер вже радянського Дрогобича? Звідки візьме документи, перепустки і якісь посвідчення? Бо ж за власними документами її не пропустять. Полька з таким місцем народження? І взагалі — куди тепер треба їхати? Може, хоча б не через Москву…

Пересвідчилася на двірці. Принаймні це не змінилося. Потяги доїжджали переважно до Любліна. А вже далі треба щось вигадувати — головою або чимось іншим. Можна вантажівкою, або ще краще, якщо пощастить, військовим транспортом. Росіян, звісно, що росіян.

Лише вони там мають владу. Ви що, шановна, з дуба впали? За Любліном вже прикордонна зона, військова. Тобто, як кажуть у Варшаві, — Мексика. Але що, росіяни — не люди? За літр горілки зроблять усе. Знала, що не все. Бо вони спокійно можуть викрасти, вбити, відправити до Сибіру. А спершу зґвалтувати. Чи мало вона чула таких розповідей, чи мало бачила у Ґданську гонитв по брамах і підвалах за нещасними жертвами? Але до вагона, може, візьмуть. Мусить, однак, роздобути ліві документи і якесь шмаття, щоб її прийняли за старчиху. Тоді все має вийти. Тож папери і вбрання… Але вже не мала сили повертатися на базар. Спробує завтра.

Не встигла навіть роздягнутися. Як стояла, так і звалилася на примітивну постіль. Ще тільки осяяла її думка, як перетне кордон, у що передягнеться. Бо ж не вийде просто так. Табірне смугасте вбрання, вранці вона мусить роздобути такий смугастий табірний одяг. Це найкраща перепустка. Із цим не має бути проблем, щось схоже бачила сьогодні на базарі. Обов'язково сорочку. А вже спідниця може бути будь-яка. Буде мати пояснення. Повертається з табору до свого Янова. Мало б спрацювати. Вона ж знає російську, а якщо буде треба, то й українську. Завтра… Не мусить більше мучитись.

Головне — вона знає, що їй робити далі. Тепер вже достоту не залишить його в цьому проклятому Дрогобичі. Нізащо у світі.

Викопає його, пригорне до грудей, забере із собою. Навіть якби мала разом з ним залишитися під цвинтарним плотом. Завтра…

Після втечі з Янова їй не снилися сни. А тепер сон повернувся. Благодатний, теплий, сповнений пастельними кольорами та янгольською музикою. Тож кольори повернулися, аж киплять довкола, вже не дають шансів сірості. Вони з Бруно піднімаються на пагорби, здається, за містом, бо вдалині горять вогні, вогники. І раптом — Бруно нема. Він щезає, ховається за кущем глоду? Чарівний метелик — червоно-блакитний, великий, наче людська голова — привертає її увагу, безшелесно наближається, безсило тріпоче крильми. О Господи, у нього голова Бруно — наполовину всміхнена, наполовину скорботна. Він уже весь обернувся на Бруно. Сповзає вниз, по узбіччі, згортає крила і ось уже розпачливо біжить, спотикаючись і падаючи. Хтось женеться за ним, якийсь темний вихор у каптурі, наздоганяє його, штовхає на землю, а вона — безсила, німа, нездатна рухатися, може тільки заплющити очі. А коли, борячись із цим сном і з бажанням прокинутися, вона знову їх розплющує, то немає вже нічого — дика трава росте на могилах, на тисячах безіменних могил. Перед нею, зліва, справа, до самісінького горизонту. Як їй знайти могилу Бруно?

Припадає до землі, починає копати. Відчуває липкість глини — не трави й не піску, тільки якогось баговиння, що по ньому штрикає лопатка. Відкладає саперку — тут потрібна не сталь, а м’яка долоня. Занурює в могилу обидві руки аж по лікті, відчуває щось тверде, воно вислизає з-під пальців. Кістка? Ні, щось більше — череп? Слизький, дивиться догори гніздами мертвих очей. Але це не череп Бруно. Завеликий, надто міцно збудований. І чому він сміється до неї великими зубами?

Прокинулася з криком, у холодному поту, напівпритомна. Де вона, що відбувається? Верхівка костельної вежі за вікном усе їй нагадала. Зрозуміла, що даремно купила американську лопатку. Хоча ні — викопає нею могилу сама для себе. Розкопає те місце над кузиною. От лише повернеться додому.

Хтось гримав у двері. Попри нетерплячість, голос з коридора був спокійний. Мусить вибути, домовленість була іншою. Ледь бачила на очі. Але що правда, то правда. Наступний клієнт з валізкою чекав у коридорі.

Не пам’ятала, як повернулася. Мабуть, їхала два чи три дні. Її постійно лихоманило, ледве бачила. Добре, що ще у Варшаві чиїсь сильні руки заштовхали її на полицю у довоєнному, вочевидь, колишньому німецькому вагоні. Відтак після зупинок у полі й туалету під першим-ліпшим кущем її туди знову вмощували бабища, закутані, наче відьми, які й удавали відьом, щоб не спокушати совєцьких мародерів. Під Тчевом постріли таких любителів легкої здобичі навіть зупинили потяг. Але кілька черг із поштового вагона успішно їх відлякали.

Похмурих руїн Ґданського двірця вона майже не бачила. Все одно всі мусили вийти: потяг далі не їхав. На порозі помешкання мало не впала. Всередині було все гаразд. Негаразд було тільки з нею. Нічого. Порожнеча, діра у серці. Наскрізь. Не була спроможна ні води собі налити, ні розпакувати валізку. Добре, що шухлядка в аптечці легко відчинялася. І що таблетки лежали зверху. Люмінал. І щось там іще… зі складною формулою. Якоїсь неділі купила їх на ринку, з військових запасів, бо в аптеках ще практично нічого не було. Чекали нагоди. У пляшечці без надпису. Спромоглася лише витягти корок. Але як це все проковтнути, не запиваючи. Пішла на кухню. Змусила себе відкрутити кран. Закрутити його вже не змогла. Хай йому грець. Нехай ллється. Все одно нічого не має сенсу. Бруно помер. Раніше це передчувала, а тепер знає достеменно. Помер. І навіть могили немає.

Тут це. Тут те. Ні — краще все тут. На тремкій долоні. Все одним махом.

І ось у дверях з’являється він. Бруно. Блідий, утомлений, але навіть ледь усміхнений, ніби не хотів її налякати. Вона його бачить, відчуває, що це не примара, не сон. Треба його обійняти, заново розпалити серце. Мусить лише виблювати таблетки. І закрутити кран. Жодних потопів, жодного заливання сусідів. Ніхто ні про що не повинен дізнатися. Боже мій! Навіть кришка від унітаза піднята. Він вже був тут перед тим! А дурненька Юна нічого не помітила. Але, на щастя, вона знає, як і що треба робити. Як самій повернутися до життя. Два пальці в горлянку, якщо замало — то й три. Жодні дияволи ані янголи їй для цього не потрібні. Портрет у капелюсі вже не мусить стояти обличчям до стіни.

Він з нею, він повернувся. Це найважливіше. Може, мовчазний, тихий, але ж кожному потрібен час на відновлення. Після того, що він, бідолашний, пережив. Обійме його, пригорне. Може говорити пошепки. Шкода, що сама вже не має сили ні до

чого, навіть розкласти свіжу постіль. Завтра, все завтра. Але про пані Зоф'ю розповість йому нескоро…

Наступного дня ожила. Пішла до крамниці, відтак, як зазвичай, на роботу. Охайна, спокійна. Темно-синя спідниця, біла блузка, майстерно випрасувана, без жодної складки. Американську саперку заховала за шафою. Продасть її на ринку за найближчої нагоди. Чи навіть подарує сусідам.

Не знайдуть мене. І тебе не знайдуть.

Не підходь до вікна, коли мене немає. Пам'ятай. Хтось міг би тебе помітити. Мусиш бути тихо. Не човгай ногами. Лише сталевим пером по паперу. Найкраще, аби ніхто не здогадався, що ти тут. Мусимо бути обережними. Я і ти. Якщо хтось подзвонить — не відчиняй. Жоден листоноша, жоден крамар. Ніхто сюди, зрештою, не прийде без попередження. Так уже я їх привчила.

Маєш папір і спокій. І маєш час. Той, якого ти завжди так прагнув — не затьмарений нічиїм партнерством, увесь лише для тебе. Твій ЧАС.

Шматки часу. Дороги й бездоріжжя, галявини, стежки, відкриті простори. Безліч часу, повно часу.

Тут можеш повернутися до свого дрогобицького заповідника. Я ніколи цього не розуміла, але тепер уже байдуже. Тебе вабила задушлива атмосфера непровітрюваної провінції. Ти вживав слова найвищого ґатунку, щоб описати ці запилені закутки, молитовних злидарів та мух під стелею. Ти переживав дива, яких я не переживала.

Старосвітські та старовірні предки оживали у твоїх думках. Оживали, щоб існувати. Й існували.

Але ж… Минуле належить минулому. Ти надто часто його відвідував. Навіщо воно тобі? Дозволь йому відійти.

Бачиш, тепер ти можеш спокійно розкладати свій час, копирсатися в ньому, помахом чарівної палички перетворювати його на легкі скам'янілості, барвистих птахів або інші, швидші від них, створіння. Можеш досліджувати його історію й відгалуження. Заново їх населяти і покидати без зобов'язань.

Може, тобі нарешті вдасться його зафіксувати, інвентаризувати, тобто — може, і врятувати. Тоді прощання буде менш болісне.

І не бійся цього хреста. Він прибув до мене з добрими намірами. Здається, я вже навіть прив'язалася до нього. Іноді думаю, а іноді навіть знаю, що завдячую йому своїм порятунком.

Залишила йому кілька скибок хліба. Ніжно обійняла на

прощання. Повернеться зі школи найшвидше, як тільки зможе.

Відтоді живе тільки з ним. Зі своїм Бруно. Разом готують матеріали для каталожних карток. Разом наповнюють папки. Виходить рідко, ніколи вже більше не хоче покидати його надовго. Має з ким розмовляти, з ким радитися, з ким слухати радіо. Хоча й знала, що музика його не цікавила. Тим більше, що в цьому Польському Радіо не надто було що слухати. Постійно лише народні мелодії та якісь жахливі пісеньки про „Муляра Антка”[166]…

Це зовсім нескладно — затягнути панцир. Панцир — не корсет, як у цих твоїх лялечок без трусиків, напівголих подружок, яких ти малював начебто „для мистецтва”. Мій панцир справжній — дарма що невидимий. Я відмежувалася від світу. Інші люди бачать лише те, що хочу їм показати. Зрештою, тепер чи не кожен має свою гірку таємницю. Досить пройтися вулицею чи сісти у трамвай, аби побачити, що я не сама. Військові вдови і матері — бо інших жінок тут майже не було — дивляться відсутнім поглядом, щось шепочуть самі до себе, тихо моляться до недавнього минулого. Цим шепотом, цими спогадами хочуть хоча б на мить, хоча б лише в уяві повернути колишнє життя. Лише бездушні люди можуть вважати їх божевільними…

Знаю, на роботі за моєю спиною шепочуться, що стаю дивачкою, що зачерствіла, наче великодній пиріг на Різдво. Але ж мені складно чимось дорікнути. Я сумлінна, виконавча, старанна й відповідальна. А щодо особистого життя — байдуже, можуть собі називати, як хочуть: черствим стервом, мерзотною розумною бабою, довоєнною панею учителькою з диктаторськими навичками. Але я до всіх добра і справедлива. І тільки панцир захищає мене від нещирих приязней та марнування часу на дурниці.

Стіна, яку я збудувала, береже нас від усіх загроз. Нікому не довірюсь. Нікого не допущу до таємниці. З ніким не буду, Бруно. Більше з ніким.

Одного дня Юна повернулася додому, як зазвичай, з покупками та пачкою газет. Буде що йому читати. Був перший тиждень червня 1948 року. Тепло, і вечори довгі. Саме для

читання. Була задоволена навіть більше, ніж будь-коли, бо на ринку їй вдалося знайти крем „Nivea” у блакитній металевій коробочці та одеколон з ароматом цитрусу, лаванди й розмарину. Це улюблений Бруно.

Але Бруно зник. Його нема ні на кухні за чаєм, ні біля столу, ні навіть біля найвищої книжкової полиці. Не сидить із таємничим виразом обличчя над великими каталожними картками. Не гортає сторінки енциклопедії Ґутенберґа[167], яку — також для нього — роздобула в антикварній крамниці. Не запарює ні ромашки, ні кропиви. Шукає його. У паніці. Шукає в собі тієї струни, яка озивається на кожну згадку про Бруно. Нічого. Тиша. Вона ж не навіжена і добре знає, що він не був цілком матеріальний. Але був. Чіткий, важливий. Принаймні для неї. Вона сильно це відчувала, а тепер не відчуває. Що сталося? Що вона зробила не так? Ставила надто багато запитань?

Значить, ось так? Лише ось так? Лише стільки доля може їй запропонувати? Знову з неї насміхаються ці всі боги, в яких вона все одно не вірить? Це востаннє!

Стрімким рухом скидає все зі столу. Хрестик від ксьондза професора Вишинського. Порожню тарілочку. Цю роздобуту пляшечку одеколону. І журнал „Перекрій”[168], який принесла йому з роботи. Не надто серйозний, але й не зовсім незугарний популярний тижневик. Ще вільний від соціалістичного безумства. Тут публікується Константи Ільдефонс Ґалчинський[169], можна прочитати про Тувіма чи Івашкевича. А на останній сторінці переглянути кумедні малюнки. Журнал падає на підлогу й широко розгортається. Краєм ока Юна бачить якісь банальні оголошення — крем „Мімоза” від веснянок, пудра „Аніда”. Але серед них одне, ніби з іншого світу. Поруч із кутком філателіста.

Це був анонс, опублікований кимось, кого вона не знає, про кого раніше ніколи не чула, — Єжи Фіцовський. Автор оголошення з науковою метою розшукує будь-які звістки про померлого мистця з Дрогобича Бруно Шульца, будь-які сліди, що залишились після нього, усіх його знайомих та повідомлення про його твори й малюнки.

Читає текст раз, потім ще раз. І Юна вже знає, що це знову справа рук Бруно. Що насправді він її не покинув. Що подав знак. Сам підказав, що їй робити. Бо ж він достоту краще знає, як має бути. Імпульсивно затраскує шухляду. Аж задзеленчали ампули з порошками. Це вже не для неї. Не зараз. Обережно піднімає хрестика.

Сідає за стіл. Бруно немає. Але водночас Бруно є! Спершу

мусить заспокоїтись.

Вона ж не божевільна, яка думає, що він справді воскресне для неї!

А цей його лавандовий одеколон сама використає — зрештою, вона завжди хотіла це зробити.

Відповіла на лист Фіцовського. Негайно.

„Шановний Пане! З радістю прочитала Вашу замітку в «Перекрої», втішена, що пам’ять про чудову людину, поета і художника все-таки не зникла, попри чужість його творчості проблематиці нинішньої літератури”.

І далі: „Тож мені буде приємно, якщо зможу Вам прислужитися врятованою із виру війни частиною творів Б. Шульца. Маю цикл графічних робіт та одну гравюру без копії, кілька малюнків, його автопортрети, копію його портрета, намальованого Ст. І. Віткевичем, та два мої пастельні портрети, виконані Б. Шульцом”.

Вона дуже люб’язна, більше, ніж люб’язна, — щаслива. Як ніколи пізніше. Обіцяє, що допоможе сконтактуватися з іншими „серед близьких людей та рідні”, які до війни мали багато творів Бруно. Але передусім просить про особистий контакт, мало того — запрошує Єжи Фіцовського до себе, до Ґданська. Невдовзі літо, тож де, як не біля моря, вони зможуть про все поговорити.

Ані словом не згадала про те, ким була для Шульца. Марно сподіватися, щоби все відкрила у першому листі. А він через це, мабуть, спершу навіть не уявляв, з ким почав листуватися, що має справу з Музою свого ідола. Не звернув уваги на збіжність прізвища із присвятою в „Санаторії”? А може, не хотів бути надто наполегливим. Або… З часом це з’ясується. Хоча нескладно уявити собі тремтіння, з яким відкривав лист від неї і читав ці перші магічні речення. І з яким квапився відповісти…

Сам він — поет. Його звати Єжи Фіцовський. Зворушив мене своєю розповіддю про тебе. Гарно почав: „На початку було осяяння”.

Його звати Єжи Фіцовський

Розповів мені, що прочитав „Цинамонові крамниці” в 1942 році. Мав вісімнадцять років і відчув, що мусить негайно сконтактуватися з тобою, бо книжка стала для нього одкровенням. Знайшов (як?) адресу, написав про своє захоплення. Просив, щоби ти не знехтував культом, яким оточує тебе незнайома молода людина. Дякував за все й висловлював скромне сподівання, що дочекається відповіді.

Не дочекався. Не знав, що відбувалося у Дрогобицькому ґетто. Що ти уже втратив дім, що малюєш людські й конячі портрети для німецького господаря. І що листи не доходять на колишню адресу. Може, шанси були б більші, якби надіслав до Юденрату?

Про те, що трапилося 19 листопада на розі Чацького і Міцкевича, про дрогобицький „чорний четвер”, Фіцовський довідався лише наступної весни. Важко це пережив. Усе. І те, що розминувся з тобою в часі. І те, що вже не буде наступної книжки його майстра.

Вирішив тоді, що розмовлятиме з тобою решту свого життя.

Спершу знайде тебе, відшукає розсіяні по світу сліди, спогади, збере розкидані фрагменти. Слова і малюнки. Пізнає тебе за ними і з них, оточить увагою й турботою. Довідається про все, що можливо. І складе в нову, невідому цілісність.

Писав про це, як про ірраціональний акт читацької вдячності.

Це був, безперечно, світлий промінь у її житті. Перший за довгий час. Вона не була сама — це найважливіше. У глушині післявоєнного мовчання про цілу групу довоєнних „буржуазних”

творців хтось заговорив нормальною мовою. Нормальною, але незвичайною, сповненою обожнювання й шанобливості, що, як вважала, війна й подальші жорстокі реалії стерли з лиця землі.

Але цей промінь несподівано побляк. Спершу через її власні сумніви.

Чи Бруно, якого не видавали, про якого всі забули, а нинішні сталінські критики відправляли його до шухляди із надписом „формалізм", раптом став кимось важливим? Важливішим, ніж здавався навіть їй самій, снобістській довоєнній Варшаві та кільком нашим дрогобицьким „патріотам"? Чи хтось колись ним справді цікавився? Попри схвальні рецензії, поплескування по плечу та обіцянки дружби до смерті. Сумнівно. Тож звідки раптом узявся цей Фіцовський?

Написали одне одному по два листи. Він мав приїхати до Ґданська. Не приїхав. Збирала інформацію, консультувалася. У місцевій бібліотеці й у Варшаві. Теоретично все було гаразд: поет-початківець, порядна людина і шанувальник Бруно, на фотографії навіть чимось схожий на нього. Невисокий, чорнявий, з довірливим поглядом. Тож урешті бралася за перо і своїм високим, розлогим почерком починала: „Шановний Пане!" Потім, однак, обережність брала гору.

У другому листі зізналася, що їй дуже важко писати про Шульца. Мусила б надзвичайно зосередитися, щоб відтворити ауру, яку він створював довкола себе — у мистецтві й у житті…

Радить Фіцовському почитати його улюблених авторів Томаса Манна та Рільке, з якими він ніколи не розлучався і в їхньому „чистому й шляхетному інтелектуалізмі" знаходив власну атмосферу. Вірить, що це полегшить дослідникові аналіз художнього світу Шульца, його образотворення та окремих мотивів.

Систематично, послідовно, педантично. Обережно. Надокучливо. Вже відчувала, що він знає про неї більше, ніж пише. І що намагається не наполягати. Чи таких повідомлень він чекав від неї? Від випадкової пані з Ґданська чи від неї — партнерки обожнюваного ним Бруно, тієї, котра знала його обличчя, коли прокидався, відразу до походів у гори, мрії та фобії, від тієї Юни, яка обмінялася з ним сотнями листів і сотнями поцілунків? Мабуть, заспокоював себе, що це лише початок. Адже той, кому сам Автор присвятив свій „Санаторій під Клепсидрою", мусить володіти справді таємним знанням, а не поширеними банальностями… Потрібне лише терпіння, тобто час. І трішки чорнильної тактовності…

Вона теж на це сподівалася. Але нічого з цього не вийшло. Ні він, ні вона ще довго не мали можливості переконатися, хто з них тактовніший чи всього лишень заповзятіший у досягненні правди про Шульца. Ледь налагоджений контакт раптово обірвався. Після другого листа — мовчання. Що трапилося? Вона, щоправда, змінила помешкання, хоча того пана Войтка вже більше ніколи не зустріла. Переїхала на вулицю Костюшка, також у Верещі, але попередній лист вже її там знайшов. Вони навіть домовилися з паном Єжи зустрітися у Ґданську. Мали познайомитися, оглянути її колекцію, обговорити подальшу співпрацю. Але він не приїхав, не скасував зустрічі, просто зник. І ніяк цього не пояснив. Вона почувала себе глибоко ображеною, хоча війна й навчила її, що в небезпечні часи з людьми можуть відбуватися незрозумілі речі…

Ледь побудована довіра завмерла на довгі роки. Вона знову відчувала себе обманутою, зрадженою. Може, він не знав, ким вона була для Бруно, хто відповів на його лист? Може, це її провина? Може, треба було трішки допомогти йому в цьому? Ні. Вона й без того занадто відкрилася. Віддала йому все, всю свою довіру, а він таке зробив. Що? Нічого. Замовк.

А молодий Єжи Фіцовський, з аківським минулим за плечима та переслідуванням служб безпеки на шиї, на якийсь час зник для всіх. Не писав, нікому не показувався. Лише мати більш-менш знала, що з ним відбувається. Був змушений втікати, десь переховуватися від переслідувань, від злого фатуму, який наступав йому на п’яти. Сховався майже так, як Шульців Юзеф наприкінці „Санаторію під Клепсидрою”. Лише не в кашкеті залізничника, а в циганському картузі, і не в купе другого класу потяга, що прямує невідомо куди, а в циганському таборі, який волочиться бездоріжжями всієї Польщі. Ґданська в цьому маршруті не було.

Лише через кілька років, коли загроза минула, повернувся до Варшави. Одружився, у нього народилася донька. Тепер міг повернутися до Бруно.

Часи були пропащі. На огорожах і стінах поруч з кривавими аківцями і старими вусанями Марксом та Сталіном з'явилися нові. Якийсь цілком безколірний Бєрут[170], якого офіційно називали президентом, а деякі, стиха, намісником. Що б про них сказав Бруно? Що погано, щораз гірше їх малювали? Або, може, чому вони всі конче мусять мати якісь дурнуваті вуса?

У літературі також розмножилися такі самі — нові пісні обличчя виробників романів за вказівками партії. Від щецінського з'їзду 1949 року[171], під диктатом „прищавих" речників соцреалістичної естетики, утвердився новий літературний канон. Треба було писати: про світле майбутнє трудящих, про будівельні бригади, які перевищують усі світові норми, про робітниць, які не займаються сексом, доки план не буде виконано принаймні на сто п'ятдесят відсотків…

Саме так і писали. Й отримували державні нагороди, посади у часописах і видавництвах, помешкання… Ну й, звісно, не можна було забувати про ворогів народу, імперіалістичних шпигунів, буржуазних прихвоснів і взагалі про всілякої масті слуг нового міжнародного фашизму, їхніх улюбленців несли на висміювальних транспарантах під час першотравневих демонстрацій. „Тіто, Трумен, Сальцесон" — це були герої кривавої сатири! Божки прогнилої, деґрадованої інтелігенції! Зокрема творчої.

Аж страшно подумати, що б у цій реальності було з Бруно? Де тут місце для його містичних оповідей? Для його літературної, не кажучи вже про малярську, чуттєвості. Якщо навіть потішного, вічно напідпитку Ільдефонса Ґалчинського визнали ворогом і радили йому „наступити на горло канаркові своєї пісні". Хто ж був цим суворим ментором, який не визнавав жодного непідпорядкування партійним наказам? Адам Важик, з яким вони познайомилися ще в Закопаному і разом випили не одну чашку чаю з газом, а навіть і саму горілку без чаю. І який знав Бруно ще від двадцятих років.

Тепер „пан Адам" став грозою. Постійно був на передовій у боротьбі з формалістичними відступниками, на молодших гримав і розставляв по кутках, а старших відправляв на смітник Історії (обов'язково з великої літери, як треба було писати про Бога). Був готовий самовіддано власними грудьми, а радше власним

рецензентським доносом захищати соцреалістичні вказівки товариша Жданова (відгодований невіглас, теж зі щетиною під носом).

Юні залишалося тільки дивуватися, усвідомлюючи руйнування нормальних товариських взаємин серед деяких… Постійно сподівалася, що серед цих нових прізвищ якогось дня вона не побачить прізвища Фіцовського. І не побачила. Її новий знайомий з листів був аутсайдером у цьому літературному світі. Щойно починав, ні до чого не приєднувався. Не хотів і не мусив підлизуватися до нової влади. Мав свої світи, якими невдовзі прославився.

Під час кочування з циганським табором, у болоті, холоді, бідуванні, пізнав самородний талант — поетку Папушу[172]. Спершу перекладав її скромні чудові вірші, відтак допоміг їх опублікувати. Однак за законом ромських старійшин виявилося, що вони порушили табу клану. Зрадили, видали таємницю чужим. Державі, посадовцям, міліції. І він, і вона заплатили за це — спершу бойкотом, відтак вилученням із громади. Навіть кулаки пішли в хід. Він важко це пережив, його наміри були дошкульно перекручені, його — переслідуваного — звинуватили у зраді. А Папуша, якій Фіцовський допомагав і якою опікувався, до кінця життя жалкувала про своє поетичне „розкриття”.

Увесь цей час Юна почувала себе чимось ображеною. Звинувачувала молодого поета, закоханого в Шульца, що не відповів на перший порив її ентузіазму. І вже ніколи більше собі цього не дозволила. Стала обережнішою, перевіряла кожне слово, пов’язане з Бруно, яке хотіла виявити, уникала теми малюнків, іноді взагалі не була схильна що-небудь відкривати. Однак тепер вже знала, що він — Єжи Фіцовський — є, існує, чекає на звістки про Бруно. Намагається публікувати якісь статті про Шульца, передає Музеєві літератури колекції малюнків та листів, сам їх колекціонує. І що він не був лише літературним метеоритом, що зміцнює свою власну творчу позицію. Видає збірки віршів та літературно-критичні праці. Його голос починає щось означати, стає щоразу більш індивідуальним. А щодо шульцівських питань, то це взагалі авторитет.

От лише „шульцівських питань” насправді немає. Окрім випадкового товариського обміну й натяків, що де-не-де прослизали, про те, що такий письменник узагалі був — суцільне мовчання. Невипадкове. Адже те саме стосується Віткаци, Ґомбровича, Мілоша. „Вчора” не існує, важливим є тільки й виключно крикливе сьогодні. Всемогутня Цензура, з вишуканістю

соціалістичної новомови названа Головним управлінням з контролю преси, публікацій і видовищ, знищує будь-яку спробу згадки про „нереалістичних” та „буржуазно-декадентських” письменників. Вони у списку заборонених — і крапка. А скоріше — точка!

У краківському „Літературному щоденнику”[173], наприклад, у жовтні 1949 року було прийнято до друку есей Фіцовського про творчість Шульца. Цензура не дозволила його опублікувати. Після цієї спроби мовчання запало на багато років.

Юна лише на мить почувалася розчарованою. Знала, однак, де живе і в якій системі. Пізнала її смак ще в Янові. Їй досить було пригадати лапи совєцького солдата, які витягли її з натовпу на двірці. І мовчання інших подорожніх, які раптом втупилися в урядові „укази” над касою і, паралізовані страхом перед людиною у формі, вдавали, що не бачать, що відбувається, не чують її криків про допомогу. Добре, що десь є той, хто розділяє з нею почуття до Бруно. Але вирішила, що мусить сама впоратися з пам'яттю про нього.

Помер Сталін, тиран над тиранами, виродок і брехун, гірший за інших не лише кількістю жертв — закатованих, загнаних, обернених на звірів. Гірший, бо вдає спасителя, захисника мільйонів, спокушує людей шляхетними закликами. Тепер вони відплатили йому тим самим. Зовні розпачем і пафосними поемами, а за спиною блазнюванням та співанками, що „здох собака”.

Трималася від цього здалеку. Мала інші, більш особисті втіхи. У місцевій Вищій педагогічній школі формувалася бібліотека. Шукали директора. Подала свою кандидатуру, відповідала усім кваліфікаційним вимогам. Навіть більше. Приступила до роботи з великим ентузіазмом. Утомлена шкільною рутиною, все абсурднішими навчальними програмами в соціалістичному дусі, чи ж не мріяла вона про це віддавна? Заховатися, відпочити від галасу шкільних коридорів і дитячих ілюзій. Книжки, ряди томів — у цьому світі хотів би бачити її Бруно. Це ж був його світ. А вона, Юна, нарешті має шанс знову побачити його в кожній описуваній книжці, зустрічати в лабіринті доріг між полицями, де він крадькома прослизає, з таємничою, ніжною усмішкою на вустах. Буде цих доріг, цих томів більше — тепер це її завдання й життєве покликання.

На роботу ходила пішки. Як і раніше. За вибором і для насолоди. Зрештою, трамваї не доїжджали до вулиці Собеського, все одно треба було йти від зупинки на Ґрюнвальдській. Часто

починала шлях від самого дому. Двадцять хвилин — півгодини в один бік. Зазвичай сама, не озираючись пообіч, швидкою ходою. Бо добре бути наодинці з собою і добре втомитися в дорозі.

Не мала друзів. У ті часи люди небагато знали одне про одного. Краще було не знати. І не говорити. Як тут сподіватися близькості, якщо за необережне слово можна було потрапити до в'язниці. Підтримувала контакти зі старшими працівниками, з професорами та їхніми дружинами. З ними мала спільну мову. З молодшими, які захоплювалися досягненнями соціалізму та перевагами нової системи, не могла порозумітися.

Я пам'ятала, що перед виходом треба озброїтись. Інтелектуальністю, серйозністю, елегантністю.

Доброзичлива — казали про неї. Але тримається на відстані. Завжди ділова. Не розуміла того, що хтось міг повільніше сприймати розпорядження. Нерідко підвищувала голос. Іноді кричала, навіть на професорів, якщо вчасно не повернули позичені книжки. Сердилася, коли колеги брали „звільнення на дітей", але часом казала, що саме сім'я є найважливішою.

Навчала працівників оцінювати старі книги, реєструвати нові надходження та інших таємниць бібліотечного ремесла. Читачів намагалася переконувати, щоби шанували книжки, показувала, як користатися словниками з дев'ятнадцятого століття, як складати бібліографію до конкретної теми. Не підводила тих, хто розраховував на неї.

Розмови з нею ніколи не були пустими. Провокувала дискусії про мистецькі події й літературу. Того, кому здавалося, що вона говорить лише про банальні речі, могла здивувати гострим судженням. Не тільки про книжки й письменників.

Іноді можна було почути її в'їдливі коментарі про чоловіків — красивих (добрий жеребець!), низьких (коротун), ксьондзів (гарна статура, мусять скасувати целібат!), а також про жіночі мезальянси (оця мусила думати маткою!).

Не менш мальовничо висловлювалася про костел. Ви бачили це середньовіччя? — казала до сусідки про процесію на свято Пресвятої Євхаристії. Але хрест висів у її помешканні над дверима. Не ховала його. Мала з богом (з Богом?) свої власні порахунки.

Іноді їздила Польщею, комплектувала книгозбірню, купувала книжки у видавництвах та антикварних крамницях. Навіть на базарах і у приватних осіб. Бо ж книжки завжди всюди поневірялися — принижені, недооцінені. Треба було подбати про

них. Купувала всього потроху. Трохи класики, романтиків, трохи — за наказом міністерства — сучасних „творів” про те, як „трактори підкорять весну”[174] або як мається „влада” чи „громадяни”. Проте найбільше підручників. Ну й трохи тих своїх довоєнних раритетів. Щоб не наразитися на політичні звинувачення, але й врятувати від знищення те, що так любила. Минулу літературну епоху, в якій виросла, яку, завдяки Бруно, обожнювала і яку тепер так болісно відсунуто в тінь.

На все мусить знайтися місце у бібліотеці, яка пречінь допомагає виховувати майбутніх учителів, — казала не раз. Ніби завчасно намагалася запобігти звинуваченням.

У познанській антикварній крамниці знайшла видання „Фердидурке” Ґомбровича з глузливою присвятою: „Для пані Ані, яка ані, ані…” Купила її собі — зрештою, там були малюнки Шульца[175]. І цей надпис. Принагідно зі здивуванням виявила, що має на полиці інший примірник цієї книжки. Із присвятою Вітольда Ґ. самому Бруно:

„Дорогий Бруно, саджу кволу рослинку цих частин тіла на родючому й чудовому ґрунті Твоєї Особи. ВҐ, 20 X 1937”.

Неймовірно. Звідки він узявся? Чи його приніс із собою Бруно? Тепер? Це були „домашні” книжки. Але вже примірник „Санаторію під Клепсидрою”, досконало збережений, ніби щойно вийшов з-під друкарського преса, згодом каталогізований і описаний, потрапив на бібліотечні полиці (Надходження К.126/56, тепер сигнатура II 10853).

У її бібліотеці. Пані директорки Юзефіни Шелінської. Лише деяким, всього лишень деяким відомої як колишня наречена Бруно Шульца.

Коли її питали, заперечувала цей зв’язок. Мала чужим відкривати свої та Бруно таємниці? Зрештою, тут майже ніхто не знав про її минуле знайомство із Шульцом. А про теперішнє — тим більше ніхто! А що хтось собі там щось шепоче по кутках… — то й нехай.

Вже померла Зоф’я Налковська — до кінця енергійна й нагороджувана. Мабуть, єдина з усього довоєнного кола знайомих Бруно, яка щось означала після війни. Той доктор Шпаннер з її „Медальйонів”, який, зрештою, діяв тут, у Верещі, може б, снився Юні ночами. Але ж не для цього вона знову могла снити. І бачити кольори.

Інші мали значно гірше… Навіть знайомого з Лясків, уже

примаса ксьондза Вишинського, нові правителі закривали в монастирях і тягали по в'язницях. А її святий Тадеуш Штурм де Штрем, здається, відбуває якесь покарання. За шпигунство чи за змову проти нової влади. Тобто, як усі довкола твердять, — задарма. Юна не може з цим змиритися. Бо як це так… задарма? Це ніби з найжахливіших снів Бруно. І Франца Кафки, так. Вона спробує щось зробити. Принаймні розпитати. Брата. Знає, що він, як суддя, на боці тих, які запроторюють до в'язниць, але, можливо, про щось дізнається.

У відповідь, за якоїсь родинної нагоди, отримує від брата справу Тадеуша де… Без пояснень. Нехай собі почитає… Тож читає. Його звинувачено в „антидержавницькій діяльності з метою повалення народно-демократичного ладу. Зізнався про належність до нелегального осередку СРН[176]. Засуджений до 5 років позбавлення волі. У камері навчає молодих в'язнів математики".

Не знала, що сказати, як багатолітня учителька польської мови і наречена літературного майстра, шукала відповідних слів, але, коли прочитала останнє речення, — більше не шукала. „Конфісковано його майно: одне зелене ліжко, шафа, сосновий столик, нічна шафка, кухонна шафка і два крісла…"

Не сказала вже більше нічого. Та й він, її коханий брат, все одно не мав бажання що-небудь слухати. Йому було достатньо того, що сам знав. Либонь, найкраще. Якщо мав право судити інших. Може, тому всю свою родинну любов вона перенесла на племінника. Але ж він любив бешкетувати — шибеник, чарівна дитина, а невдовзі юнак.

Поховали Сталіна, одразу після нього — Бєрута, щось у повітрі провіщало зміни. І не йшлося лише про те, що вуса перестали бути в моді. Або що соціалістичну сукню-лантух замінив чорний гольф. У літературних часописах з'явилися ознаки того, що згодом назвали відлигою. Передове будівництво соціалізму — Нову Гуту[177] під Краковом — так висміяли у поетичному памфлеті, що від будівників і авторів цього індустріального страхіття навіть мокрого місця не залишилося.

Твір називався „Поема для дорослих"[178], а його автором був не хто інший, як закопанський знайомий Бруно та Юни, ще донедавна послідовник „катування канарків" та колег-поетів,

Адам Важик. За ним пішли й інші. Від соцреалізму полетіли тріски.

Після жовтня 1956 року[179], після заміни у панівній верхівці запеклих сталіністів поміркованими сталіністами, культурне життя на якийсь час зітхнуло з полегшенням. Однак певна манера пропаганди не зникла. На громадських будівлях та огорожах з'явився новий перший секретар багатометрових розмірів — гладко поголений і майже лисий товариш Ґомулка, „Вєслав"[180]. Портретів радянських вождів уже якось уникали — може, лише тому, що товариш Хрущов був гидкий і рум'яний, наче сільський йолоп. Але саме він через рік сколихне світ визнаннями про злочини Сталіна. Несвідомий навіть, що видає шефа і друзяку з пияцьких оргій у Кремлі, перед яким танцював гопака на столі…

За короткий, на жаль, час відбулися справжні зміни не лише у панівній верхівці обожнюваної деякими партії. Доки правителі не схаменулися й знову не спустили з прив'язі цензуру, вийшло багато давно не публікованих книжок, на полицях і шпальтах часописів з'явилися вже майже забуті письменники. Ґомбрович, Віткаци, ну й передусім Бруно Шульц.

Першим був, звісно, Єжи Фіцовський. Уже в лютому 1956 року в краківському тижневику „Літературне життя"[181] вийшов його есей з невибагливою назвою „Згадка про Бруно Шульца". Але публічно заявив про себе ще один шанувальник і коментатор творчості письменника — Артур Сандауер[182]. Певну його перевагу над Фіцовським — факт, що він був особисто знайомий з Бруно, приїздив до нього у Дрогобич, — нівелював так званий складний характер. Його нестримне бажання наполягати на своєму і часом вельми ексцентричні погляди не раз вплітались у повоєнну історію сприймання дрогобицького мистця. А ще частіше у справи Юни.

Молодий Сандауер, студент класичної філології, приїздив до Бруно з рідного Самбора на велосипеді. Запам'ятав його переповнену книжками кімнату і провокаційні, скандальні графічні роботи на стінах. Думав навіть, що вони можуть зашкодити педагогічній кар'єрі професора малювання. З певним здивуванням визнав, що Бруно не був „загалом таким нудним, як може здатися, коли читаєш його книжки". Вони завзято дискутували про літературу і, здається, разом ходили грати в карти. Немає жодного іншого підтвердження того, що Бруно відрізняв вино від чирвів. Саме з цієї переваги особистих спостережень, особистого знайомства із Шульцом Сандауер не один раз черпав свою полемічну силу.

Поки що — самі лише приємні несподіванки! В „Літературному видавництві” вийшов увесь доробок Шульца під назвою „Цинамонові крамниці. Санаторій під Клепсидрою. Комета”[183]. Зі вступом Артура Сандауера. Фіцовський писав просто, ясно, зрозуміло, Сандауер — професорським стилем, який іноді могла перетравити лише університетська міль (а Брунові дорікав „нудьгою”). Так виникало майбутнє поле їхнього конфлікту. А ще була заздрість щодо джерел, листів, малюнків, спогадів про письменника.

Нерідко для визначення їхнього внеску в популяризацію прози Бруно знадобилася б мірка. До того ж із точністю до міліметра. Якщо Фіцовський публікує статтю, то Сандауер вступ, якщо Єжи опрацьовує листи, то Артур пише вступ до перекладу… Лише радіти. На початку. І за умови, що шанувальники не воюватимуть між собою…

Почали з’являтися переклади. Спершу був французький „Трактат про манекенів”, відтак посипалося: Югославія, Німеччина, Англія, США, Данія… На початку шістдесятих років щороку з’являлося кілька книжкових видань прози Шульца за кордоном. Окрім Станіслава Лема, він був, поза сумнівами, польським письменником, якого перекладали найчастіше. Бували такі місяці, коли на вітрині варшавської Спілки авторів і композиторів, на якій демонструвалися примірники польської літератури з усього світу, стояли книжки лише цих двох письменників.

Це були різні назви, різні конфігурації оповідань Бруно. Фіцовський, як тільки міг, надсилав їй примірники. Лише з японським перекладом була безпорадна. Німецький під назвою „Мій батько йде в пожежники” читала особливо уважно. Адже щось таки їй було відомо про працю перекладача… І саме з німецької. Ще не здогадувалася, що не тільки їй відомо про це.

Відновила листування лише після багатьох років. Після шістнадцяти. У 1964 році. Відчувала, що не може довше чекати. Бо щось лаштувалося, і краще було знати джерело, що це за розсіяні твори й невідомі листи Фіцовський готує до друку. Але це не означає, що весь цей час вони не контактували. Мусили зустрічатися раніше — обидвоє знають одне про одного більше,

ніж могли знати із самого лише листування. Та й працівниці бібліотеки бачили часом молодого невисокого брюнета, з яким шефиня закривалася в кабінеті. І він був таким схожим на когось… Згодом зрозуміли на кого.

Дозувала йому свої спільні з Бруно таємниці по шматочку. Роками. І тепер вже не завжди була привітною. Знала, що зустріла споріднену душу Шульца, шанувальника його творчості, майже одержимого своєю місією врятувати пам'ять про найкращого приятеля, з яким ніколи не познайомився. Й увічнення слідів усього, що він створив. Нишпорки, закоханого в кожен віднайдений чи бодай описаний малюнок, у кожен спогад про долю дрогобицького мрійника. Але свої таємниці все-таки пильно охороняла. Все розуміла — всі його труднощі, але… Тепер вона диктувала правила гри. Домовлялася. Не дотримувала слова. Зволікала. Замовкала. Відтак знову погоджувалася…

І навіть тоді, коли він усіма святими присягався, й не раз, що дотримає цієї першої, найважливішої умови будь-якої їхньої співпраці.

„Дуже прошу дотриматися основного правила — завжди пропускати, не називати мого імені та прізвища, окрім ініціалів, не розшифровувати їх у жодному коментарі".

Тож вона відсутня в цій історії, не можна називати ні її прізвища, ні навіть згадувати імені. Не було й немає жодної Юзефи Шелінської. Жодної „нареченої Бруно Шульца". Ініціал „Ю." — це все, на що врешті погодилася. Спершу трохи протестував, але не наполягав. Адже вона, навіть тільки як „Ю.", була для нього скарбом, важливішим за все, на що міг сподіватися, коли публікував своє оголошення.

Літери писала великі, розмашисті, куполоподібні. Сильним, рішучим рухом будувала на папері їхні шляхи. Ніби викидала із себе слова, речення, абзаци. Позбувалася їх упевнено й навідріз. Жодної слабкості. Є так, як є. А як було — намагатиметься описати.

Я відповіла йому, бо хотіла твоєї слави. Знаю, як сильно ти її прагнув. І знаю, як в останні десятиліття трактували те, що ти створив. І водночас знаю, що тебе треба захистити. Сховати від світу. Врешті — ти єдине, що в мене є. Усе, що маю. А він, той невгамовний поет з Варшави? А читачі?

Вони тебе хочуть. Нагло тебе хочуть. Їм недостатньо книжок і малюнків — вони хочуть правди. Так, ніби вона взагалі існує. Не будь-яка, тільки об'єктивна правда про мого Бруно. Чи можу я її засвідчити — навіть таку неповну, лише мою? Створити для них образ — може, такий, як усі хотіли б побачити? Маломістечкового

мистця, ображеного долею? Чи кобольда, який під склепіннями ринку чигає на панянок на високих підборах? Що я маю побудувати — п'єдестал пам'ятника чи погруддя? А якщо їх цікавить лише те, що поміж…

Чи я взагалі маю почати говорити? Щось пояснювати, додавати деталі, намагатися наблизити їм тебе. Але ж існує межа того, що знаю. І того, що з нашої історії хочу відкрити іншим. У тобі все було таке неочевидне й складне. Але Поет — це приятель. Він обожнює тебе. Збирає шматки розбитого портрета. Нехай поволі, потроху. По клаптику. Щоб і тебе не вразити, себе не поставити під загрозу й апетит слухачів трохи задовольнити…

Але спершу зупинити спекуляції, а може, й уникнути пастки, яку підготував для неї Поет. Постійно випитує про рукописи, малюнки, листи. Рукописів ніколи не мала й не знає, хто їх має. Може, той Моронь з Дрогобича, якого несподівано зустріла тут, у Ґданську. Який працює в тому ж навчальному закладі. Чи радше його брат. Малюнки при нагоді йому покаже, може, навіть дозволить сфотографувати. Принаймні деякі. Але листи? Вона ж йому вже писала про це. І не раз. Гаразд — почнемо все з початку.

Primo: Вона, Юзефіна Шелінська, Юна, жодних листів Бруно Шульца не має. Пакет кореспонденції від нього — „близько 200 листів” — залишився в рідному домі, в Янові біля Львова. Однак знає, що він вів обширне листування з Налковською, Ґомбровичем, Брезою, хоча сумнівається, чи хтось із них, „покидаючи дім під час жахіть війни”, думав про листи, навіть про такі винятково прекрасні, як від нього. Це були шедеври епістолярного мистецтва, майстерності, яка вже вийшла з моди й навіть не використовується.

Вона скаже тут щось, про що досі не говорила: отож він, Бруно, писав їх не через потребу спілкування — був для цього недостатньо „людський”, — а через мистецьку потребу, трактував їх, вочевидь, як певний додатковий різновид своєї творчості. Часто, навіть здебільшого, писав їх на чернетці. До неї також. До своєї Юни.

Secundo: Як випливає із „вищесказаного”, вона і сама не має жодних листів, і не знає нікого, в кого збереглися його листи.

Tertio: Звісно, вона б дуже хотіла побачити уривки з його листів, у яких він згадує про неї…

Ця остання історія — натяк Фіцовського, що вони з'явилися, що він їх має — листи Бруно, написані до інших людей, і що готує їх книжкове видання, викликала в ній крижану тривогу. До інших людей? Це могли бути передусім жінки. І ті листи, які колись так вивели її з рівноваги. До цих його таємничих і вже нетаємничих

Дебор, до Налковської і до тієї Роми Гальперн, яка її так зневажливо, навіть жорстоко потрактувала. Краще було знати, що відбувається.

Наступного листа чекала з особливим нетерпінням. Але часу не гаяла.

Треба почати з того, що знаю. Малі каталожні картки. Великі каталожні картки. Анекдоти. Може, спершу щось про Віткаци, про цього ексцентричного „божевільного із Закопаного", як він сам себе називав…

Недавно прочитала, що з ним, нещасним, сталося. З якоюсь черговою нареченою втікав з Варшави у вересні 1939 року. Занесло їх аж під східний кордон. Боже мій, невже він хотів дістатися до Дрогобича, до Бруно? Ні, все-таки налаштовувався більше на північ. І там 17 вересня його застала звістка про напад військ Сталіна. Це було наче здійснення його літературних кошмарів, скажімо, із „Прощання з осінню"[184] — похмурого образу „східної чуми", яка поглине спершу Польщу, відтак Європу. Разом із нареченою наклав на себе руки. Отрута і, здається, бритва. Але бритва якось не вельми личить жінці. То, може, вона вижила?

Точно вижив Ґомбрович. Вона не надто ним захоплювалася. Мав таке саркастичне обличчя й аристократичне почуття зверхності. Бруно вважав генієм. Робив йому компліменти, привселюдно підносив до небес, але за спиною трохи насміхався з дрогобицького дивака — мовляв, хворий або кривляка… Був в Аргентині, працював у банку. Тільки вона знала, що це за каторга — такий собі заклад із циферками, столами і стосами паперів. Зате написав „Транс-Атлантик"[185] — здається, шедевр. Мусить це перевірити, хоча заплутаний стиль Ґомбровича її дратував. Та чи не була це, зрештою, глузлива версія стилю Бруно? Теж мовно розбещена, схильна до повторень і навіть свідомо дещо провінційна…

Тож спершу про інших — може, якісь закопанські епізоди, постаті дрогобицьких знайомих. І лише потім дійти до суті. Якщо ця суть узагалі існує з мого боку. І якщо справді прихована у папках з пакувального паперу. Або у щораз більше запамороченій голові „шановної пані Юни". Але ж мушу бути пильною, мудрою, проникливою. Заради нього, заради себе.

Тепер тобі була потрібна дипломована архівістка. Тож муза обернулася на обліковця пам'яті. Нарукавники, порядне, гостре сталеве перо, солідне закордонне чорнило, а не той водянистий розчин, що можна купити у крамницях.

Нотувала старанно, намагаючись приборкати свій неслухняний почерк.

— РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ. Його творчість він знав майже напам'ять, зазвичай під час зустрічей тихим, таємничим голосом читав багато його віршів із „Buch der Bilder"[186]. Чи часом дядько Кароль із „Цинамонових крамниць" не споріднений з духом цієї поезії?

Рільке помер 1926 року, коли вона була в Парижі. Тоді ж уперше вийшов „Замок" Кафки — другий його твір, виданий посмертно. Тоді ще не знала, що через кілька років ці обидва мистці поєднають її з Бруно.

— ФРАНЦ КАФКА. Теоретично вони могли зустрітися у Відні 1917 року… Празький службовець страхової компанії та невгамовний студент австро-угорської мистецької академії. Іноді я уявляла собі їхню розмову. Про безсилля. Бідолашна ця Феліція Бауер, двічі марно заручена… Лише листи збереглися — гімни туги й свідчення безпорадності.

Бруно мав усі книжки Кафки. „Процес", „Замок", „Оповідання". У Варшаві, окрім „Процесу", я ще переклала оповідання „Мисливець Ґракх" та „Верхи на відрі". (Тепер, здається, це переклади Ю. Кидринського[187].)

— ТОМАС МАНН. Я сама замовляла йому з Німеччини „Йосипа і його братів" — усе читав, усім захоплювався. Це матеріал на університетський реферат. Може, паперова папка його й витримає.

Можна й так, але без перебільшення. Час від часу варто легше, цікавіше — читацьке терпіння не з гуми. І не зі сталі. Тому — щось веселіше.

— ВІТКАЦИ. Одного зимового дня, тримаючись попід руки, троє приятелів йшли вулицею Маршалковською. Посередині елеґантно вдягнений Віткаци в пальті з бобровим коміром, а пообіч — скромні Штурм де Штрем і Бруно Шульц. І раптом Стась, не відпускаючи приятелів, підійшов до поліцейського і заявив, що на нього напали ці двоє голодранців.

Або таке:

— ПЕС. Рідко трапляється в його прозі. На малюнках охоче з

ним уподібнюється — він сам або котрийсь із його *alter ego*. Прив'язаний на повідку, з улесливою гримасою повзає по землі. Поправка: портрет хлопця із псом-таксою у вікні, який роками вважався автопортретом, — це зображення племінника[188].

Здається, колись хвіст життєрадісного собаки перекинув каламар із тушшю на костюм шановного професора малювання, який на лавочці у Криниці намагався робити якісь ескізи. Чи саме тому Б. боявся собак, принаймні старався їх уникати? І як він врятував костюм? Пральним порошком „Радіон", який „сам пере"? Кислим молоком?

— КІТ. Чому існують лікарні лише для людей і жодної нема для бідолашних і хворих котів? — запитував він. Я котів не любила. Зате їх чимало крутилося в його темному домі.

Далі.

— НІЧНИЙ ГОРЩИК. Уринал. „Реквізит ноктюрнового ауторамеНту". Хтось критикував його в рецензії за ці слова.

Я замислювалася, чому це тоді тебе так вразило? Думала про це й в іншому контексті. Запаху. Мундек Пільпель довго хворів. Б. часто його провідував. Згодом уже навіть проти його волі. Часті відвідини мучили хворого на рак легенів приятеля. У мене було таке враження, що ця атмосфера вмирання притягала Б., може, надихала. Він любив дихати стражданням, живитися повітрям, набряклим хворобою, тяжким кашлем, мокротинням, гарячкою…

— М'ЯСО. Кволого з дитинства, його годували м'ясом. Він ненавидів баранину. Але не розрізняв її на смак. Та якщо йому сказали, що страва, яку тільки-но з'їв і нахваляв, це не курятина й не телятина, то його відразу нудило.

— МУХА. За родинною легендою, Бруно підгодовував її.

Спіноза, як недавно я десь прочитала, залюбки підсував павукові наступні жертви для пожирання. Йому було цікаво спостерігати за цим процесом. У прозі Бруно мухи зображені в роях, вагітні сонцем, квінтесенція липкої спеки. Як-от сьогодні.

Замість того, щоб писати наукові праці, роблю випадкові нотатки з життя. Уривки, шматки, обрізки. Мудріші, дурніші. Найцікавіші давні відтинки зі спільної пам'яті. Може, це навіть будуть докази існування Бруно. Часто все плутається без ладу і складу. Так само, як у житті. Мудріше, дурніше. А минуле все одно нагадуватиме своєрідний монтаж. Власний, неповторний, як відбитки пальців. Вони, здається, навіть стерті, навіть повністю

змиті лугом, все одно відновлюються.

Фіцовський намагався підбадьорювати її своєю завзятістю. Розповідав про нові знахідки. Про пакет листів Бруно, знайдений у Дрогобичі на горищі будинку на Флоріанській (чому лише тепер?) учнем Шульца. Про пошуки металевої посудини в Лодзі (на подвір'ї, навпроти вікна), в якій Марія Хазен сховала листи… Про збірку листів Налковської („прекрасні листи Шульца та його літографії"), що стали попелом у повстанській Варшаві. Про розсіяні по багатьох адресах малюнки…

І врешті почав надсилати виписані ним уривки з тих листів, які невдовзі мав опублікувати. До Романи, до Анни, до Марії Хазен… По шматочку, по кілька листків. Може, боявся налякати мене тим, що там відкрию.

Але теперішня Юна вже не така перелякана.

Переглядаю ці листи. Гортаю. Кілька жінок, паралельні зізнання, схожі перепади настрою. Незмінне встановлення рекордів на змінній шкалі депресії, навіть тоді, коли мені здавалося, що створюємо щось спільне. Весна 1934, наша весна…, „незрозумілий страх, тривога, смуток життя…" І так постійно.

Не дозволяти собі надто глибоких роздумів. Це нічого не змінить. Так, я відчула певне задоволення від того, що інших приятельок ти трактував аналогічно. Мусили звикнути до обіцянок і небезпек, домовленостей про візит на Великдень, які виконувалися лише на Різдво — раз через грип, іншим разом через нежить племінника. Відкладання, вибачення, анулювання, збентеженість, шкільні обов'язки, хвороба сестри, надто короткий день, надмірна втома. Більші або менші перепони, біг з перешкодами, в'янення весни, гниття осені. Повний місяць.

Тоді я не бачила цього так чітко, але тепер… у кожному жесті, слові, подиху впізнаю тебе.

Іноді думала — коли б не війна… Але якби вона поклалася на іншого чоловіка? Красивого самця або цинічного кар'єриста. Тоді б усе відбувалося інакше. Та чи була б вона щаслива? Більше реалізована? Її життя мав би досвід сумнівного благословення народження. Мала б заради кого повертатися додому, смажити картоплю й робити котлети, допомагати з домашніми завданнями, турбуватися, а згодом няньчити онуків. А каталожні картки все одно б могла собі заповнювати. Тільки про що? Які?

— КРОХМАЛЬ. Картопляний крохмаль з водою, захищає тканини — білизну, сорочки, носові хустинки. Також

використовується проти висипки (у немовлят).

— ПРАСУВАЛЬНИЙ ВАЛИК. Прасування з використанням валиків (постіль, скатерті, рушники). Осередок товариського життя в житловій дільниці. Як вивести плями (кров, порічковий сік, червоне вино… зайве викреслити).

— ПОМІДОРОВА ЗУПА? Беремо кілограм стиглих помідорів й увесь свій відчай…

— КОЛЕЖАНКИ З РОБОТИ? Кузини Баби-Яги, схрещені з Пінокіо?

Дійшла до патетичного висновку, що його — Бруно — життя насправді було гімном самотності. Це слово-символ, ідол, що на нього молився, найчастіше траплялося в листах. Її чи більше самого себе він обманював у їхніх стосунках? Адже писав до Віткаци, що самотність — це той реагент, який спричиняє ферментацію дійсності, утворення осаду „фігур і кольорів". І що без самотності — справжньої, такої, яка дарує творцеві лише йому призначений ч а с, не можна творити. А листи? Вони належали до того самого світу, чи лише намагалися обдурити життя?

Уривки з листів, які почала одержувати від Фіцовського, здається, давали відповіді на ці запитання. Вона давно це підозрювала. Тепер все більше переконувалася, що це Бруно не грав з нею чесно, що зраджував її під час усіх їхніх стосунків. Не фізично, але, мабуть, набагато болісніше. За її спиною — хоч, звісно, мав на це право — писав про неї, про себе до інших жінок. Радився з ними, ділився сумнівами. Те, що її так вразило в листі до тієї якоїсь Роми, виявилося лише прелюдією.

Тут, в уривках, вручну переписаних Фіцовським, вона могла прочитати й про інші справи — про катовіцькі проблеми з пропискою[189], про її та його даремні старання, про самотність, яка йому, здається, більше до душі, ніж стосунки з будь-ким… Шкода.

Але він мав свої пояснення цього, свою концепцію незайманого часу, якого він ні з ким не може ділити, якщо з нього має народитися щось творче. Іншого часу — нечистого — було більше.

Бо треба було щось владнати в текстильній чи ліктьовій крамниці, у пекаря чи кравця, у кого завгодно в якій завгодно справі, навіть якщо йшлося про таку шляхетну мету, як купівля паперу для малювання. Використаний на це час був неминуче

брудний, зужитий, вкрадений у того справжнього, єдиного, призначеного для творчості. Яка вимагала винятковості. Коротка розмова з продавчинею квітів, хвилини, проведені у шевця, у школі, у мельника і ще хтозна в кого позбавляли святості цю смугу світла, яку іноді тобі вдається видобути із себе. Не можна порушувати святості нічим не забрудненого часу. Його творчого підґрунтя.

Це правда, я не раз була свідком того, як це відбувалося. Наприклад, ось так:

„Якщо мені треба підготувати на наступний день урок, купити матеріали на складі деревини, — вже цілий пополудень і вечір для мене втрачені. Зі шляхетною гордістю я відмовляюся від решти часу… Ненавиджу тих, хто змагається з часом. Мені гидкий кожен його шматок, до якого вони доторкнулися. Не вмію ділитися часом. Не вмію ділитися рештками після когось".

Вона колись дуже переймалася цими його концепціями. Намагалася допомогти йому, часто відходила в тінь. Аж раптом колись — його все-таки, а не її — Майстер Віткаци випалив у розмові, що ця балаканина про незайманий час і необхідний для творчості спокій — класичне виправдання ледачих письменників. Ба більше, ледачих письменників, які обожнюють базікати про незайманих дівиць, себто про помилки природи.

Але якщо йому було так складно почати працювати, то коли ж він писав? Бо ж писав — ці дві збірки оповідань самі не написалися.

Сміло могла відповісти — завжди. Якщо навіть прогулюючись з нею чи розповідаючи про шкільні й родинні проблеми, він подумки складав речення за реченням. А пишучи „набрудно" листа, одночасно придумував композицію якоїсь малої прози. Це не було справжнє творче писання, яке вимагало цілковитого зосередження. Йому залишалися суботи й неділі, зимові канікули й літні вакації. Найважливіші переваги учительської професії.

Хай там як, при ній він не писав ніколи. І вона це чудово розуміла. Тому й не наполягала, щоб одразу жити разом. Ні в Дрогобичі, ні у Варшаві.

Це, звісно, був лише початок, бо пан Єжи своє також добре знав — дозував їй ці визнання в листах, ділив їх на уривки, мабуть, пропускав найпікантніші або найважчі для неї шматки.

Але ж де передусім те, що її тоді так обурило? Той лист до Роми Гальперн. Є! Знайшла!

„Я не уявляю собі, щоб наше подружжя було філістерським і

міщанським, як Ви це передбачаєте. Чи й справді Ви бачите в наших стосунках таку небезпеку для моєї творчості?”

Аякже — це я була тією міщанською і філістерською загрозою! Сімейним монстром! Ризиком для його творчості. Найважливішої, до речі, у світі. Важливішої за людей! І це я, Я, яка оточувала його любов’ю й мало не носила на руках. А він виправдовується перед кимось, кого, здається, бачив лише кілька разів у житті…

„Цікаво, що про це думає Штурм. Чи Ви коли-небудь говорили з ним про це?”

Тож коло дискутантів про доречність нашого шлюбу було ширше. Мабуть, і Віткаци, і Брези. І Дебора, ясна річ. Я не знала, що беру участь у якомусь турнірі, що журі проводить наради за моєю спиною…

„Не листуюся з жодною жінкою, окрім Ю. Шкода, що ми не познайомилися кількома роками раніше. Тоді я ще вмів писати красиві листи. З моїх листів поступово виросли «Цинамонові крамниці». Ці листи здебільшого були адресовані пані Деборі Фоґель…”

О, так, справді шкода, що красивих листів він уже не вмів писати. До пані Дебори вмів. При мені відучився. Звісно.

Вона мусить якось відреагувати, мусить. Але як? Напише Фіцовському розлоге пояснення, аби знав, що до чого. Аби не думав собі, що вона була однією серед багатьох. Та ще й такою, яку обмовляють з друзями…

По-перше, мусить йому ще раз, наче закляття, нагадати основне правило — її ім’я та прізвище не можуть з’явитися в жодному друкованому тексті. Ніколи.

І по-друге… По-друге, вона спочатку мусить заспокоїтися, бо збожеволіє від сорому і гніву. Отже, це буде — по-перше. Після стількох років розбудити в ній такі емоції. І це Бруно, її Бруно. Анітрохи не здивувалася, що він тепер усе тихіше шелестить між книжками. Нехай краще начувається. І нехай дякує панові Єжи за те, що він приймає на себе її холодне мовчання…

Однак приходив черговий лист, інші уривки трохи розвіювали хмари.

„Вона, моя наречена, є сенсом мого життя, завдяки їй я є людиною, а не тільки лемуром і кобольдом. Вона кохає мене більше, ніж я її, але мені вона більше потрібна для життя. Своєю любов’ю вона врятувала мене — вже майже втраченого й пропащого в ім’я нелюдських країв, безплідних Гадесів[190] фантазій. Вона повернула мене до життя й реальності…”

Повернула до „життя й реальності…” Як гірко тепер звучать ці слова. Але яким вони були цілющим бальзамом для душі Музи

в нарукавниках…

1964 року була опублікована „Проза” Бруно Шульца[191]. Своєрідний *opus magnum*. І творчості Бруно, і двох його коментаторів. Те, на що вона так чекала. І чого трохи побоювалася. Передмову написав Артур Сандауер, листи опрацював Єжи Фіцовський. А всередині все, що збереглося: дві відомі збірки оповідань, розсіяні фрагменти прози, рецензії, які написав Бруно, ну й ці листи. У неї навіть серце знову розболілося. Адже знала, що така збірка готується до друку, але одне — знати, а інше — мати перед очима цю невеличку, насичену змістом книжечку, видану на біблійному, красивому, наче тонкий пергамент, папері.

І листи, листи… Втім, не до неї. Вона тут, згідно з угодою, ретельно виконаною видавцем, виступала лише як Ю.[…]. Ті до неї, палкі й пристрасні, залишилися під кроквою на горищі в Янові. Але й інші були майже палкі і майже пристрасні. Не всі знала, жодного повністю. До Романи, до Зофʼї, до Дебори, до Анни… Шановна Пані, кохана Зоф’є, а це до дружини Брези… Мабуть, кохана Деборо… Ні, листи до неї не збереглися. Але й цих було достатньо.

Ні. Ні, попри все, — вона цього не чекала! Знову поверталися претензії, образи. І спогади…

„Ваші побоювання, що життя удвох могло б позбавити мене властивої атмосфери моєї творчості, змусили мене замислитися. Можливо, якраз самотність була джерелом мого натхнення…”

Чудово — дочекалася чергової правди. Але ж коли він писав це до „дорогої Пані Романи”, то її, Юну, засипав полум’яними присягами вічної любові. Ні, здається, було значно гірше! Ця його відвертість…

„Я відчуваю людський страх самотності… І звідси моя втеча у шлюб”.

Була змушена припинити читати й налити собі склянку холодного молока. Цей кран далі протікає, колись через це буде проблема. Іржава смужка розʼїдає емаль. Ніби повторювані слова. Але воліє нікого не пускати додому, навіть сантехніка.

Втеча у шлюб. Ось такою була правда? То про це нам ішлося?

Йому, видно, — так. Та що він зрозумів з її… хвороби, того грипу, який звалив її у Варшаві? Нічого? Пані Ромо… Суцільне дрогобицьке ніщо.

А все-таки: „мабуть, Ви знаєте, що між мною та Ю.[…] усе скінчено, або принаймні (якщо помиляюся) призупинено на невизначений термін. Мені її дуже жаль, не знаю, що вона пробляє після таких важких випробувань, на мої листи не відповідає. Жаль мені нас обох і усього нашого майбутнього, приреченого на загибель. Другої такої, як вона, я вже не знайду".

Не міг назвати цього ще краще. Жаль, жаль — за такий жаль ладна була видряпати йому очі. Але це наступне речення — „другої такої не знайду" — кожну б звалило з ніг. Навіть тепер. Подивилася на його фотографію. Не знайшов? А ця Анна Плоцкер — можливо, кохала його, сама мала мистецьку душу, мабуть, розумілися на інших хвилях… Нетерпляче гортала сторінки. Знайшла ще тільки одне „Ю.[…]".

Подивилася на дату: 6 лютого 1938. Після цього про неї вже немає згадок. Тож повернулася. Кільканадцять сторінок назад. Хотіла ще раз перетравити усі ці слова, якими він вечорами — може, над її головою, коли читала — обмінювався з рештою світу.

З Тадеушем Брезою, наприклад. О, тут щось буде — 3 лютого 1937 року.

„Два тижні тому я був у Варшаві… на жаль, моє перебування супроводжували вельми неприємні обставини: Ю.[…] була важко хвора, невдовзі після цього я захворів і 10 днів лежав у ліжку… Забрав Ю.[…] до Львова, де вона ще лікується. Має 4-тижневу відпустку. Про що ти зараз пишеш?"

Оте „про що ти зараз пишеш" — на одному диханні, в тому ж абзаці. Ніби не міг дочекатися суттєво важливих справ, а не якихось дурниць, змішаних із напівправдами, про хвороби тієї, котра ще недавно була для нього „цілим світом"… І на цьому все?

Ні, є ще наступний лист. Від 8 червня того жахливого 1937 року. На початку вітає Брезів з одруженням, відтак додає:

„…мої стосунки з Ю.[…] остаточно розлетілись. Вона врешті втомилася від моєї безнадійної ситуації, від труднощів із переїздом до Варшави, які пояснювала — зрештою, слушно — моєю безпорадністю. Навіть не знаю, де вона тепер, бо припинила навіть листування зі мною. Я зараз переживаю важкі часи".

Повернулася ще до тих попередніх листів, до „пані Роми", невдовзі — „дорогої Роми". Може, випадково, зі злості, пропустила щось важливе?

Писав: „…це найближча і найдорожча мені людина, для якої я означаю дуже багато — чи це не велика річ: бути для когось

усім?”

І в іншому місці:

„Це найближча мені людина на землі”.

То, може, не все було так погано. Насправді він захищав її, зворушливо писав про те, що ніхто в житті не кохав його так, як вона. Бачила ці його маленькі літери, рівно вкладені в рядки — більш упевнені в собі, ніж той, хто їх писав. Юна, Юна…

Тепер уже ніхто не сумнівається, ким вона була для нього. Та все ж у ній тихо озивалася злостивиця, що ніколи, взагалі ніколи Бруно не назве свого до неї почуття любов’ю, що жодного разу просто не напише, що кохає цю свою Юну Шелінську, нехай навіть Юзю, а не тільки сам дозволяє себе кохати. Їй зробилося прикро лише на мить. Бо мудріша, досвідченіша Юна наказувала їй продовжувати вірити в нього. Адже це неможливо — майже чужим жінкам, будьмо відвертими — просто бабам, зізнаватися в такому. Він був надто делікатний для цього, надто вразливий — цей її Бруно!

Та й сама вона — чи не грішила постійно пихою? Верещала на авансцені, наче божевільна примадонна, репетувала свої репліки на все горло й узагалі не помічала, що її партнер зовсім не знав своєї ролі й геть загубився за лаштунками. Ось така з неї Джульєтта… Постійно лементує про себе й не зважає на те, що її Ромео мимрить собі під ніс — може, попереджає її, що сукня розходиться, макіяж тече по обличчі, та й він також має що сказати в цій п’єсі…

Але й вони… усі ці роззяви, глядачі, свідки їхньої бійки. Зайняті собою, не мали часу ні бажання пройнятися драмою, яка відбувалася у них на очах. Воліли влаштовувати прийоми — на свою, а навіть якщо й на його честь, пиячити, гуляти в дорогих ресторанах. Може, Бруно мав слушність, що не хотів належати до цього порожнього світу, що навіть у своєму бідняцькому й дрібноміщанському Дрогобичі знаходив більше цінного, ніж у тій позолоченій фальшивою приязню Варшаві. Ніхто нам не допоміг. Та головне — ніхто не допоміг Бруно.

Ніхто не допоміг авторові „Книги” — великому польському письменникові й художникові!

Чому? Адже справді захоплювалися ним, цінували, підносили його мистецькі досягнення до небес! І знали, що не помиляються. Що достатньо подивитися на його малюнки, прочитати уривок з прози, а хоч би й просто глянути на нього самого, аби зрозуміти, яка це рідкісна й виняткова людина. Нічого для нього не знайшлося в усьому великому господарстві польської держави та

польських еліт? Жодне диво, навіть найменше, навіть посада учителя малювання у Варшаві? Нічого? Нехай гине Геній з Дрогобича разом з його Музою. Кого хвилює їхня доля…

Але ж були серед його знайомих заможні, впливові люди, які купалися в усіх земних благах. Усі його прирекли на приниження й поневіряння. Видавництва не платили або вимагали платити собі. Нагороди його оминали. Посади були для спритніших. Ніхто не запропонував йому жодної виставки — ні малої, ні великої. Жодного серйозного продажу малюнків чи картин, нічого. Тож на бенкети запрошували жебрака. У тому самому костюмі й підбитих черевиках. На прийомах підсували йому під ніс крабів і вишукані соуси, кожен з яких коштував, либонь, половину його річного прибутку. Якщо не цілий. Не розуміли, що він давно бореться за життя. Що він такий один, єдиний.

Через них він загинув. Через усіх них. І через мене. Бо якби у нас вийшло… Себе я змогла врятувати, тож і його б урятувала!

Тепер я сама. Й нікому не можу всього цього сказати. Бо — кому? Налковська померла, Віткаци загинув, з Брезами я й сама б не хотіла говорити (вони самі знають чому), Кунцевичева, здається, за кордоном… Надто пізно для всього. Навіть для жалю.

Біограф відчував її емоційний стан, розумів, що Юні нелегко. Тон його листів став м'якшим, він уже не наполягав так твердо, легше приставав на її вимоги. Вона завжди їх мала. Того — ні, цього — ні. Це — так, але по-іншому. А цієї розповіді тринадцятирічної дівчинки про те, як нібито Бруно мацав її за коліно, — безумовно, ні. Багато вона тоді, шмаркуля, могла запам'ятати, — старе бабисько! Та ще й мудрує, що це могла бути за панюся, що він був поганим портретистом.

Попри все, вона мусила заново переглянути все їхнє спільне із Бруно минуле. Поволі, сторінка за сторінкою, часу мала доста. А Фіцовському надішле щось, аби підсолодити — може, якийсь ескіз, один або два…

Найбезпечніше триматися поблизу кухні, — повторювала, згадуючи війну. Так можна пережити найгірші часи. Але сама не тримала господарки. Майже взагалі. Ні тоді, ні пізніше. Не мала терпіння. Не дозволяла собі витрачати час. Осінні запахи сушених

грибів і квашених яблук повертали спогади про дім. Тоді з великим зусиллям намагалася пригадати собі, як це було бути коханою…

Часто неділями сиділа біля вікна. Довгі хвилини між читанням і писанням, відпущені на волю думки. Дивилася на життя за шибою з неприхованою злістю. Картала себе за це, але мусила зізнатися — відчувала саме це. Злість, що вона не така, як вони. Що для неї доля поскупилася на цей шматок життя.

Ходять до костелу або на прогулянки, гуляють з дітьми. З дітьми, а потім з онуками. Парки, лавочки, ставок, морозиво, солодка вата. У нашому Тримісті[192] — море, променад, пристань… Сім'ями ходять у гості. Дбають про ці свої нудні ритуали, які я ненавиджу. Розсіл і відбивна з капустою. Голубці й огіркова зупа. Помідорова зупа і шматок м'яса. Вже жовтень. Ідучи на могили, вдягають своє найкраще вбрання, вдають добросердність, іноді навіть купують квіти. Ні, ще не хризантеми, хоча День усіх святих уже скоро. Так велить наша польська історія мучеництва. А що робити мені? Кого мені тут оплакувати? Всі мої найближчі в далеких, невідомих могилах.

Сліз у собі не знаходить. Розраду — так. Одягає улюблений болоневий плащ і виходить пройтися. Прогнати безсилля.

Повернувшись, нотує на папері, цього разу в клітинку.

— ШТАНИ. Це в Парижі я побачила першу жінку в штанях. Виглядала захопливо. І зовсім не здавалася менш жіночною. Я втратила глузд. Стала власницею темно-синіх штанів. Відчула себе наче модель емансипантки Коко Шанель і Марлен Дітріх разом узятих. (У дужках: Бруно не був у захваті від цього вбрання.)

На столі чекала на опис невеличка чорно-біла фотографія. Звідки вона взялася? Хтозна. Мабуть, випала під час перегляду якихось паперів. Підпишу, доки пам'ятаю. Щавниця[193], 1965. Маленький коментар до заміток пані бібліотекарки. Жінка, якій за п'ятдесят, одягнена в такі коротенькі шорти, що їх не соромилася б і повія — моделька Бруно. Повернулася Юна? Сміливо!

І далі:

— ЛЮБОВ. Була любов. Час перекреслив її. Де тепер поховані померлі любові? У конвертах?

— ХЛІБ. Ніколи не викидати ані скоринки. Це знає кожен, хто пережив війну. Недавно прочитала чиїсь спогади, хто бачив тіло Бруно, яке лежало на вулиці. Повернув його й упізнав обличчя учителя малювання. Налякався. Не взяв хліб, який стирчав з кишені його плаща. Цілий буханець — тоді це був скарб. Часто думає про це у хлібній крамниці.

— СНИ. Мені сниться пакування. Складання життя перед втечею. Але не перед переїздом. Іноді це триває довго. Ретельно впорядковую, загортаю, складаю. Сортую, що цінне, а що вже не знадобиться. Іншим разом мені не дають часу (вони?), і тоді хапаю будь-що. Твої листи. І портрет. Завжди.

Відчинити кватирку. Інакше не засну. Він завжди боявся протягу. Люди поділяються на прихильників важкого і морозяного повітря. На таких і таких. Важливий поділ. Ніби дрібниця, а як багато говорить про людину. Про шанси на спільне життя також?

Листувалися з Фіцовським роками. Як колись до Бруно, так тепер про Бруно — писала, писала…

Ці листи, наче пульс її долі, наче електрокардіограма давно прогнаної пам’яті. Запис минулого, вибоїн якого не видно на поверхні теперішнього життя.

Називає себе „пам’яткою давно минулої епохи”. Пише про власну „задуху минулим” і про болісну „ерозію часу”. Свою пам’ять називає „справжнім кухонним ситом”. Але спостереження за її б’ючкими колами постійно дає надію на нові втаємничення.

Це були її найщасливіші хвилини дня, коли після всього — після роботи, обіду і все більше необхідного перепочинку — врешті могла сісти за стіл й усе розкласти як належить. Це — сюди, це — туди. Перо, каламар. Картки у рівний стосик. Так, як любила. Все життя. Авторучка? Може бути.

„Шановний пане…” І так лист за листом, рік за роком. Лише почерк робився нервовішим, стрімкішим і все менш зрозумілим. Усе більше віддаленим від її учительських звичок. Перепрошувала за „кривулі”. Іноді милосердно використовувала друкарську машинку. Рідко коли. Поет не насмілювався скаржитись. Методом

спроб і помилок намагався розгадати цей шифр. Надто цінним було те, про що дізнавався.

Перестала бути лише знахідкою з минулого, чужою панею „Ю.”, ставала кимось близьким, знайомим майже родинно. Однак певної межі вони ніколи не перетнули. Та коли „пан Єжи” створював нову сім’ю, коли побрався з молоденькою Ельжбетою, вболівала за нього, радила зберігати спокій і врівноваженість. Народження їхньої доньки прийняла, наче й своє свято.

Усі навколо хворіли. Переживала клопоти зі здоров’ям брата. Ще більше полюбила племінника. Але ж вони жили своїм життям, вона — своїм.

Найбільше задоволення приносили їй каталожні картки. Короткі нотатки, пригадувані уривки, часто записані не до ладу й не до складу. Але досить було придумати правильну, коротку назву, і все складалося в якийсь новий, важливіший порядок. Дрібка, так, але разом з іншими будувала щось більше. Портрет Бруно з крихт? Чому б і ні? Хто не любить крихти? Та й „клювати” їх можна було де завгодно. Навіть в автобусі.

— ПРИМАДОННА. В якомусь неопублікованому воєнному оповіданні розповідалося про жінку з уявною вагітністю. Події відбувалися на сцені оперного театру. Жінка співала про своє життя, текст лібрето переплітався з її долею. Крик „матері-породіллі” змішувався з колоратурою примадонни. (Ця річ, як і багато інших, пропала.)

— ТІНЬ. Я ніколи не називала її імені. Заборонила собі. Але тепер, тут, на цих рівно обрізаних клаптиках паперу, вже можу. Намагалася жити без неї. Без моєї єврейської тіні. Бо вона була тягарем. Але й дзеркалом. Я не хотіла бачити в ньому власне обличчя. Генеалогії предків, осквернені семітським прокляттям, були на цю тінь приречені. У покірному смиренні й упевненості, що так мусить бути.

Вона була моїм злим духом. А може, й усією душею? Ні, євреїв уже немає, всі загинули. Тож тихше, тихше. Спокуту за власні гріхи вона приймає.

— СВЯТИЙ ФЛОРІАН. На розі Флоріанської, де мешкав Бруно, на колоні стояла фігура святого Флоріана, який гасить пожежу. Поливав з цеберка охоплене вогнем маленьке містечко. Але коли воно справді палало, жоден святий не врятував його.

— ПАПІР. Кохався в ньому, збирав його, дбав, аби завжди був

під рукою. Один, зрозуміло, для писання, інший — для малювання. Кольорові аркуші для пастелей. Цілі коробки листового паперу.

— КІНО. Часто ходив у кіно. У дрогобицьких кінотеатрах „Штука” і „Ванда”, який упродовж кількох років належав його братові Ізидорові[194], дивився шедеври німого кіно. Відтак ми ходили разом. „Шпигун у масці” з Ганкою Ордонувною[195], „Галька” за мотивами опери Монюшка з Кепурою в головній ролі[196]. Пророкував кіномистецтву велике майбутнє.

— ТЕАТР. Екрана й кінозали не боявся, театральної — так. Бо темно, бо люди, бо живі актори. Може, плаский та умовно світлий екран у кінотеатрі звільняв його від страху, що все відбувається насправді. Але актори в театрі — вони ж реальні, наче якісь демони, і хтозна, в який психічний розлад можуть втягнути людину. І якого злого духа викликати?

— ХОКЕЙ. Хтось одного разу зустрів його на матчі. Сказав, що це чудова ілюстрація руху для художника.

— ЛИЖВИ/БРИДЖ. Це для нього ребус, зліпок неможливого, але був дешевий потяг до Варшави з такою назвою, яким він часто їздив. Мав зворотний квиток на нього, коли Налковська прорекла його літературну славу. Тобто, відкриваю внутрішні дужки.

— ЛЕСЬМЯН. „Галявину”[197] й „Тінистий напій”[198] Бруно мав у своїй бібліотеці. Не знаю, яким дивом ці книжки тепер потрапили до мене. Як з гордістю повторював Б., їх об’єднувало „оте демонічне”! Не пам’ятав про залежність поета від азартних ігор та його мрії про казино на Ґубалувці[199].

— Б’ЯНКА. Про Б’янку, яка йде алеєю парку, написав: „несвідомо і кожним рухом поціляє в десятку”. Може, саме так він побачив мене? Уважно спостерігав за жінками. І робив про них влучні висновки. Виявилося, що я не була ні першою, ні останньою, чиї портрети він малював.

— ТУВІМ. Здавався йому надто поетично галасливим. Знаю, що вони листувалися. Перевірити, коли і як довго. На два роки молодшому поетові було ледве за тридцять, коли його вірші потрапили до шкільної програми. Чи не звідси виникла ця мрія Бруно?

— МЕСІЯ??? Десь, щось, але що? Поритися в шухлядах. І в

голові…

Єжи Фіцовський повідомив, що вирушає на схід. Хоче здійснити паломництво на шляху Дрогобич — Львів — Янів. Навіть Трускавець. Хоче сам доторкнутися до цих місць, пройти твоїми слідами. І моїми — при нагоді. Він сміливий. І терплячий. Бо ж тепер, щоб туди поїхати, треба було докласти більше зусиль, ніж для поїздки до Парижа чи Лондона. А що, а куди, а з якою метою громадянин має намір туди їхати? І хто в цьому зацікавлений? Чи часом не приховані вороги народної влади або, боронь Боже, радянської? Паспорт був дійсний на короткий термін, і після повернення його треба було негайно віддати. Щоб його отримати, треба було вдосталь написатися й находитися до похмурих будинків зі ще більш похмурим персоналом.

Запитував про адресу в Янові. Не знав, та й звідки міг знати, що там не потрібна жодна адреса. Бо ж усі знають одне одного. Кожен покаже будинок адвоката Шелінського. Зрештою, його найлегше знайти, якщо йти берегом озера. Варто ще зазирнути навпроти — до сестер Гехтових, може, знають про щось більш детально. Наприклад, про ці її листи з-під крокви. Це ж був досить помітний пакунок… Сама ловила себе на наївності. Адже чверть століття минула. Там усе тепер інше. Інші люди, інша мова, сестри Г., мабуть, уже в могилі… Тільки озеро те саме.

Відчувала, що він підозрює її щодо цих листів. Не взяла із собою такий скарб? Покинула на поталу такий прекрасний слід їхньої любові? Майже як листи Трістана до Ізольди? Ромео до Джульєтти? Була настільки байдужа? Бо освідчення Бруно були вже неактуальні, протерміновані? Чи тільки приховує правду? Але як вона мала їх узяти, якщо втікала в паніці, в страху, з мертвими тілами батьків перед очима. Адже картин вона також не взяла, хоча для нього — що, мабуть, здивує пана Єжи й усіх інших — вони були важливіші, ніж проза. Він завжди наголошував, що за покликанням відчуває себе художником, а не ремісником слів. Шкільна програма шкільною програмою, та справжнє майбутнє чекало його малюнки й картини. Будуть виставки, галереї, аукціони — колись… Ну, так, вона має ці дві картини, але це зовсім інша історія. Справжнє диво. То й що? Це б мало бути доказом того, що вона щось приховує, що постійно має ці листи? Дурня. Повна дурня.

Однак іноді, коли він одвідував її, коли впускала його до помешкання, до цього Брунового санктуарію — з його малюнками, ескізами, книжками на стінах, під стінами й усюди, то відчувала дещо недовірливий погляд гостя. Пильно приглядався, чи раптом десь там у куті, у привідчиненій шафці чи за дверима креденса не побачить того прямокутного пакунка, перев'язаного стрічкою. Часом вона вже й сама не була впевнена, чи не побачить. Відверто скаржилася йому на свою пам'ять. Що забуває деталі, плутає послідовність, дати, імена. Спогади вивітрювалися і втрачали свої барви. Так, наче їх точили якісь невидимі короїди…

Спокійно чекала на розповідь Фіцовського про подорож до Дрогобича й околиць. Не сподівалася на добрі новини. Вона не хотіла туди повертатися. Лише розпач міг там чекати на неї. Розуміла євреїв, дивом, а часом надлюдськими зусиллями польських захисників урятованих[200], що якнайдалі втекли від місць своїх страждань. Щоб не відчувати більше цього болю і цих принижень. Не дивитися в очі тим, хто причетний до смерті їхніх найближчих і гнітючого страху. Рішуче відрізати минуле. Не будувати ілюзій, що все можна якось загладити чи обдурити якоюсь примарною надією. Так було правильніше. Та й просто зручніше. Песимісти не схильні до розчарувань.

І вони мають рацію. Хоча спочатку було важко повірити, що дому вже немає. Взагалі. Адже після війни він, здається, ще стояв. Хтось його бачив, казав, що в ньому відкрили сиротинець. Принаймні назва відповідна. А тепер що — нічого? Навіщо це все знищили, зрівняли із землею? І будинок, і великий сад. Немає вже тих пташиних сімейств, ані бджолиних. Пакунок з листами? Кому він потрібен.

А цвинтар з останками Бруно? Залитий бетоном, фундаментами будинків, які виросли на ньому[201]. Землю з кістьми похованих там людей утрамбували глибше або таємно вивезли до якоїсь безодні. Хто мав подбати про них? Євреїв уже не було, інтелігенції також майже не було. Священики? Залишилися православні, але й вони, які самі зазнавали знущань і переслідувань[202], воліли сидіти тихо й не нагадувати владі, що цвинтар — це все-таки цвинтар. Єврейський чи не єврейський. Здається, були якісь протести, але влада все одно наказала будувати…

Залишається лише магічне, та насправді сумне слово „якби". Якби вона взяла цей пакунок із собою, якби так сильно не

налякалася, якби не пішла купатися в озері, якби не було війни. Або якби все-таки залишилася з ним у Дрогобичі…

„Якби”… Ніхто не дізнається про те, що ми обоє втратили.

Наприкінці 1967 року Єжи Фіцовський надіслав їй свою нову книжку про Шульца. Називалася „Регіони великої єресі”[203]. Це була збірка нарисів про творчість і життя Бруно. Частково — результат тієї подорожі до дрогобицької вітчизни автора „Цинамонових крамниць”. У переліку осіб, яким автор висловлював свою вдячність, знайшла і своє прізвище. Між Я. Зусманом та Т. Штурмом де Штремом. До сторінки 19 читала із захопленням, підсиленим насолодою від теплого, непрофесорського стилю оповіді автора.

На сторінці 18 починався розділ „Бруно, син Якуба”. Проте навіть не встигла розпочати читати його. Бо поруч побачила фотографію на всю сторінку. Три-, чотирирічна дитина сидить на кріслі фотографа в багато оздобленій мереживом сукеночці, зі схрещеними ніжками у високо зашнурованих черевичках, і ще нічого не знає про життя. Трохи налякана, тримається за букетик троянд. А внизу підпис: „Бруно Шульц, бл. 1895 р.”. Мало не задихнулася від несподіванки.

Лист до Єжи Фіцовського від 2 серпня 1967 року починався категорично:

„Шановний Пане! Я шокована збігом обставин, який є наче результатом взаємодії демонічних сил із дивовижною іронією і навіть комізмом. Фотографія на с. 19 — це моя фотографія”.

Аж зробила перерву, коли це написала. Щоб перевести подих.

„Зачарований дитинством Шульц, коли побачив її, то попросив у мене цю фотографію — з періоду, який він називав передісторією, як і все, що стосувалося нашого життя до нашої зустрічі, і те, що його особливо зворушувало, — ця неймовірна тотожність і нетотожність людини, яка знайома тобі в молодому віці й така чужа в її дитинстві.

Звісно, я подарувала йому цю фотографію і вже давно, давно про це забула.

І тут ця випадковість, коли знаходжу себе з приміткою: Бруно Шульц, бл. 1895 р.”.

Усе-таки намагалася бути тактовною й привітною, хвалила

книжку, майже підносила до небес. Але якщо йдеться про фотографію… пропонувала залишити все між ними. Водночас хотіла дізнатися, як фотографія потрапила до Фіцовського. З цим було вже складніше. У цьому контексті з'явилося прізвище Сандауера, але як фотографія у нього опинилася — не сказав, не хотів казати. І нічого не можна було з цим вдіяти. Юна не наполягає… може, це сам Шульц якось дав її йому, забувши про її походження. Це не виключено, хоч трохи й сумно.

Я подарувала йому цю фотографію

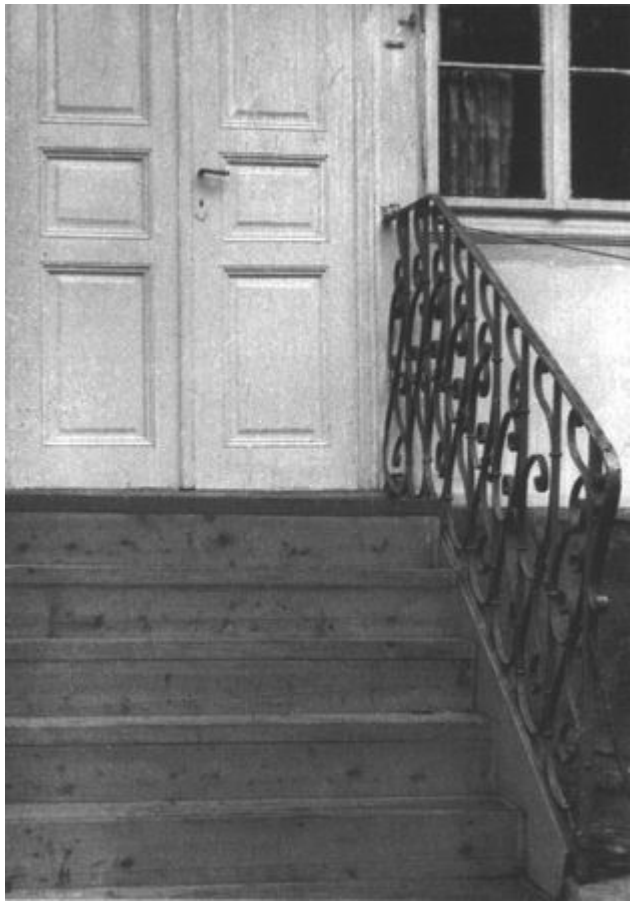

Тепер сходи порожні

Не надто багато вдалося з’ясувати. У наступних виданнях книжки фотографія просто зникла — без пояснень. Та не зникла інша, яка не менше вразила її. Сучасна, зроблена Фіцовським фотографія сходів будинку Шульца. Тих самих, на яких у середині тридцятих років Бруно сидить із зошитом у руках, у своєму сірому костюмі й капцях. Тепер сходи порожні, вимиті, ніби з них витерто постать Шульца і будь-яке минуле. Це все, що залишиться після нас?

Та найбільше її зачепило дещо інше. Автор, як-не-як її знайомий, її повірник, якого, ну, може, трохи й занедбала, але дуже цінувала й часом навіть обдаровувала чимось схожим на приязнь, Музою Бруно назвав не її, ЮНУ, а Дебору Фоґель — ту Дебору, яка все ж… Все ж справді могла бути його музою, коли писав „Крамниці”, але пізніше… Пізніше була тільки вона — Юна! І що хотів одружитися з Деборою? Ну, ще чого — тоді б він хоч що-небудь згадав про це.

Це все, що залишиться після нас? Так, усе. Якщо будемо сидіти тихо. І ховати правду за шафою. А ще краще — у шафі. Бо ж чи не її провина в тому, що могло скластися таке враження? Що образ життя Бруно, відтворений Фіцовським, іноді втрачав пропорції. Як отой Бруно-кліщ на картині Віткаци. Але як могло бути по-іншому, якщо вона скупилася на будь-яку інформацію, відрізала його від своєї пам'яті, нехай навіть лише від уяви. Адже чомусь занотувала собі недавно вислів, який приписують великому Леонардо да Вінчі: „В сутичці правди й брехні завжди виграє найцікавіша історія". Їй це більше підходило до Оскара Вайльда, але, прошу дуже, — може бути й Леонардо.

Цього року вислала Єжи Фіцовському найбільше листів — цілих десять. Було в них майже все. Звісно, не без підтвердження правила про її, Ю., анонімність. Але крім цього… Почала боротися. За себе, за свою Юну. Хоча й далі приховану за ініціалом. Лист за листом. Спокійно, методично. Але водночас — трохи різноманітності, аби світ не подумав, що вона розповідає банальні речі.

Тож спершу історія їхнього знайомства, вулиця, математик Кущак. З якої це школи вона тоді поверталася, коли він зачепив її, бо ж працювала у двох? Далі: вона — антилопа, він — пес. І ці особливі заручини. А передусім — приятелі, улюблені письменники, книжки. Віткаци, Бреза. Дрогобич, Закопане, Варшава. Дороги їхнього спільного життя. Будь ласка!

Не всі, ясна річ. Той найдраматичніший момент не можна було розкривати. Писала про невлаштованість, в якій мусила жити у Варшаві, з розпачем розпочинаючи кожен день. Що далі? Робота без перспектив і стосунки без майбутнього. Бруно — пристрасний у листах і неспроможний у житті на жодні зобов'язання, як будь-який інший чоловік. То що? Що я мала зробити?

„Як наважитися розірвати цей зв'язок, який об'єднував нас чотири роки, залишити напризволяще цю тендітну, безпорадну й безборонну перед життям істоту… Та все ж я не могла жити в цій постійній боротьбі, і на допомогу мені прийшла важка хвороба — чудова втеча".

„Коли я одужала, одразу ж покинула роботу у Варшаві й повернулася до батьків".

Але він уже, мабуть, здогадувався, що з цим її одужанням та розрахуванням з роботи не все було так просто. Цілий рік, аж до грудня 1937-го — так, з батьками в Янові, але на платному лікарняному з Головного статистичного управління. Та й ця її

хвороба виглядала значно серйозніше, ніж сама Юна могла в цьому коли-небудь зізнатися…

„Після хвороби, з цього іншого боку, я повернулася до життя зовсім іншою. Віддалилася від Бруно на цілі віки”.

З цього „іншого боку” — а все-таки! „На цілі віки”. На віки? Насправді ненадовго. Всього лише на кілька десятиліть. Бо ж тепер знову була разом з ним.

Багато писала Біографові про ліс. Про море менше, хоч до моря було близенько. (Щоправда, люди тут казали, що Ґданська затока — це ще не море.) Але вода вже всю решту життя нагадувала їй той світанок, коли вона, мокра й перелякана, бігла з озера додому. А вдома два тіла — матері та батька. Тому не вода — ліс. Їздила до Тухольських борів[204], до Тленя[205]. На вакації. Сама. Надсилала звідти листівки до Варшави.

Чекала на ці поїздки. На полегшення, яке завжди приносив ліс. Знайомі чергування весни й осені, цвітіння й достигання, ювілеїв і народжень.

Марширувала кілька кілометрів, щоб заслужити на відпочинок серед моху й трави. З роками не ставала слабшою. Довго зберігала форму. Лягала на спину. Дихала сонцем. Дерева колихали небо.

Так усе було влаштоване. Ліс мав прозору душу. Важливо про це знати. І ні з ким не ділитися цим. Навіть з тобою, Бруно.

Мурахи й цвіркуни, бабки і птахи, бобри, козулі й дикі кабани… Вільхи, ясени, дуби, що тяглися до світла. Кажани й переплетене коріння. Пішки крокувала по цьому світу, звільнена від усіх своїх турбот. Вивчала родини журавлів, характер оленів, звичаї вугрів. Після всіх буревіїв. Найважливішим був новий світанок, дихання туману над галявиною, смак роси. І впевненість, що все воно є і не зникне, коли заплющиш очі.

Намагалася не вносити туди своєї темряви. Не порівнювати роботу дятла зі власним биттям головою об стіну.

Вже не сумнівалася, що Єжи — приятель. Хоч іноді мусила його стримувати. Бо ж не про все їй хотілося розповідати, не все показувати. Та ще й активно боролася з його бажанням

фотографувати. Головне — хитро, як дрогобицькі шельми. Найбільше обіцяла тоді, коли він не мав фотоапарата, а коли мав — передумувала, відтак знову обіцяла вже трохи іншими словами. І так без кінця… Аби лишень сховати від його жадібного погляду останні скарби. Наприклад, автопортрети. Зі старечою логікою пояснювала, мовляв, навіщо вони йому, якщо він уже бачив подібні…

А щодо „Месії" — нічого не знала. Зате він знав забагато. Та все одно нічого з цього не вийшло. Слід такий, слід сякий, але всі сліпі. Що на горищі в будинку на Флоріанській, що у Моронів, що в скрині НКВС. Та від рукопису жодного сліду. Лише ці довоєнні оповіщення Бруно. Зрештою, також трохи каламутні — так, ніби обіцяв дві різні книжки…

Ніколи не хотіла повернутися до місць молодості — до Дрогобича, до Янова (тепер він вже називався Івано-Франкове). Боялася навіть думати про це. Відкараскувалася від різних пропозицій, потерпала, бо постійно мусила якось пояснювати свою відмову. Не хоче нагадувати собі свого стократного відчаю. За батьками і за Бруно. І за назавжди втраченими листами від Бруно. І за тими місцями, де вони зустрічалися, розминалися, доторкалися.

Але один раз таки зазирнула в минуле. Згідно з домовленістю, разом з Єжи Фіцовським прийшла на Мокотовську, 12 у Варшаві. Це мало бути щось більше, ніж візит ввічливості. Адже була чимось зобов'язана цьому Штурмові де Штремові. За допомогу в багатьох життєвих ситуаціях. За те нещасне Головне статистичне управління. За вуаль під час війни. Може, й за суддівську байдужість брата. Ще у передпокої узгодили з Фіцовським ролі. Чотирнадцять картин Віткаци. Запам'ятала.

Ось лише розмова не клеїлась. Вони — на соснових кріслах. Навпроти, на цьому зеленому ліжку із судових протоколів, сидів він — старий, знищений життям чоловік. Оживав лише на короткі миті. Віткаци, так — Віткаци. Шульц — о, Шульц. Але він був якийсь дивний. Ніколи не дивився в очі. Та й ці його оповідки-почварки.

Юна жахнулася. Так виглядає безпорадна старість. Вона такою ніколи не стане. Не забувати про зовнішній вигляд — допасовувати обличчя до сторонніх поглядів, упевненою рукою наносити помаду й рум'яна. Обов'язково подбати про зуби. Й не говорити надто багато. Намагається йому поспівчувати — це ж ті п'ять років ув'язнення так його змінили, — але не може. Благає поглядом свого супутника: ходімо звідси, втікаймо, інакше зараз

помру. Розсиплюся, як він, як „святий”. Хоч не такий вже й „святий” після того, що плете про Бруно…

Але так — вони ж мали завдання. Узгодили це. Нехай, аби лишень швидше. Де портрети Віткаци? У помешканні, що, як довідалися, горіло під час повстання? Було настільки темно, що вони майже нічого не бачили. Здається, нічого немає, але варто переконатися. Вона це зробить. Вона вища за Фіцовського, сильніша, — ну, може, тільки вища, але ж постійно вправна, тож упорається. Коли ці почвалали на кухню в пошуках кави, піднялася на хиткий стілець і зазирнула. Над високою шафою. Туди, де, згідно зі спогадами, під самою стелею висіло кілька портретів де Штрема, намальованих Віткаци. Тадеуш у вигляді диявола, янгола, святого Франціška, східної ікони, на курячій лапці, у тенетах павука, злостивець, насмішник, такий, сякий, усякий… Та замість портретів — моторошна чорнота, спалена стіна, нічого.

Обоє були розчаровані. Вона більше собою, ніж відсутністю цих картин.

То ось це тепер чекає на неї? Безглузде існування. Ось так має бути? Нізащо, вона не допустить до цього, буде боротися. У ліфті глянула на Єжи. Як він дивиться на неї. Нічого втішного у цьому погляді не знайшла. Гаразд, ще побачимо.

IV

Дотепер її не чіпали. Та наближався 1968 рік і хмари густішали. Невідомо звідки — згодом виявиться, що це начальник служби безпеки товариш Мєчислав Мочар[206] дав розпорядження про антисемітську та антиінтелігентську чистку — прибували переслідувачі тієї тіні, від якої вона все життя втікала. Уважно дивилася на себе у дзеркало: на жаль, зморшки не зникли, і якщо глянути ненароком, то видно, що й кутики вуст вже опустилися донизу. Раніше Бруно часто застерігав її, щоб не хвилюватися, не скиглити занадто, бо вуста тільки й чекають на це. Мав-бо око художника. Та ні її ніс не збільшився і не згорбився ще дужче, ні очі не запалилися. Смолистого волосся також не побільшало. Радше сивого, яке вона старанно усувала.

То як вони здогадалися? Як розпізнали її єврейську тінь?

Тим, які шепталися по коридорах, не треба було доказів. Своє й без того знали. Безпартійна так високо піднялася? Директорка університетської бібліотеки? Цікаво. Брат, щоправда, на посаді у Варшаві, в органах чи в міністерстві, але тепер ми й не таких типів беремо під лупу. Не такі міністерства. А хизується баба так, ніби увесь Талмуд проковтнула. Щоправда, бібліотеку організувала сама, але хто тепер зважає на таке. Завжди була зверхньою. Службістка. Не п'є, не курить, з персоналом прохолодні стосунки. У громадському житті участі не бере. Не бере… не належить… не відвідує.

Та й з цим Шульцом щось там, здається, було — дехто чув, дехто навіть читав, хоч літери дрібні, й ледве вдалося дійти до відповідних сторінок. Що, де — не цілком зрозуміло, але ж Шульц — це Шульц, саме прізвище говорить за себе. А за письменників, товариші, ми також візьмемося. Може, навіть найперше. Шульц не Шульц, Анджеєвський чи якийсь там Важик — тріски полетять. Та поки що візьмемося за бібліотекарів…

Завжди ходила підтягнута, широкими кроками, з високо піднятою головою. Чорне волосся постійно збирала в пучок. Навіть у бібліотечному темно-синьому фартуху виглядала наче королева. І, наче королева, не допускала до фамільярності, до зближення, а тим більше до приязні — нікого. Завжди була застебнута на останній ґудзик, навіть в емоційному плані. Скупа на слова, відсторонена. МУЗА. Іноді сама для себе заповнювала таку каталожну картку. Відтак усе швидко перекреслювала. Нічого. Нічого не може повідомити світові про себе. Зреклася

свого минулого і свого імені. Муза НІЩО. Що з того, що була справедливою, що завдяки їй бібліотека розквітла. Таких керівників цінують, але й недолюблюють.

У поданні ректора про присвоєння їй наукового звання асистента професора було написано: характеризується дбайливістю у виборі творів та наукових матеріалів. Добрий організатор роботи. Світогляд — науковий. Активна у громадській роботі. Окрім цього, …жваве зацікавлення книжками, любов до праці, високе почуття відповідальності.

Тепер вона може за це поплатитися. Знає, що її чекає. Знає той сморід облави, те незрозуміле дрижання повітря перед наближенням бурі. Дивиться на себе у дзеркало уважніше, ніж зазвичай. Звідки вони це знають, як упізнають гени народу Шренцелів[207] і Шульців? Волосся? Його густота? Його переплетення? Земля носить мільйони брюнетів, значно темніших і кучерявіших, ніж вона. Італійців, вірменів, іспанців. Ніс? Цей, між іншим, класичний і зовсім не гачкуватий, як на антисемітських німецьких плакатах. Страх ув очах — о, так, це може бути доказом походження. Це — безумовно.

Знайшла фотографію, яку зробила для Головного статистичного управління. Подивимося спокійно. Темне, але коротке волосся, нікого не зваблює. На шиї хустинка в горошки. Трохи забагато помади на губах, але загалом — статечна, зріла краса. Саме такий мала тоді вигляд. Не без задоволення визнала навіть, що трохи нагадує зірок кабаре Ганку Ордонувну або Міру Зимінську[208]. Боже мій! То вони також? Це тому вона схожа на них?

Треба піти, доки не пізно, доки тебе не вистежили, не викрили й не напали. Доки не буде іншого виходу, окрім відкритої боротьби. Воліла піти сама, доки все не розпочалося серйозніше.

Випередила удар. Сама подала заяву на звільнення. Не на звільнення — відмовлялася від посади. Старанно зважувала кожне слово. Бо йти з бібліотеки не хоче. Для нього, для Бруно це робить. Бо ж як він тут залишиться сам на цих алейках, спорожнілих без її слів, і холодних, без її долонь, полицях, з яких його намагатимуться скинути наступники співців Нової Гути та бригади шліфувальника Каргана[209]. І для себе також. Бо ж у неї більше нічого немає, окрім цього бібліотечного простору, стежок, гущавин, окрім книжок на полицях, які дають бодай найменше відчуття того, що життя має хоч якийсь сенс.

Через місяць після так званих березневих подій[210], коли в

усій країні розв'язалася антисемітська істерія, написала до ректора Ґданської Вищої педагогічної школи — чемно, рівними рядками, літерами ще більшими, ніж її налякана душа. Ввічливо просила про звільнення з функції керівника бібліотеки. Відмовлялася від функції, але не від місця роботи.

Свою відмову мотивувала перевтомою і нервовим виснаженням на керівничій посаді.

Перед Фіцовським не мусила прикидатися. Це був удар у самісіньке серце. Але для того, аби це серце врятувати.

Та хто б у це повірив? Вона — завжди перша перед роботою й остання після роботи? Яка пожвавлено говорила лише про одне. Книжкова міль та й годі. Оці повірили запросто. Без жодних проблем. І без сорому. Бо такий вітер повіяв, бо можна було позбутися цієї „жидівки". Одним махом, не вагаючись. Утім, може, їхня рука й затремтіла? Так себе трохи заспокоювала. Бо відмову розглянули лише через два з половиною місяці. Вочевидь, вона вкотре була наївною. Мабуть, чекали вказівки зверху. Або хотіли взагалі звільнити її з бібліотеки. Адже спочатку відбувся публічний суд — пардон, збори колективу.

Виступили всі, навіть якісь нові. Один серед цих нових здався їй знайомим, не пригадувала звідки. Кам'яні обличчя, замуровані вуста. Жодного доброго слова. Її працівниці, переважно жінки. Але говорили лише чоловіки. Врешті виступив отой новий чи не зовсім: що от…, що тепер, у важкі часи, треба бути рішучим, не піддаватися, інакше ті, відомого походження, ворожі сили оточать нас і прикінчать, що й оком не зморгнемо…

Упізнала цей голос і цю сорочку, що вилазила зі штанів. Пан Войтек в усій красі. Таки знайшов спосіб, аби нагадати їй про себе…

Залишилася у бібліотеці рядовою працівницею. Мало хто б одважився на такий крок. Але надто любила книжки, які вже називала „мої", аби відмовитися від усього. Надто пишалася тим, що створила. Надто великий сховок мала тут для свого Бруно. Знайшовся письмовий стіл. Чорного фартуха навіть не мусила міняти. І лише в газетах читала про те, якої шкоди заподіяли „сіоністи" героїчній владі й народові. Відтак на заглушуваних західних радіостанціях слухала, скільки тисяч людей мусили або

самі хотіли виїхати з країни у цій атмосфері полювання на відьом. І ті, що пережили війну, і їхні діти раді скористатися нагодою вирватися із „соціалістичного ґетто”. А що трохи шахраїв між них затесалося… То так завжди буває.

Вона не дозволила зіштовхнути себе з дороги. Мала свого Бруно. І тепер мала ще тінь Бруно — його Біографа. Видавав книжки, розвідки про Шульца — це була природна причина, аби писати до нього. Але часом любила просто поговорити з ним. А коли замовкала, то мала на це поважні причини. Навіть у Тлені не вдавалося подолати депресію. Навіть у лісі не знаходила способу втекти від політики, яка сама нав’язувалася „післяберезнево брутально, просто не по-людськи”.

Думала, що вже нічого в житті не боятиметься. Вона, така мужня, яка пережила смерть рідних, утечі, бомбардування. Безконечний, щоденний страх бути викритою. А все ж іще двічі справді боялася. І лише один раз плакала — тижнями не могла прийти до тями і повернутися до нормального життя.

У грудні 1970 року знову стріляли в людей. Та ще й майже під боком. У Ґданську, в Ґдині — чергами й поодинокими вистрілами[211]. У Верещі також. У робітників, які йшли до кораблебудівного заводу і підпалювали партійний комітет. Так прощався з владою ненависний їй Ґомулка. Той самий, котрого ошаленілий натовп вітав криками „Вєслав”, „Вєслав”, підбадьорюючи до „цькування польських євреїв”.

Той, через кого бібліотека перестала вже бути „її”, а точніше вона перетворилася на „бібліотечну”.

Той один-єдиний раз, коли справді плакала, трапився через два роки, після смерті коханого брата. Довго не могла опанувати себе. У бібліотеці її не впізнавали: ця пані Юзефа, завжди така стримана, „застебнута на останній ґудзик”, плакала по кутках за кожної нагоди. І ходила в чорному. Нікому не зізналася чому. Тільки не тут — після Березня тут у неї не було приятелів. Через рік, без жодного слова, без традиційного прощання, вийшла на пенсію.

Їздила до Тухольських борів, до Тленя, давала приватні уроки французької, намагалася дістати дозвіл на поїздку до кузини в Англію. Не раз вибиралася до так званої Циганівки[212] — літнього будинку Фіцовських в околицях Варшави. Але тільки вибиралася… Не приховувала, що воліє триматися від столиці подалі, тож її цілком задовольняють ці триста п’ятдесят кілометрів відстані від Ґданська до Варшави.

Політикою не цікавилася — настільки, наскільки могла нею не цікавитися інтелігентка, яка вже не мала ілюзій щодо влади. Але знайомство, майже приязнь з Фіцовським допомогли їй зрозуміти певні речі. У 1976 році газети й телебачення захлинулися „слушним" обуренням проти Листа 59[213]. Видатні мистці й інтелектуали протестували проти змін до конституції, які навічно віддавали Польщу владі партії та Радянському Союзові. Серед тих, хто підписав цей протест, був і Єжи Фіцовський. У відповідь влада наклала на нього заборону публікацій — винахід римських імператорів, але в сучасній оправі.

Юна цим дуже перейнялася. Посеред очевидних зауважень щодо Торговиці й Рєпніна було видно її справжню турботу про Біографа та його родину. То що тепер, на що вони житимуть? Як можна так трактувати мистця? Це ж він і творів Бруно не зможе тепер видавати? Ніхто цього не знав. Як і мало хто знав про таємну зброю Фіцовського, на яку не поширювалася заборона — тексти пісень. Головно завдяки цьому родина Фіцовських могла пережити найгірші часи. „Кольорові вози"[214] у запальному виконанні Марилі Родович лунали вздовж і вшир по всій Польщі. Закликали до танцю навіть партійних бонз, які раптом відкривали в собі циганський порив до свободи, не розуміючи, що підтримують цим „реакційного" письменника.

Пан Єжи, на щастя, встиг видати „Книгу листів"[215] — дуже гарно, з новими, невідомими їй раніше блоками листування. Наприклад, до багатолітнього приятеля Зенона Васнєвського[216], з яким вона не була знайома. Відчувала, що знадобиться папка, а не каталожні картки. Папка із двічі повтореним заголовком, бо занадто нервово замахнулася на своє прізвище: „Юзефа Шелінська". Складала туди все, що безпосередньо її стосувалося. Нехай не мучаться після її смерті. От ще тільки окуляри для читання і — вперед. Розпочинаємо.

Кілька зворушливих спогадів — Бруно грав у лотерею. Постійно сподівався, що виграє, що закінчаться його матеріальні клопоти. Прораховував з приятелем, що до чого, яку частину лотереї треба викупити, хто вже мав з ним поділитися й не поділився, а виграв сам… чверть лотереї — і цілі шістдесят тисяч! Вистачило б на подорож до Італії чи Іспанії. Вона ніби чула, як він усе це говорить… Але після прочитання наступного листа відклала книжку. Бруно згадував, що вони разом з Юною, його нареченою, їдуть до Закопаного. Васнєвські, бо, здається, за спиною „дорогого Зенка" була ще якась дружина, вочевидь відреагували захоплено. Та він у своїй відповіді волів

відмежуватися від цієї ситуації. Наче провінціал, підловлений на залицянні:

„Ви надто романтично собі це уявляєте. Мою наречену знаю вже 3 роки, ми зблизилися 2 роки тому і час від часу по кілька тижнів проводимо разом, але не мешкаємо в одному місці. Ми обоє бідні, вона — скорочена з посади гімназійна учителька, яка шукає роботу".

Подивилася на дату: 13 липня 1935 року. Тоді вони були в Закопаному, в Ящурівці[217] — світ вирував, Віткаци мірявся з нею силою на руках. А тут просто „скорочена з посади гімназійна учителька". То лише це міг про неї сказати її палкий коханець і взірець словесних перебільшень? Що ж — чудово. Може, краще не заглядати під лиштву часу… Може, не заглядати…

Скаржився на неї. У листах до Брезів називав її боязкою, та ще й іпохондричною. Та як він смів? Він? Він, який усього боявся й зомлівав при найменшій перешкоді? Він, який доручив їй роль своєї опікунки, твердив тепер, що вона сама потребувала опіки? Нікчемний? Людський… Говорив про неї як про скиглійку, загублену у великому місті, яка постійно скаржиться на відсутність товариського спілкування. Навіщо він це робив? Для кращого самопочуття?

Але чи тепер це її надто сильно зачіпало? Читала, наче про когось чужого. Тож радше жодні нюхальні солі й реланіум їй не загрожують. Хоча трохи обережності не завадить. Спробує ще всього двічі. Якщо знайде щось цікаве. Спроба перша. Може, якийсь лист із датою вже після їхньої розлуки. Будь ласка.

Приятелеві Васнєвському, вже у червні 1937-го, з полегшенням повідомив, що ми остаточно розійшлися. Наше знайомство назвав „смугою страждань і важких часів". Спростовував повідомлення в газетах, нібито ми побралися. І далі… за звичною схемою… „відчуваю тепер страшну порожнечу й нікчемність життя. Нічого не можу робити, жодної книжки не можу взяти до рук, бо мене жахливо млоїть і нудить".

Десять років тому її б це справді вразило. Та нині лише подумала: „бідолашний Бруно". Дурненький Бруно. Безнадійно дурненький Бруно. Отак мучився з нею? Треба було сказати. Я б швидше звільнила і тебе, і себе. То хто ж тоді й навіщо писав мені ці полум'яні листи? Лише тепер справді шкода, що я їх не маю. А може, це й на краще. От вже б наїлася сорому.

Зняла окуляри. Без окулярів краще… Нічого чітко не бачить, жодної літери. Чи не так саме треба дивитися на чуже життя? Спіймала себе на цій думці — чуже життя. Так подумала про його

і своє, про їхнє життя. Бо так тепер його сприймала — як щось далеке, чуже, дивне і навіть немислиме. Так, ніби час вже оповив усі емоції, розплющив їх і викривив. Бідолашний Бруно, бідолашна Юна. Герої якоїсь вигаданої інтриги, нічого більше. Вже не плоть від плоті, не суцільна боротьба, божевілля і справжня насолода. Бруньо та Юня. Пацієнти санаторію „Під Клепсидрою"…

Але обіцяла собі ще один лист. Якщо вже вона така спокійна, така холоднокровна, тоді вперед! Навмання. Може, цього разу доля буде прихильнішою.

До Роми — так, звісно, до його найсвятішої, платонічної (мабуть?) повірниці.

„Боюся, що цей рік праці у школі може вбити мене…"

Далі, далі… Цю тему ми вже пройшли, Бруно.

„Може, на противагу тому чавучому котку школи взяти — розпусту? Мені вже це спадало на думку".

Що? Ще раз подивилася на дату. І адресатку. Романа Гальперн, 30 серпня 1937.

„Але це мене надто нервово вражає й виснажує — (у таких складних і небезпечних умовах, які тут маю — мале місто — учитель)".

Що? ЩО?

Як це сталося, що не прочитала цього понад десять років тому? Мабуть, цього листа не було у попередній збірці з шістдесят четвертого року. Бо ж якби він був… Зняла книжку з полиці. Перевірила — був. Й усі ці речення також були. Всі до одного. Після розлуки з нею планував — не більше й не менше — розпусту! Знову хотів пововтузитися, покрутитися поміж тих своїх рябомизих шльондр з „інструкцією тілесної обслуги в руках"… Але просто чогось налякався… Вочевидь, неочікуваного результату слави — викриття. І скандалу! Пропорційного до тієї письменницької слави.

Це вже не ті часи, коли вони зі Сташком Вайнґартеном гасали по цих дрогобицьких борделиках у пошуках молодечих пригод. Звідки я це знаю? Та знаю, знаю. Це моя справа звідки. Віддавна, бо й справа вже давня. З двадцятих років. Але щоб тепер…

Неймовірно! Його щастя, що вона цих слів не помітила. Тоді, у шістдесят четвертому році. Десять, вже понад десять років тому. Вона б тоді його просто вбила. Не зважаючи навіть на те, що він вже давно помер…

Тепер могла лише посміхнутися. Бідолашний Бруно.

Подорожі в минуле були тепер наче наркотик. Я відкривала чергові сцени. Картини, монологи, обривки записів, на офісному папері, в конвертах і на картоні. І все було так само важливе, як і неважливе, бо вже нікого з нас обох не стосується, хоча колись… Недавно, в далекому минулому… стосувалося.

Чергові свідчення в ім'я… власне, в ім'я чого? Бо ж не завжди правди.

Використовує також образи, зібрані іншими. Адже Біограф про багато речей знав більше, ніж вона. Тож використовувала його знахідки. Часом, щоб відновити свою пам'ять, часом — цілком серйозно — щоб цю пам'ять створити. Усе записувала, переписувала, облікувала. Іноді коментувала. Траплялося, що злорадно. Робила помітки на берегах.

У березні 1938-го філософував, як і раніше, що найбільше нещастя — це „не прожити життя".

Знову бідкався, що не може насолоджуватися красою весни. Тепер уже нарешті мав на це причину. „Дні та ночі проводжу без жінки і без Музи, й безплідно згасаю". А все ж ми для чогось були потрібні — знавчині іншомовних слів, дешифрувальниці Геґеля й Канта. Всі красиві й неповторні. Схилені над ним, наче над скарбом. У тій, лише жінкам відомій службі… у почутті винятковості й незрівнянності найбанальнішої спільної справи. Ми вели з ним наші наукові баталії і, хоч, може, не задовольняли його найсильніших спокус, він залюбки піддавався цим нашим „тортурам".

Що я мала знати, щоб ти залишився?

Безпорадна перед черговою скаргою Бруно, намагаючись заспокоїти його перед подорожжю до Парижа, досвідчена Гальперн урешті випалила: „Якби ти був у Варшаві [перейшли на ти, в результаті чого чим далі, тим менше у них було таємниць…!], я б поклала тебе в ліжко з якоюсь драпіжною істотою — іноді це допомагає". Не лише поліглотка, ще й жертовний янгол! Боже мій!

Віткаци також мене розчарував. Начебто написав до Бруно

після нашої розлуки (звідки ця ідея — може, жарт?), щоб він повністю змінив тематику своєї прози. Висловив це якось так порно-жарто-творчо: „розтягування маткових труб з метою досягнення остаточного вибуху сперми". Дивний коментар до людських драм. Про мене в тому самому листі з жовтня тридцять сьомого року Бруно майже не обмовився… „Останнім часом про Юну не думаю". Пише, що не думає. Значить, думає про те, що не думає. Скаржиться на домашні негаразди. Погрожує — скорше самому собі, — що хоче переїхати. „Я думав, що цього разу я вже прийму рішення сепарації…" Але все якось знову владналося. Таке собі базікання. І постійно просить поради. У Роми — терплячої, як ніхто інший.

Юна часто зізнається, що її пригнічують ці повернення в минуле.

Скаржиться на безпричинну, наче під час мандрівок по цвинтарях, тугу, що підсуває застиглі, доконані спогади, в яких уже нічого не можна змінити.

Вибрала долю тіні. Не заслуговувала на більше? В анкетах, щоправда, записувала: сімейний стан — незаміжня. Може, мала писати: страждальна муза на пенсії. Принаймні особісти мали б чому порадіти.

Муза на пенсії? У природі відсутній такий різновид. Але він є — вона ж існує. Тут і тепер. Не має ні французьких парфумів, ні кремів. „Nivea" погано всмоктується. Польські парфуми „Być może" тхнуть, хоча їм ще далеко до совєцьких духів, які колись випробувала в Янові. Досить щедро набризкатися. „Може бути…"

Ні — це дурні думки. На це не треба скаржитись. Нарікати треба радше на власну пам'ять. Що різні речі вислизають. Що бліднуть, що кришаться у пам'яті, наче картина, намальована на погано заґрунтованому полотні. Поганий був би з неї свідок. Але, може, так має бути, може, це лише мізерний результат того факту, що цими нотатками, тим, що ділиться ним зі світом, вона зраджує Бруно, порушує неписаний, щоправда, але таки укладений між ними пакт про віддане мовчання.

Вдруге і востаннє боялася десять років після Грудня, влітку 1980 року. Коли зупинився Ґданський кораблебудівний завод і робітники вимагали свободи профспілок та — о Господи! — скасування цензури[218]. Вона саме повернулася з Лондона, де їй

загалом не надто сподобалося. Але різниця між нормальним, трохи навіть нудним життям грошоробів і тутешніми польськими абсурдами й життям у брехні була, однак, колосальною. Так далі тривати не могло. Вже давно щось кружляло „у повітрі”.

Від політики Юна завжди трималася осторонь, але тоді взяла той свій хрестик Вишинського і поїхала на кораблебудівний завод. Було варто. Молоді, повні ентузіазму, хоч і змучені поневірянням обличчя запам'ятала назавжди. Тепер принаймні знала не — кого, а за кого треба боятися.

Наступник „Вєслава” товариш Ґєрек[219] роздумував, чи бомбардувати страйкарів, застосовуючи випробувану радянську техніку, чи виграти час і пообіцяти їм щось там незначне. Поки приймав рішення, то його вже й зняли.

Знала також, ким дивуватися. У ці серпневі дні „її” примас — вже постарілий, черствий і суворий — виголосив промову, в якій закликав робітників опам’ятатися… Але більше, ніж про нього, вже тоді говорили про молодого кардинала з Кракова Кароля Войтилу, який невдовзі здивує світ…

І про вусатого робітника, простака з талантом великого лідера… Леха Валенсу. Цьому навіть вуса можна пробачити! Здається, когось подібного напророкував Бруно, в якомусь зі своїх оповідань… Можливо, у тому, яке колись відкинув Важик…

На те, що відбувалося пізніше, дивилася вже через шибу свого усамітнення. Страху не відчувала — ці нові правителі не здавалися їй надто грізними, незважаючи на те, які форми одягали та за якими окулярами ховалися. Принаймні не наказували малювати себе на огорожах і стінах. У неї були свої справунки з життям, а не з військовою хунтою чи з Солідарністю. Після ненормальних прийдуть нормальні, відтак наступні знову все перекинуть з ніг на голову… І знову. Як то чоловіки.

Своє, однак, знала твердо. І часом мусила втручатися. Абсолютно помилковим вважала задум — та ще й під час воєнного стану — встановлення надгробка Бруно на єврейському цвинтарі у Варшаві.

„Задум, здається, вже не новий і чудовий, але, на мій погляд, розміщення надгробка саме на цьому місці викликає великий спротив”.

Чітко арґументувала: це відкине Шульца на узбіччя польської культури, підтвердить антисемітські упередження й переконання світу націоналістів, як-от березневі спадкоємці — патріотичне об’єднання „Ґрюнвальд”[220], галаслива союзницька організація партійного залізобетону. Для них „якийсь там Шульц” — це єврей

і крапка. Натомість Бруно „…за своєю найглибшою суттю належить до польської культури, до її найбільших досягнень, незалежно від моди й уподобань, і тому, на моє переконання, збереження про нього пам'яті у формі каменя-надгробка мусить гармонійно поєднуватися з оточенням заслужених діячів польської культури — на Алеї Заслужених поляків на Повонзках[221]. Повонзки живі, єврейський цвинтар — це пам'ятка архітектури".

На щастя, від цієї ідеї відмовились. На щастя, бо це могло призвести до незумисної несподіванки, яка спіткала, скажімо, Віткаци. Нелюба влада, аби трохи підсолодити свій імідж і задобрити чимось культурні середовища, вирішила перевезти до Польщі Станіслава Іґнація Віткевича. Швидко, головне, щоб був результат, тож абияк. На місці його передбачуваного поховання, з допомогою радянських товаришів, провели ексгумацію, останки привезли до Польщі. У Закопаному, з військовим та ґуральським супроводом, відбувся урочистий похорон. Грали оркестри. Транслювало телебачення. Міністри й генерали змагалися у компліментах і патетично висловлюваній турботі про традиції польської культури. А невдовзі виявилося, що замість Віткаци поховали когось іншого, та ще й жінку…

Тепер, коли читає про це, то це вона, Юна, могла б зітхнути до „божевільного із Закопаного": „Тобі б це сподобалось!"

Цей воєнний стан, відкрите використання сили проти суспільства, вочевидь відкрив у людях якісь поклади нерозважливості. Її обурив виступ Сандауера на телебаченні — мабуть, трохи порізаний і змонтований для спеціальних потреб — про лівизну Шульца. Ба більше, про його прихильність до комунізму. Навіть не хотілося вірити. Це було безглуздя тих, хто поміж померлих шукає виправдання для власного прислужництва перед владою. Тим паче, як додавала: „Ліві симпатії під час загострення націоналізму та гітлеризму — це ж не комунізм".

А зрештою, до яких поглядів міг бути ближчим хтось, хто не спромігся купити нову канапу, хто навіть на збайдужілій роботі постійно боявся загрози скорочення і змарнував життя так само бідної коханої? До правих? От лише у випадку Бруно не могло бути й мови про жодну конкретну ідеологію, як, зрештою, і про жодну класичну релігію — він був понад цим, у якомусь метафізичному тумані шугав над цим своїм Дрогобичем, лише зрідка помічаючи реальність…

Сандауер ніколи не заслужить на симпатію Юни ще й з іншої причини. Відкрив, хоча й не мусив, правду про переклад

„Процесу” Кафки. Що це вона, з конкретним іменем та прізвищем, Юзефіна Шелінська, є його авторкою. Так противилася, наче не розуміла, що це не була лише її особиста справа…

Щодо цього мала незначну претензію і до Фіцовського, бо якщо оцей знав, то звідки, від кого, адже про цю таємницю було відомо лише панові Єжи. І значнішу — щодо самого способу писання про Шульца і документування його життя. Сердилася, вочевидь, через повернення „тіні”, якої завжди хотіла позбутися і яка знову з’явилася у польському суспільному житті.

„Маю особисті застереження щодо занадто далекосяжного копирсання, яке мало що дає, не поглиблює знання про автора”.

Слушно наголошує, що такий метод радше не застосовується до інших видатних мистців, наприклад, Домбровської, Івашкевича чи Налковської. І навіть Станіслава Ігнація Віткевича. У випадку пань не докопуються до їхніх прадідусів і не спекулюють дівочими прізвищами їхніх прабабусь. А панам не залазять у штани й не розпитують усіх довкола про їхні сексуальні вподобання. Тож Юна продовжує далі. Запитує, чому служить оце відстежування людей, імен та прізвищ, навіщо оці надзвичайно прискіпливі встановлення метрикальних даних, дат народження і навіть годин смерті. Не кажучи вже „про ім’я і прізвище того, хто здійснив обрізання, та акушерки”.

Цікаво, чи знала вона про те, що ставила фундаментальні питання теорії літератури двадцятого століття, що, як сучасні структуралісти, була проти дріб’язкового біографізму? Може, й знала, бо ж була освіченою полоністкою. Але їй, мабуть, ішлося про щось інше. Про тінь?

Найрішучіше пише про це після публікації 1986 року „Околиць цинамонових крамниць” Фіцовського[222].

Однозначно не погоджується з таким далекосяжним копирсанням. Деталізацію фактів біографії радила б перенести до приміток. Не вірить, що уся ця фактографія і дріб’язковість доповнюють знання про автора. Яке це має значення, — запитує, — Генріетта чи Гендель, донька Берла і Малки…, чи Бер, чи Бруно, Реґіна чи Ґіня, Ізраель Барух чи Ізидор…

Підказує, що краще триматися творів автора, а не околиць пам’яті про нього. Ці деталі мають бути у посиланнях наприкінці книжки, „до якої ведуть головні, а не кухонні сходи — так, як приготування страв відбувається на кухні, а не на очах гостей”.

Вона знає своє, він — своє. Це його метод праці, його лабораторія, саме такі речі його цікавлять. Він — детектив, колекціонер усього: людей, малюнків, документів і розповідей, навіть найдріб’язковіших. Це його стихія. І він не розуміє її сумнівів, а тим більше побоювань.

Бо ж як це так — надіслав їй каталог Шульца гебрейською. „А якби це побачили добрі люди, які приносять мені хліб з крамниці?”

Він цього не розуміє — може, по-іншому визначає добрих людей, може, вважає її побоювання перебільшенням, а турботу про постійну конспірацію задавненою. Тепер це виглядає наче справжнє дивацтво. Бо як інакше пояснити цю історію з родиною Моронів? Це в їхні руки потрапила частина скарбів Бруно. Це в підвалі їхнього будинку тулилась родина Шульців, коли Ландау не було в місті.

Принаймні від 1964 року Юна знала (бо тоді вже писала про це Фіцовському), що в її рідному Ґданському університеті працює Боґуслав Моронь. Брат Збіґнєва, якому Шульц передав на зберігання чи не найважливішу частину свого письменницького й малярського доробку. Понад двадцять років не спромоглася (!) серйозно з ним поговорити. Ніби й зустрічалися, розмовляли про се й про те, головно про лінґвістику чи діалекти, але не про найважливіше. А коли вже наважилася й домовилася про зустріч з Боґуславом та його „валізкою з макулатурою”, то „на професора, який стояв на тротуарі, наїхав автомобіль і вбив його на смерть”.

Боялася бути викритою, що в університеті поширюється чутка про те, що вона єврейка? Стільки років після Березня боялася сусідів, відчувала, що це знання зіпсує думку про неї інших людей? Постійно ховалася, не знімала з обличчя своєї вуалі? А може, боялася якогось незрозумілого конфлікту, пов'язаного з власністю тих усе ще неоприлюднених робіт? Бо вони вже обоє знали, що знайшлася якась папка з малюнками, що Мороні хочуть продати близько сімдесяти малюнків Бруно. І що серед охочих купити її є сам Фіцовський. „Лише б збулися Ваші мрії придбати їх, — написала радше без іронії, — і через їхню об'єктивну цінність, і через високий курс нашого злотого”.

Видання „Околиць цинамонових крамниць” Єжи Фіцовського та щира їхня присвята для неї на певний час відсувають це питання — Юна від усього серця дякувала за цей його жест і за пам’ять.

Ба більше — вона побачила у Фіцовському заледве не продовжувача творчості Шульца, того, хто відновив так трагічно обірване життя поета. „Бо хіба ж під столом, що всіх нас ділить, ми потайки не сплітаємо руки?”

Але й він має свою слабку сторону. Тож і Муза іноді вміє

захищати своє. Він думає, що вона не бачить, як світяться його очі, коли дивиться на ці шедеври Шульца на стінах, або коли Юна виймає з шухляди якийсь невідомий світові малюнок? Що не чує тих його натяків про музеї, які б могли подбати про все, що вийшло з-під руки Бруно? Та ще й щедро за це заплатити…

Чи її гість гадає, що вона не зрозуміла його розповідей про долю творів Віткаци, про яку пан Єжи довідався від когось? Коли справа дійшла до комплектування виставки, то виявилося, що в родині колишньої коханки майстра, Нени Стахурської[223], його розкішні малюнки й картини лежать під шафою і під ліжком. А пастелі — за шторкою на кухні… Просто так.

Такі розповіді пропускала повз вуха. Вона не якась там Нена, вона — справжня Муза, і знає, як про все подбати. Зрештою, хто була ота Нена — ця білявка з пискливим голосом? Уміла лише хихотіти, то чого тут дивуватися? Юну не цікавлять жодні угоди і жодні музеї. Вона сама як музей. І цього досить.

Хоч одного разу ці питання її роздратували неабияк. Ішлося про той прекрасний малюнок Бруно з 1934 року. Дві подружки. Вона і Стефа Чарнецька. Сидять, притулившись одна до одної, світлі, молоді обличчя, довірливі погляди — повний блиск і високий рівень. Просто диво. І тепер це диво родина Стефи вирішила продати. Щоправда, Музеєві літератури у Варшаві, але все одно — продати! Чи можна торгувати реліквіями? Всього — минулого часу, їхньої приязні, майстерності Бруно? Написала листа з протестом, що вона не згідна, що переконана, що так не може бути… Дирекція музею вчинила коректно — зважила на її думку і скасувала угоду.

Дві подружки

Та коли виявилося, що Стефа серйозно, навіть смертельно хвора, Юна поступилася. Є речі важливіші від символів і сентиментів. Пізніше хотіла лише дізнатися про ціну. Та, яку їй сказали, вразила її. Сто п'ятдесят тисяч злотих? Стільки коштував автомобіль. І не з дешевих! Жодні картини, окрім творів великих класиків, не сягали такої ціни. Була не зовсім упевнена. Хотіли її звабити цією сумою? У такий спосіб схилити до співпраці? Дати поживу для уяви? Чи для спокуси?

Ніколи їй не піддалася.

Біограф спілкувався з нею часто, але вони не завжди знаходили спільну мову. Її дратувала ця медійно спровокована несподівана навала учнів та учениць Шульца, які патякали все, що їм тільки заманеться, про свого справжнього чи тільки уявного професора…

Іноді навіть щось нотувала, не могла стриматися.

Учениці, які уявили себе русалками чи саламандрами, з неприхованим задоволенням згадували про збудження від зіткнення з його обожнюванням, зазвичай під час сеансів

малювання.

Дівчатка, які приходили на уроки, говорили про тебе „той божевільний професор”. Для позування проходили через кухню. Знаю, що трохи боялися тебе. Твоєї зосередженості, твоїх очей, смутку… притишеного голосу.

Як можна мати таке гладеньке чоло? — начебто питав він ученицю. Чи можна було б щось таке згадати по стількох роках, якби Бруно не був тепер у центрі уваги?

Або ось інша розповідає, як він повів її на прогулянку, тримав за руку і пояснював складності націонал-соціалізму. Учитель з неповнолітньою ученицею? Начебто жодної двозначної інтимності, але все-таки… (Батько поклав кінець пориванням шкільного професора стосовно його неповнолітньої доньки. І знищив буцімто наявні листи…)

„Ми, «кози», вважали його ексцентриком”, — звірялася одна з дівчат із порядної сім’ї, якій він давав уроки малювання. Дзвонили з подругами у двері й утікали, ховаючись за рогом — хотіли випробувати твоє терпіння.

Ти наділяв їх королівською поблажливістю і начебто такою ж королівською усмішкою.

Була ще одна, панна Б., приятелювала із Вайнґартеном. У них він познайомився з нею за тарілкою картопляників. Нібито захопився її чорно-зеленою сукнею з оксамиту й жоржету. Це ще не все, бо коли закінчив, то „випив трохи вина з її черевичка”.

Заради Бога! Таж він ніколи не пив вина.

Були й розповіді хлопців. Рідші й нудніші. Так, ніби вони не мали уяви і медійного відчуття подружок. Зазвичай у цих розповідях учні ставали наче вкопані перед стінами у помешканні Бруно, переповненому жінками з батогом… і шепотілись… що це всупереч природи, що це ненормально…

Твій біограф оминав ці відвертості, хоча іноді й надсилав мені те чи інше щиросердя, рясно засіяне знаками окликів та знаками запитання. Я зрозуміла, що він по-своєму прагне захистити тебе від вигадок розігрітої й надмірно роздмуханої пам’яті. А часом від звичайнісінького маразму вже старих людей.

Тож не кожному вірив. Намагався згладжувати гострі кути, ліпити твій образ на подобу… власне, на чию? На свою власну? Нашу власну?

З іншого боку, як він, Бруно, стільки років витримав у школі, щороку з новими стадами галасливих хлопців? Та ще й навчаючи такого дивного предмета, який, зрештою, принижував його. Бо ж уроків малювання насправді він мав дуже мало. Навіть не одну третину тих годин, що мусив виконати як учитель ручної праці. І так скільки років? Сімнадцять. Мабуть, єдиний письменник у Польщі на такій посаді.

Нічого дивного, що до тієї „своєї" Роми міг іноді написати: „Службові обов'язки переповнюють мене жахом, викликають огиду, заморожують радість життя".

А до — будь ласка, достатньо каталожної картки „ручна праця", і вже маю! — Вацлава Чарського[224] ще гостріше: „…ця боротьба з дружньою й симпатичною бандою 26 хлопчаків… озброєних молотками, пилками й рубанками, не є шляхетною боротьбою, а раптові й відчайдушні засоби терору, до яких вдаюся, аби цю банду приборкати, мені огидні".

Досить. Ні, не досить. „Щодня повертаюся після цього розлючений і брудний ізсередини, з відразою до себе і такою раптовою втратою енергії, що кількох годин замало, аби її реґенерувати".

Саме про це я й думала — як він давав з цим раду. Я ж сама була учителькою, тож добре знаю, що в цій професії найгірше. Отож найгірше — це нудьга, одноманітність. Так, так. Можна обожнювати романтичних поетів і Шекспіра, але по багатьох роках аналізу тих самих творів, хочеш цього чи ні, все обертається на рутину. І вже не лише тексти ті самі, але й слова, якими про них розповідаєш.

Та він, Бруно, мав більше свободи, може, навіть своєрідну свободу вибору. Уроки малювання, особливо навесні й улітку, могли бути суцільним задоволенням. Часто відбувалися за межами школи. Пленер — це природне середовище для художника. Тож у якомусь закамарку ринкової площі чи в парку часто можна було зустріти класи „пана професора Шульца". Трохи нахилений, як зазвичай, тихим голосом щось пояснював учням. Може, навчав їх спостерігати й обирати. Може, пояснював правила перспективи, а може, зі скульптур на фасаді будинку виводив казкову розповідь про колишніх мешканців Дрогобича.

Але навіть коли не мав перед собою свого улюбленого листка паперу, на якому, тихенько про щось розповідаючи, міг творити олівцем свої світи, хоч це й не був урок малювання, то все одно він ніколи не повторювався. Міг щоразу заново зачаровувати своїх учнів. Бо чи є інший, такий самий кусок дошки, такий самий аркуш картону, такий самий слід від рубанка?

Неповторність. Володарювання річчю. І матерією. Постійно іншою. Мабуть, саме це, попри необхідність заробляти, дозволяло йому вижити у школі, яку так часто ненавидів усією своєю душею. Принаймні це полегшувало ситуацію примусу. Здається, під керівництвом Бруно на шкільних заняттях конструювали навіть радіоприймачі. У тридцять дев'ятому році, такі кристалічні… Інша річ, що вдома я воліла сама закрутити гайку. Або кран, той клятий кран…

А ці його учні… Які тепер раптом в один голос так обожнюють „пана Професора".

Велика каталожна картка кудись поділася, але мені здається, що багато речей повторюється… Ти був їхнім метром, яким раптом зацікавився світ, тож напружували пам'ять, загострювали забуті почуття. От, є. Навіть кілька.

— ПРОФЕСОР. Довгі, тонкі пальці. Бачу їх, коли вони постійно малюють.

Робив невеликі й нервові кроки.

Жахливо худий, чорний, мав дивну ходу, наче Мефістофель. Був м'який, але часом вибухав гнівом, якщо ми йому занадто дошкуляли, і тоді гатив журналом по кафедрі.

Щось постійно жував. Здається, зерна натуральної підсмаженої кави, не солодощі.

Залюбки малював портрети учнів.

— НАВЧАННЯ. У темному двоповерховому будинку гімназії було два найприємніші місця: де перебував професор Шульц і де стара дружина двірника продавала вафлі.

Бачу темну кімнату, вглибині, а в ній світяться білим кольором моделі — гіпсові макети якихось міфологічних постатей, капітелі колон, іонійських, доричних… Ми все це малювали…

Розповідав про віденські галереї, античну архітектуру, пропорції та перспективу…

Читав нам і пояснював на уроці „Філософію мистецтва" Тена.

— ХАРАКТЕР. Безпорадний перед учнями. Невимогливий. Не зважав на тих, хто не мав таланту до малювання. Ставив четвірки

і більше ними не займався.

На уроках малювання й ручної праці завжди була найбільша метушня, там найкраще „передиралися” домашні завдання і смакували канапки, куплені у пані Ліберової, яка тримала внизу крамничку.

Мав математичні здібності. Любив розв’язувати задачі на геометричні проекції. Часом допомагав із завданнями з фізики.

— КАЗКИ. Розповідав казки. Про корабель або полум’я вогню. Тільки так міг нас заспокоїти.

Це були казки, в яких олівець, звичайнісінький стругач (таку назву шкільні програми вигадали для рубанка) чи крива піч мали свої історії, і їхнє життя нагадувало наше, людське, але на цьому тлі зазвичай була сумна усмішка хворої дівчинки, яка тужить за сонцем.

Захопливо розповідав казки із „Тисячі та однієї ночі”. Говорив красиво і звабливо. У класі тоді панувала мертва тиша.

Розповідав власні казки, переінакшував чужі. Часто повторювався той самий мотив: дитина, її пригоди, іноді її дивна доля. Якщо у класі було тихо, закінчував казку лагідною усмішкою, наче перепрошував. Виходив з класу швидко, згорбившись.

Ну, от. Можна вірити, можна не вірити. Точніше — трохи в цьому є правди, а трохи вигадки. Як це буває в більшості спогадів, ґвалтовно викликаних з минулого.

Але краще б собі оті всі хлопці детальніше пригадали, як вони зневажливо ставилися до нього. „Шульц”, „Бруньо” — от ким він завжди був для них… Без жодної поваги, стриманості та звичайної ввічливості. Писав про це в листах. Про цю „голоту, яка гарцювала на його нервах”. Яка мука, які приниження!

Без жодних зусиль можна знайти ці слова. Замість того, щоб тепер вигадувати. Мабуть, з добрих поривань, але не завжди. Бо ці колишні паняночки, наприклад, залюбки верзли про одне й те саме: то про його руку, що ковзала вгору по їхньому стегну, то про сопіння над дівочою потилицею. Ну, прошу вас, схаменіться… Це й зараз був би добрячий скандал, а що вже казати про тодішні часи, до війни…

Або той реальний знайомий Бруно зі шкільних років —

майбутній меценат Хаєс[225] із Кракова… Ця історія зачепила її особисто. По стількох роках. Лише тепер дізналася, що він також у 1948 році відповів на оголошення Єжи Фіцовського. І надіслав справжній трактат про Бруно, про його творчість — про неї також! „Якась Юзефа Шелінська” — так написав про неї. Та ще й зробив з неї дружину Бруно! Зрештою в наступному листі спростував це, навіть досить розсудливо пояснюючи, чому їй, католичці, та Бруно, який не належав до жодного віровизнання, так складно було побратися… Але решта міркувань — то були якісь вихваляння безглуздим красномовством. Шановний адвокат брався за теми, про які не мав найменшого уявлення.

Особливо про творчість Бруно мудрував, наче провінційний проповідник з дев’ятнадцятого століття. Що надто складна, що емоційні й стилістичні викрутаси, що багато іншомовних, шкідливих для розуміння змісту, слів. І що сумна. Найгіршими, однак, були його спроби аналізувати малюнки Шульца. Скрізь той самий мотив — малюнки прекрасні, але були б набагато прекраснішими, якби не ця його сексуальна одержимість, ця хтивість у всіх формах, ці збочення, які позбавляють мистецтво шансів на існування. Бо якби не це, якби не ці дивні мазохістські оргії й нагота…

У цьому разі навіть вона, яка роками схилялася до такої ж думки, могла б розсміятися — от би здивувався пан меценат із Кракова. Тепер усе виглядає геть-чисто навпаки. Такі часи настали, що саме ця іншість викликає зацікавлення. Не солодкавий краківський мотлох! Саме завдяки їй його цінують. Пишуть, ходять на виставки, друкують, воюють за найменший ескіз. І це міністерства, галереї, музеї. Заради цих мазохістських оргій і наготи. Сподіваймося, що не тільки. Що, окрім цього, бачать ЯК це намальовано рукою Бруно.

І собі — вона також має з чого посміятися. Ніхто, жоден з цих учених мужів, які вважають Бруно своєю власністю, ведуть дебати про кожну лінію на його малюнках, не подумав про те, що на них часто робить така собі, нібито звичайна, мідниця. Звідси й ці дивні назви, які згодом надавали малюнкам. „П’ять жінок та чоловік”. „Чотири жінки за столом”. „Дівчина на канапі”. А мідниця — любі сліпі панове — це був обов’язковий атрибут проститутки. Необхідне обладнання кімнати в борделі. Окрім рушника, вагінального іригатора та трьох презервативів (усе про всяк випадок). Тож радше мало бути не „П’ять жінок”, а „П’ять проституток та чоловік”, не „Чотири жінки”, а „Чотири шльондри”. І не „Дівчина”, а „Курва на канапі” — ну, скажімо, дівуля. Мала в бібліотеці довоєнну інструкцію для санітарних

інспекторів, тож знає. Але вона зробить це для нього — не скаже!

Попри все, цей черговий погляд у минуле трохи її зачепив. „Певна Шелінська” того сорок восьмого року заслуговувала на меншу увагу, ніж „певний Хаєс”? Але ж із цих листів колишнього шкільного знайомого Бруно було зрозуміло, ким вона була для нього… Якщо вже навіть дружину з неї зробили.

З Біографом зустрічалася все рідше й рідше. Вже не чекала на його листи. Нічиїх листів і нікого не чекала. Навіть син племінника, ще більший шибеник, ніж його татусь, не завжди міг її розвеселити.

Спогади Реґіни С. повністю висмоктані з пальця!!! — не скупилася на знаки оклику. Не пригадувала собі, аби коли-небудь була з нею у близьких стосунках.

Ображалася на Біографа, що підсунув їй це прочитати (справді „обривки” спогадів, але належним чином видані в Лондоні 1984 року[226]). Знову намагалася знайти там хоч зерно правди.

Події начебто відбувалися взимку 1936 року в помешканні родини Горовіц — тітки й дядька Реґіни. Дядько Герман приязнився із Шульцом з гімназійних часів.

Реґіна прислухалася до розмови між тіткою й дядьком та нареченою. (Я!)

Вирішила, що я дуже елеґантна (приємно!), тоді я начебто захоплено розповідала про свої мрії оселитися після одруження у Парижі (неможливо!). Вона, Реґіна, запитала свого сусіда: „А Ви, пане Бруно, де б Ви хотіли жити?” Не вагаючись, наче щойно прокинувся, він тихо відповів: „Я? У Дрогобичі”. І далі цитує: „Він втупився у тарілку, тоді як його красива наречена говорила, наче у щасливому піднесенні. Я тоді оцінила цю ситуацію дуже просто: з цієї муки хліба не буде”. (Справді? Та невже? Черговий експерт з наших стосунків?)

А тут наші пам’яті повністю розбігаються.

Реґіна: „Бруно повернувся до Дрогобича, а його наречена почала мене запрошувати до себе. Пам’ятаю, як вона стояла, висока, красива, біля кахельної печі та із сумним виразом обличчя розпитувала мене про Шульца…” (Диявол ховається в деталях. Я не мала кахельної печі у варшавському помешканні.

Регіна ніколи не мала честі розмовляти зі мною на інтимні теми. Це все, що знаю. Знаю достеменно.)

„Хіба вона не розуміла того, що… [Мовляв, чи я не розуміла того… що… цитую далі за провидицею Реґіною]… не лише через життєву безпорадність у пошуку посади у Варшаві, вирішенні проблеми громадянського шлюбу та інші вельми реальні труднощі Шульц не був створений для подружнього життя, любові та «здійснення кар'єри»?!" (Чергова жінка, яка дозволяє собі висловлюватися на нашу тему, оцінювати й плодити оті свої прозріння. Та ще й по стількох роках. Постійно. Більше!)

Відтак висуває щось таке:

„Зрештою, я не знала її і не хотіла вразити цю вочевидь дуже пригнічену людину. Не могла ж їй сказати, що Шульц лише говорив, наполовину вірячи в це, про бажання «стати нормальним». Коли вже досягнув бажаного визнання і якоїсь слави, то сама тільки думка про радикальну зміну в його житті здавалася йому нестерпною перешкодою".

Ось чергова знавчиня чоловічої психології, може — брунології? Тож усе це було видно неозброєним оком першому-ліпшому перехожому? Тоді навіщо носитися з тією листівкою з минулого? Та ще й так кепсько стилізованою!

А може, це мій святий обов'язок? Няньки і Попелюшки Пам'яті в одній особі? Мій — забутої і похованої за власним бажанням — Музи на Пенсії?

Тож до роботи:

— МУЗА НА ПЕНСІЇ. Стара наречена, зморщена, з паличкою. Муза в ортопедичному черевику. Чергова витівка долі. Насмішка наді мною чи над ним? Я вже навіть утекти не можу.

На пенсії можуть бути дружини, немічні няньки, пралі, доглядальниці. Музам мусить бути призначена краща доля, витонченіші насолоди, барвистіше пір'я. Музи ніколи не старіють. Їхні очі не перестають світитися. Їхні сукні та підв'язки не виходять з моди. Вони не доживають до менопаузи та целюліту. Просто собі йдуть, або ж їх заміняють молодші. Але їхнє місце все одно у пантеоні — не в соціальній опіці!

Юна — неперевершена служителька пам'яті — пише до Біографа, як важко їй жити після відродження „давно посірілих тіней спогадів" і пробудження того, що тепер виглядає наче туман, і невідомо, які ще дороги чекають на неї…

У її помешканні панував лад. Бездоганний порядок. Тільки найнеобхідніше. Лінія книжок перетиналася лише з лінією малюнків. Усе дисципліноване. Як і вона сама.

З часом рідше виходила. Й усе частіше лежала на канапі, яка займала велику кімнату. Навіть удень їй траплялося відпочивати, тоді накривала її коцом. На ньому відбивалися яскраві сонячні плями. Іноді їй здавалося, що це відлуння його дрогобицької уяви, іншим разом бачила в них сліди пейзажів з дитинства.

Всього лише дві справи залишилося з'ясувати. Перша була простіша. Довго не наважувалася поставити це запитання. Але врешті поставила його. Часи такі похмурі й важкі, що, може, хтось і відповість. І відповів. Навіть не зовсім було зрозуміло хто. Якісь установи, мабуть, моторошні не лише з назви. Головна комісія дослідження гітлерівських злочинів[227]. Усе правильно, це ж був гітлерівський злочин. Простіше — німецький. Багато паперів з печатками. Якісь сірі відбитки, листи з та до прокуратури. А наприкінці — доволі лаконічна інформація:

„Фелікс Ландау, яким громадянка цікавиться, після війни переховувався у Штутґарті. Працював архітектором інтер'єрів під іменем Рудольф Яшке. У 1965 році заснував власну фірму. Лише через два роки, коли хотів утретє одружитися, стало відомо, що він не той, за кого себе видає. Його арештували за фальшування особистих даних. А ким він є насправді і що робив під час війни, відкрилось у його власному щоденнику, який поліція знайшла під час обшуку. Довічне ув'язнення отримав у 1962 році, мав тоді 52 роки.

Щодо другого ґестапівця — доля обершарфюрера Ґюнтера невідома".

Хтось вручну дописав до цього останнього речення: „Здається, його гидку пику бачили поблизу Бруклінського моста, в США!.."

Ще два листки — сірі, як усе під час воєнного стану, відколи влада конфіскувала в опозиції різографи та копіювальні машини Xerox. Вочевидь, у себе також конфіскували. Залишили тільки ледь живий непотріб. Два листки. „Кандидати на смерть. 12.VII.1941". Здогадалася — це, мабуть, щоденник цього покидька, того вдаваного Брунового добродія. Не хотіла читати, але погляд сам побіг униз сторінки.

„Жінки підійшли до рову страшенно налякані, відвернулись, а шестеро нас уже чекали, щоб їх розстріляти…”

Боже мій, та що це таке? Та то ж звірі, а не люди! Не читатиме цього, більше ні слова. Але читає, наче загіпнотизована:

„Лунають постріли, і мізки розлітаються у повітрі. Два постріли в голову: це забагато, фактично розривають череп. Майже всі падають мовчки, лише з двома клопіт — ще довго виють і стогнуть”.

Не може стримати блювоти, відтак на колінах, миючи все, беззвучно плаче: адже й Бруно отак, так само — двома пострілами в череп…

Увесь лист, із додатками й дописками, викинула у відро зі сміттям. Нехай скінчить так само, як ця смердюча шмата. Разом з нею. Перед тим, як прийняла якесь заспокійливе, виставила відро в коридор. Може, якась добра душа викине це все на смітник. І не буде копирсатися в такому смороді… Вона також не буде. Забуде все. Мусить забути.

Відтепер папір — це були лише каталожні картки. Оте очікування листів… Воно ніколи не повториться. Тим більше тепер. Ніколи вже не повернеться оте колишнє невтомне виглядання листоноші. І це зважування згортка в руках, коротка пауза перед відкриттям конверта. Щоби ще раз подивитися на своє ім’я і прізвище, виведені його пером. Листи від Бруно. Нестримні, старанні, повні пристрасті й жару. Нічого в них не відкладав, потребував мене вже й одразу, хотів тепер, негайно. Тоді мене обпікав той папір, який читала. Бігла на пошту, щоб він якнайшвидше мав відповідь. Щоб уже знав, що так, що обіймаю його і кохаю, втішаю й голублю. Що я є… Тільки для нього.

Листи від Бруно… Чи були вони непристойні, чи перетинали якусь межу інтимності, за яку ніхто, окрім нього, не заглядав? Іноді я чула ці запитання. Ні, не в словах, на це б не наважилися навіть найближчі. У поглядах, у стурбованості, в обличчях тих, котрі хотіли запитати. Та все ж в останній момент утримувалися. Тож відповідаю всім. Близьким і далеким: І так. І ні. Зайве викреслити.

Чи я справді залишила їх у Янові, чи, може, вони перед тим самі згоріли від того вогню, що кипів у них? А може, розлючена на полум'я, що згасає в нас, сама кинула їх у піч? У звичайному

нападі гніву, як отой коханець Налковської, який саме так знищив примірник „Цинамонових крамниць”, подарований пані Зоф'ї, власноручно ілюстрований та оправлений Бруно…

Це була ця друга, остання справа. Налковська. Її „Щоденники”, які друкувалися вже кілька років, епоха за епохою. Тепер настав час на 1930-1939 роки[228]. Це були їхні та „їхні” роки. Тож, може, там знайдеться щось знайоме. Їхні роки. Що це тепер означає?

Не пригадувала, аби вона просила його про це. Може, й так — не була вже надто впевнена у своїй пам'яті. Надійшов розбухлий лист — стос аркушиків, списаних рукою Фіцовського. Мусила його просити, якщо знову завдав собі такого клопоту. А може, це його чарівна дружина все переписала, не він. Він, він, упізнає його почерк. Мабуть, у такі справи краще нікого не втаємничувати. Навіть найкращих на світі жінок. Бо якщо отой майже чоловік Налковської мав слушність. Якщо справді Бруно і вона? Усі про це перед війною пліткували, але це були лише плітки. А тут справжній — добре, в уривках — „Щоденник”. О Господи, черговий щоденник, чергове випробування її витривалості.

Не накинулася на ці листочки одразу. Відвела час на те, щоб освоїтися з ними, відкинути надто бурхливі емоції. Спокійно, треба взяти себе в руки. Що в цьому насправді такого? Понад тридцять років після її смерті, а після його — вже понад сорок! Чи є взагалі на світі ще хтось, кого б щось у цій історії могло шокувати? Добре знала, що є. Вона сама. Тож обережно ходила довкола цього листа. Почерк Фіцовського — акуратний, спокійний. Спочатку треба приготувати м’ятний відвар, переконатися, що в авторучці є чорнило — кулькова ручка не личить архівістам і художникам, — і врешті витягти потрібну каталожну картку.

— ЗОФ’Я НАЛКОВСЬКА. 1884–1954. „Видатна польська письменниця [«видатна» перекреслено, відтак написано знову]. Авторка «Межі» та «Медальйонів». До війни посприяла у виданні першої книги Бруно Шульца”.

Лише тепер могла розпочати читати.

Перша дата — 1 липня 1933 року:

„Із цього страждання раптом виринає щось добре — кілька днів перебування Бруно Шульца, його листи. Він надто делікатний і слабкий, аби стати для мене порятунком, але світ його думок дав мені противагу й перепочинок”.

Так-так. А вона не чекала від цих нотаток нічого особливого,

ані навіть цікавого. Пам'ятала „Щоденник з часів війни" Налковської[229], виданий багато років тому. Це був незвичний і надзвичайно сумний досвід. Та сама письменниця, яка в „Медальйонах" зробила такий блискучий діагноз божевілля війни, наче втратила почуття спостережливості. Була настільки вражена своєю долею власниці будки з цигарками під час війни, що у своїх замітках найбільше зосередилася на цінах і кількості проданих юнів та спортів[230]. Навіть складно було збагнути, що насправді йде війна, що існують німці, підпілля, якісь живі людські постаті. Лише вона і цигарки… Ага, і ще дзеркальце, яке постійно мало їй казати, яка вона вродлива й приваблива для чоловіків…

І лише з приміток можна було дізнатися, що її коханий Боґуслав (жорстокий і лихий) покинув Зоф'ю у вересні 1939 року. Ганебно як на чоловіка — у полі, після бомбардування німцями потяга з утікачами…

А тут таке вдале, вдумливе розуміння Бруно. Здається, вона працювала тоді над „Межею"[231], була повна сумнівів щодо власного таланту, зневіри й болю. Бруно підтримував її та обожнював. Тож із вдячністю приймала це „болісне добро", яке він випромінював.

4 січня 1934 року:

„І вже є Бруно Шульц, його перша книжка «Цинамонові крамниці» вийшла перед святами — повна дивацтв, глибоко власна. І він, безумовно, найважливіший. […] Бруно — делікатний і тихий, ледве щось важить у житті. Але ця тендітність зроблена з найкращого матеріалу".

16 січня 1934 року:

„Учора поїхав Бруно і залишив після себе багато порожнього місця, хоч він такий малий".

Хвилиночку — ми тоді вже були знайомі? У січні 1934-го? Звісно. Це від неї він повертався до мене. З Варшави до Дрогобича. Від пані Налковської, письменниці, до Юни, учительки. Молодшої від неї на двадцять один рік. Може, через це він втратив до неї апетит? Вік не має значення? У певних речах, пані та панове, має, сама знаю, що має. Але навіть не пам'ятаю, чи в січні я вже йому позувала… Ха, звісно, що так, тоді ж було літо, оголені плечі…

„Усією собою я відповідаю його потребам, віддаюся його обожнюванню — вдячна й лагідна, не забороняю йому обожнювати себе… Якщо все це залишилось невисловленим еротично, то емоційні вузли зав'язані міцно. Довгі дороги й

розмови у снігу й сонці…”

Ох, тепер би вона для заспокоєння закурила цигарку. Як іноді це робила, лише іноді, коли ніхто не бачив, у бібліотеці, біля вікна. Тут вона цигарок не має, але вікно — так. Тож вигляне — замість закурити. Кілька ковтків свіжого повітря не завадять. От тільки впорається із замком. Отже, що нам хоче сказати пані Налковська? Що — власне кажучи. Але що — власне кажучи? До чогось дійшло чи ні? То були вони з Бруно коханцями?

П’ятнадцятого лютого 1934-го пише про цей подарунок від Бруно, про його книжку, власноручно ілюстровану й оправлену. Пригадує блискучі рецензії про неї в „Літературних новинах” та „Пйоні”[232]. Відтак визнає: „мої літературні амбіції й марнославство знаходили собі штучну поживу в цих молодих талантах”.

Зі свого боку, мабуть, варто колись перевірити, може, попросити про це Ф., у чому полягала ця, вже мітична, допомога Налковської у виданні „Крамниць”… Адже за друк заплатив Ізидор Шульц. То що зробила вона? Організувала мітинги на підтримку? Пікети під видавництвом? Радше телефонувала, переконувала знайомих. У чому властиво? Вмовляла власників „Рою” опублікувати його? Це би означало — що? Що вони не знали, що видають? Яку перлину мають на письмовому столі? І лише якісь інші впливові люди мусять їх переконувати?

О, так, знаменитостей в її оточенні справді не бракло. Та й сама вона була зіркою, тримала літературний салон, ну, відомо. Після війни вже нікого такого не було. І вона вже не була такою. А яких людей до себе запрошувала — Шимановського, Іжиковського[233], Ґоявічинську[234], Папського[235], Вата[236]. Й усіх заради Бруно, який у квітні (може, це були свята, а може, знову взяв відпустку „для покращення здоров’я”?) тиждень гостював у неї.

Після цього візиту і цих товариських — для нього точно — тортур отримала листа від Бруно, який „огортав мене чаром, найніжнішою делікатністю, контемпляційним обожнюванням і щасливим спокоєм”.

Що це за стиль? Та йому, мабуть, подобався. Сам часто впадав у такі провалля, повні стилістичних викрутасів та „контемпляційних обожнювань”. Стиль стилем, але потім щось пішло не так. Вочевидь. Так тут дописав Фіцовський, який прецінь знає найкраще.

І цитує листа з того ж періоду до Зенона Васнєвського, перед

яким Бруно сповідається про дивне пригнічення, в якому він тепер перебуває, про відсутність радості, депресію з невідомої йому причини. „Я, мабуть, нервово хворий. Зараз у мене має бути багато причин для задоволення, я міг би собі дозволити трішки радості, та замість цього переживаю незрозумілий страх”.

А це чому, мій дорогий Бруно? Чи хтось став на шляху пана письменника? Не надто делікатний і не схожий на тінь? З кулаками, як буханці, й фізією впевненого у собі телепня? Зі слов’янським іменем Боґуслав. Який тепер більше підходить зірці польської літератури?

19 травня 1934 року:

Бла, бла, бла, ага… „Я, звісно, не є змістом його існування тією мірою, як це може здаватися з його листів. Це навіть не можна було назвати коханням. Було це радше здійсненням культу, проповідуванням на мою честь”.

Що ж, мабуть, вистачить на сьогодні, інакше можу не пережити цього. Літня пані не надто стійка до таких сюрпризів. Але чому? „Чому? Бо слоїк джему! Сам же з’їв джем!” — як кричать під вікном якісь дитиська родом з пекла. Їй все-таки буде краще за письмовим столом. Та й про що стільки балачок! Дізналася про щось нове? Не вельми. Те й се знала, вважай, від самого Бруно — хто, як не він, розповідав їй про одну, єдину „дивну” ніч? А може, це Фіцовський — не Бруно? Однак ці дати викликали занепокоєння. Грав на двох інструментах нараз, одночасно обожнював їх обох! Принаймні в цьому був як нормальний мужик, що називається відтворювачем, — наш лукавий Бруно. Але де ж ця „одна, єдина”? Наче з пісеньки.

Є.

„…саме тепер, через рік, відколи це триває, і після є д и н о ї спільної ночі…”

Отже, Бруно таки мав свою мить. Хоч йому була потрібна не мить, а значно більший розгін. Тож чи оця, пані Зоф’я, пізнала його таємниці? І які? Ті найпотаємніші? Ні, радше ні, бо інакше не була б такою малослівною. Яка письменниця не скористалася б нагодою поділитися чимось подібним з рештою світу?

Довкола цього уривка речення самі лише туманні натяки. Про кінець, загрозу, жертви й докори. Що сталося? Те, про що думає Юна? Не склалося, бо він хотів чогось іншого? А вона? Їй тоді було вже п’ятдесят, була старшою від нього на вісім років, але навіть після війни — сама це пам’ятає — виглядала так, що не одна юна красуня могла б їй позаздрити…

Мабуть, якийсь лихий дідько підбурює її, стару бабу, думати про різні несусвітенні паскудства. Доки прогнала його геть, то побачила внизу сторінки коментар, дописаний рукою Фіцовського.

„Кучинський вимагав від Налковської порвати стосунки з Б. Більше року Шульц не з'являється у її «Щоденниках»".

Увесь цей час її не покидала думка про дар Бруно, про його Книгу. Та врешті покинула.

У записі від 20 липня 1935 року Налковська занотувала щось дивне:

„Я ж уже пробачила…"

Хвилинку. Пробачила? Адже не собі й не Бруно. Пробачила цьому своєму Боґуславові, який палив книжки! Заради якого перестала навіть бачитися з Бруно…

Наступна згадка про нього з'явилася лише через півроку.

„Учора, з дозволу Боґуслава, з коротким візитом прийшов Шульц. Він — малий, тихий і делікатний, має одружуватися".

Ага. Але з ким? Цього вже „малий, тихий і делікатний" Шульц не сказав? Звісно, ні. А навіть якщо сказав, то її це не хвилювало. Принаймні не настільки, аби щось записати. Має сама це дописати? І може це зробити на листі. Махнула пером упоперек: „Зі своєю коханою музою — Юзефою Шелінською, Юною". Виглядає не найкраще, але байдуже — все одно ніхто не побачить. А якщо й побачить, то нехай собі думає, що я здитиніла. Або що на мене найшли пустощі гімназистки.

Знову рука Фіцовського:

„Відтак чергові візити: 24 січня того ж року, 7 лютого з Ґомбровичем, 16 липня також з Ґомбровичем. Наступні три роки вони не бачаться. Потім ще у 1939 році бачили його, як вітав Налковську на двірці в Трускавці з величезним букетом троянд". Їхній таємний квітковий шифр.

Привіз їй тоді ще торт, який спекла його сестра. Вистачало ще цукру й надії. Ще прогулювалися парковими алеями, попиваючи лікувальну нафтусю, цілющу від усіх недуг.

Її останній запис під час війни — від 27 січня 1943 року. Понад два місяці після…

„Як це збагнути, як це пережити…"

Відклала всі листки. Могла б знову повернутися до початку, порівняти окремі дати зі своєю пам'яттю. Але навіщо? Те, що хотіла знати, вже знає. Справді?

„Ага”. Схилилася над каталожною карткою. Це цілком підходяще слово. От тільки не впевнена, як воно пишеться. Вона — учителька польської мови. У ці божевільні часи правила орфографії також змінювалися. Тож про всяк випадок на всю ширину каталожної картки Налковської написала одне „АГА!” й друге „АХА!” Поклала коробку й решту карток на саме дно шухляди.

І пішла зачинити вікно. Бо крики з вулиці зробилися нестерпними.

Інші листи, які тепер приходили, вже не були такими цінними й прекрасними, як колишні. Оті від Бруно. Банк, Управління соціального страхування, ще одна іноземна книжка, ще один каталог виставки Шульца. Збірки листів, збірки малюнків. Усе, чого він хотів. І чого хотіла вона. Колись. Тепер вже хотіла все менше.

Ні, радше ні, це неможливо. Ми ж уже це обговорювали, ви фотографували, я надіслала пакунок з якимсь із портретів, усе, що треба. Не дійшов? Ну, то, може, не надіслала. Коли? Зараз ні. Пізніше? Також, мабуть, ні. Взагалі — ні. Те, що маю, залишиться в родині.

Існувала. Стеління ліжка, прибирання, косметика. Щоразу довша підготовка до виходу з дому. Той постійно підозрілий кран. І замок. Раз. Два. Обережні кроки по сходах. Щоб занадто швидко не опинитися в лікарні. Не дати зрозуміти, що відбувається з тілом.

Знаєш, як тхнуть старі жінки? Ні, не йдеться про запах, це не запах, ну добре, гострий смак, важкий, задушлива тінь запаху. Того, який колись виганяв мене з твого дому в Дрогобичі. Тоді я не розуміла чому, тепер розумію. Є в ньому вся жалюгідність програшу. Поразки з часом. Не через відсутність води й парфумів, не через занедбаність. Можна митися, шкребтися… Можна до крові шурувати щораз дужче зів’ялу шкіру на раменах і стегнах, щораз більше немічні ноги… Вже не ті пружні, що долали перешкоди й відстані, не ті легкі, що викликали збудження, а колоди, які важко підняти, для яких будь-яке взуття робиться затісне.

І руки чимраз твердіші, чимраз вузлуватіші, обростають

знаками щоденної боротьби — плямами, шрамами, слідами від собачих зубів, кутів печей і шаф. Навіть листків твого улюбленого паперу, що невідомо коли перерізають шкіру. Долоні, що застигли у ґротескній формі, якої ніяк не можна ні змінити, ні укласти. Не ходити ж їй постійно в рукавичках.

Навіть не знаю, чи пам'ятаю те сум'яття, яке я колись викликала. І що це було, коли з'являлась — пожадання чи хвилювання, чи випадкова напруга повітря? Ще зовсім недавно. І так давно. Сукня без рукавів, троянда з правого боку, намисто з перлин. Ледь нахилена голова. Й очі, що дивилися вгору з-під вій… Я, Юна.

Навіть поскаржитися нема кому. Хіба що тобі. Але ти, Бруно, знаю, лише вдаєш, що слухаєш. Десь там собі небесною паличкою накреслюєш початок історії про стару жінку, перетворену на дерево… Якій — як ти б це, може, написав — порив травневого вітру, задерикуватий, ледь стримуваний лише занадто лавандовими міазмами тутешніх бібліотечних книгозбірень, виплутав із волосся основу павутиння, і воно летить собі десь за обрій…

Бачу тебе, схиленого над черговим рядком. Як зазвичай. Як колись.

Завдяки Поетові я могла заново прочитати своє життя. Рідко трапляється така нагода… Це привілей чи тортури? Не знаю.

Я зазирнула під лиштву часу, який встиг не тільки вкритися шрамами, але й загинути. Війна його знищила. Я сама вже давно зреклася його імені. Прирекла його на страту. І раптом… Уривками розмов, фрагментами подій, пасмами спогадів і плямами твоїх, моїх, чиїхось записів він почав виходити на поверхню. Наче давні скам'янілості. Наближався до мене. Перекривав мені горло.

Чи й далі я сама є творцем своєї долі? Чи дозволю іншим змінювати її? І хто має право на це? Скільки голосів звідтіля можуть переродити мій власний голос? Кількість чи сила вирішують?

Воскресіння пам'яті — наче трюк ярмаркового ілюзіоніста. Накопичуються реквізити, що вилазять із капелюха. Кожен має свій голос, кожен щось пригадує, на щось посилається, перетягує

на свій бік… Старі персонажі з’являються у світі, який тепер уже в іншому місці, який забув про них. Домагаються свого, перекрикують, відлунням помножують свою присутність. ІСНУЮТЬ.

Упізнаю їх по голосу, гримасі вуст, шрамові на щоці, зачісці. Слабші, блідіші, посивілі, та колись вони були поруч зі мною. Не можу відвернутися й піти.

Не можу?

Не впевнена, що це ласка. Через них я зазнала більше болю, ніж полегшення.

Боротися далі не маю вже сили.

Чимраз важче змусити себе до чогось. У лютому 1989 року напише, що припинила будь-які контакти, навіть з близькими людьми, і ніщо не може змусити її відновити листування… „хіба що землетрус”.

Трохи цих землетрусів тоді було, тож кілька разів ще дається чути. Як-от після виборів 1989 року, що так несподівано виграла опозиція Солідарності, — вважає, що загальна ситуація не обіцяє нічого доброго, попри шанси…

Він би думав так само. Оптимізм не притаманний людям, яких надто часто випробовувала доля.

Тазостегновий суглоб не дає їй жити. Терапія довга й болісна. Вважає, що на ендопротез „вже запізно”. Допомагає родина, допомагають Фіцовські.

В останньому листі до „Шановного й Дорогого Пана” (від 28 серпня 1990 року) Юна написала, що різних ліків їй не бракує, нехай цим не клопочуться. Дістає їх у достатній кількості від кузинів з Лондона і Вашинґтона. Але все одно не допомагають…

Ще відповідає на запитання Біографа про окуляри… Шульц часто читав і малював у її присутності, але ніколи не носив окулярів.

11 липня 1991 року ковтнула жменю таблеток проти болю та снодійних. У холодильнику залишила пляшку шампанського. Мабуть, хотіла її відкрити наступного дня. Тоді, 12 липня, припадали чергові уродини Бруно. Дев'яносто дев'яті. До сотих вже не дочекалася. Не змогла дочекатись.

Янгол і Диявол — свідки попередньої спроби — послабили свою пильність. Цього разу не встигли її врятувати.

Спочила на ґданському цвинтарі Серебрище[237], у могилі, яку викупила собі багато років перед тим, одразу після війни.

Доля малюнків, які роками берегла, залишається невідомою.

Портрет на її надгробку склеєний з двох фотографій. Перша — це Вона. Друга… помітно відрізняється… Може, це Він. Бруно?

Слова вдячності

Юна завжди була для мене найтаємничішою серед жінок Бруно Шульца. Потрібна уява, аби вивести її з тіні. Аби проникнути через забуття, на яке вона сама себе прирекла.

Вона таїлася, тому іноді складно було створити її образ.

Портрет Юни будую як з її власної, по роках відтворюваної пам'яті та пам'яті свідків її життя, так і з припущень і підказок уяви. Понад двадцять років після її смерті повертаю Юну до життя у складних стосунках з мистцем, який так сильно відрізнявся від неї. Іноді межі між вигадкою і реальністю стираються, у фактів „виростають крила". Сподіваюся, що це допомагає краще зрозуміти характер цього непростого зв'язку.

Чимало людей долучилося до будування мого образу.

Дякую Бєті Фіцовській (та Фондові ім. Єжи Фіцовського) за перше і найважливіше натхнення. Без нього не було б цієї книжки. Листи Юзефіни Шелінської до Єжи Фіцовського, які передала мені Бєта, стали одним з найістотніших джерел цієї історії. Поруч з багатими матеріалами з архіву Фіцовського, який довгими роками невтомно реконструював долю автора „Санаторію під Клепсидрою".

Еві Піскуревич з бібліотеки Варшавського університету — янголові-охоронцеві цього архіву — дякую за провідництво в його лабіринті та надійну підтримку в усіх архівних пошуках.

Свої таємниці мені відкривали архівалії у Львові, Ґданську, Варшаві. Це завжди супроводжувалося неоціненною допомогою працівників цих установ: Головного львівського архіву, Ґданської університетської бібліотеки (раніше Вищої педагогічної школи), Головного архіву статистичного управління та Головної лікарської бібліотеки.

У пригоді стала мені також пам'ять інших. Дякую учням Бруно Шульца за подорожі в минуле, які повертали присмак колишнього дрогобицького життя моїх героїв. Це були:

Мариля Бірман (Тель-Авів), Зеев (Вілек) Фляйшер (Беер-Шева), Абрам Гауптман (Тель-Авів), Зоф'я Левікова (Варшава), Цві Оренштайн (Тель-Авів), Єжи Пілецький (Вроцлав).

Альфредові Шраєру [прізвище в жалобній рамці. — *Прим.*

верстальника.] (Дрогобич) висловлюю особливу вдячність не лише за багатогодинні розмови, але й за надання безцінних документів та фотографій.

Ґданським співробітницям Юзефіни Шелінської завдячую наближенням мені постаті їхньої керівниці та тим, що поділилися зі мною багатьма невідомими деталями з її життя. Александрі Бейович дякую за спогади про її пізню зустріч з Шелінською та за творчі дискусії. Дороті Абрамович з „Балтійського щоденника” — за прихильність.

Скористалася ідеями професорів літератури: Малґожати Сморонґ-Ґольдберґ (Париж), Давида Ґольдфарба (Нью-Йорк), Єжи Яжембського (Краків), Станіслава Росєка (Ґданськ), історика культури і мистецтва Мирослава Супрунюка (Торунь). А також — сексолога Збіґнєва Іздебського та психіатра — професора Бартоша Лози.

У цій кількарічній пригоді важливими були місця, без яких мені було б складно відтворити мапу життя Шульца та Шелінської. Передусім Дрогобич та околиці, а також Львів, сусідній Янів (тепер Івано-Франкове), Ґданськ (Верещ), Тлень і колишня Варшава. Дякую провідникам цими територіями, особливо Барткові Міхаловському за повну несподіваних відкриттів мандрівку до України. І Вірі Меньок за гостинність у самому Дрогобичі.

Друзі, як зазвичай, підтримували мене й додавали сил. Дякую неоціненним Шарон Канак, Йоанні Кантор Мартинуській і Марті Рушецькій.

Слова особливої вдячності Єжи Журкові — за допомогу, терпіння й віру в мене.

Батькам — за присутність.

Дякую Бранці Стоянович із Загреба, завдяки якій зрозуміла, що всі ми — „шульцоїди”, які подорожують до Дрогобича у пошуках (заздалегідь безрезультатних) *Цинамонових крамниць*…

Джерела цитувань та ідей

• Aleksandra Bejowicz, *Zerwane zaręczyny z panną J.* w: *Teatr pamięci Brunona Schulza*, pod redakcją Jana Ciechowicza i Haliny Kasjaniuk, Gdynia, 1993

• Архів Єжи Фіцовського

• Wiesław Budzyński, *Miasto Schulza*, Warszawa, 2005

• Wiesław Budzyński, *Schulz pod kluczem,* Warszawa, 2001

• Wiesław Budzyński, *Uczniowie Schulza*, Warszawa, 2011

• Jerzy Ficowski, *Okolice sklepów cynamonowych*, Kraków, 1986

• Jerzy Ficowski, *Regiony wielkiej herezji*, Kraków, 1967

• Jerzy Ficowski, *Regiony wielkiej herezji i okolice. Bruno Schulz i jego mitologia*, Sejny, 2002

• Benjamin Geissler, *Finding Pictures* (фільм)

• Jerzy Jarzębski, *Schulz*, Wrocław, 1999

• Artur Leinwand, *Tadeusz Szturm de Sztrem*, Warszawa, 1987

• *Листи Юзефіни Шелінської до Єжи Фіцовського, 1948–1990 років*, Архів Єжи Фіцовського

• Zofia Nałkowska, *Dzienniki 1930–1939*, opracowanie, wstęp i komentarz Hanna Kirchner, Warszawa, 1988

• Regina Silberner, *Strzępy wspomnień. Przyczynek do biografii zewnętrznej Brunona Schulza*, Londyn, 1984

• *Słownik schulzowski*, opracowanie i redakcja Włodzimierz Bolecki, Jerzy Jarzębski i Stanisław Rosiek, Gdańsk, 2006

• Bruno Schulz, *Listy, fragmenty, wspomnienia o pisarzu*, zebrał i opracował Jerzy Ficowski, Kraków, 1984

• Bruno Schulz, *Księga listów*, zebrał i przygotował do druku Jerzy Ficowski, Kraków 1975, wyd. trzecie, Gdańsk, 2008

• Bruno Schulz, *Proza*, Kraków, 1973

• brunoschulz.org

• http://www.jewishjournal.com/jewrnalism/item/the_continuing_mystery_of_bruno_schulz

• www.Branka Stojanovic

Перелік ілюстрацій

с. 6 Юзефіна Шелінська, фот. Б. Шульц. Архів Єжи Фіцовського.

с. 13 Юзефіна Шелінська, мал. Б. Шульц, олівець / папір, 1934. Фот. Музей Літератури / East News.

с. 14 Автопортрет, мал. Б. Шульц, 1930. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

с. 35 Портрет Юзефіни Шелінської, Б. Шульц, пастель, 1935. Архів Єжи Фіцовського.

с. 36 Портрет Юзефіни Шелінської, Б. Шульц, пастель, 1935. Архів Єжи Фіцовського.

с. 53 Мапа околиць Львова, Karte der Ukraine, Freytag-Berndt und Artaria KG, Wien 1942. Картографічна колекція бібліотеки Торунського університету.

с. 57 Бруно Шульц на сходах будинку по вул. Флоріанській, 10, бл. 1924. Данута Б. Ломачевська / East News.

с. 83 Жінка з бичем та чоловік, скулений навколішках, мал. Б. Шульц, олівець / папір, бл. 1933. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

с. 86 Юзефіна Шелінська, мал. Б. Шульц. Архів Єжи Фіцовського.

с. 111 Автопортрет з молитовно складеними долонями, мал. Б. Шульц, олівець / папір, бл. 1938. Фот. Музей Літератури / East News.

с. 113 Оголена жінка, що лежить на ліжку, та чоловік на колінах біля її ніг, мал. Б. Шульц, олівець / папір, бл. 1936. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

Дві жінки, що сидять на кріслах, та чоловік на колінах (автопортрет) перед ними, мал. Б. Шульц, олівець / папір, бл. 1933. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

с. 129 Жінка, що сидить на канапі, та чоловік на колінах (автопортрет), який тримає в руках її ногу, мал. Б. Шульц, крейда / папір, бл. 1936. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

Три жінки, що сидять на канапі, та чоловік, який повзає біля їхніх ніг, мал. Б. Шульц, олівець / папір, бл. 1933. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

с. 130 Бруно Шульц, бл. 1934. Архів Єжи Фіцовського.

с. 153 Сцена за столом — чоловік поміж двох оголених жінок, постать, що повзає біля їхніх ніг, та пес, мал. Б. Шульц, олівець, крейда / папір, бл. 1933. З колекції Варшавського Музею

Літератури ім. Адама Міцкевича.

Оголена жінка на канапі та постать чоловіка з головою, схиленою до її ніг, мал. Б. Шульц, олівець / папір, бл. 1933. З колекції Варшавського Музею Літератури ім. Адама Міцкевича.

с. 194 Юзефіна Шелінська, Бруно Шульц та NN, мал. Б. Шульц. Архів Єжи Фіцовського.

с. 246 Єжи Фіцовський. Фот. Бартош П'єтшак.

с. 299 Дитяча фотографія Юзефіни Шелінської. На звороті — графічний знак і назва фірми: Zakład Art. Fotograficzny Rembrandt, Lwów. Pasaż Hausmanna; 11x6. Приватний архів Адама Сандауера.

с. 300 Фотографія сходів біля будинку Бруно Шульца у Дрогобичі, фот. Єжи Фіцовський, 1965. Архів Єжи Фіцовського.

с. 332 Юзефіна Шелінська та Стефанія Чарнецька, мал. Б. Шульц, олівець / папір, 1934. Фот. Музей Літератури / East News.

Інформація видавця

УДК 82–94
Т 81

Тушинська, Аґата
Наречена Шульца / Аґата Тушинська; пер. з пол., прим. та комент. Віри Меньок. — Чернівці : Книги — XXI, 2018. — 368 с.

ISBN 978-617-614-212-6

Книгу видано за підтримки © POLAND Translation Program
This publication has been supported by the © POLAND Translation Program

Перекладено за виданням: Agata Tuszyńska Narzeczona Schulza. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2015.

© Editions Grasset & Fasquelle, 2015.
© Agata Tuszyńska

ISBN 978-617-614-212-6

© Книги — XXI, *видання українською мовою, 2018*
© Віра Меньок, *переклад, 2018*
© Анна Стьопіна, *обкладинка, 2018*

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Літературно-художнє видання
Аґата Тушинська
НАРЕЧЕНА ШУЛЬЦА
АПОКРИФ
Переклад з польської, примітки та коментарі Віри Меньок

Літературний редактор *Петро Коробчук*
Коректорка *Марина Гетманець*
Обкладинка *Анни Стьопіної*
Макет *Альони Олійник*

Підписано до друку 07.07.2018. Формат 60Х84 1/16.
Умов.-друк. арк. 26,57. Обл.-вид. арк. 28,02.
Наклад 2000 прим. Зам. № 8-07-1903.

Видавництво «Книги — XXI»
Адреса для листування:
а/с 274, м. Чернівці, 58032, Україна
тел.: +380 (372) 586021, моб. +380 (98) 7150181
booksxxi@gmail.com
books-xxi.com.ua
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 5259 від 16.12.2016 р.

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

Примітки до електронної версії

Перелік хибодруків, виявлених та виправлених верстальником

с. 42: На сторінках газети можна також довідатися, як відповідати у крамниці на сумніви [клієтів] => клієнтів.

с. 119: Otwock — місто в Мазовецькому воєводстві, належить до Варшавської агломерації, лежить на [вісдстані] => відстані 23 км від центру столиці.

с. 165: Що величезні пики Леніна, Сталіна та інших совєцьких вождів, які висіли по всьому місту і розвівалися над вічами й демонстраціями, — це бич [пропагади] => пропаганди, найпростіший спосіб показати всім, які ми великі, сильні, як легко вас зметемо в разі опору чи просто з примхи.

с. 263: <…> під час німецької окупації потрапив до ґетто, звідки утік, відтак [переховувася] => переховувався, у 1944–1945 був військовим кореспондентом, <…>

с. 271: Обидва згадані оповідання польською [перекалав] => переклав Роман Карст

с. 291: Екрана й кінозали не боявся, [тетральної] => театральної — так.

notes

Примітки

1

Зоф'я Налковська (1884–1954) — польська письменниця, публіцистка, драматургиня, від 1933 року членкиня Польської академії літератури, діячка ПЕН-клубу, засновниця та членкиня літературної групи „Передмістя" (1933–1937). Сприяла Шульцові в опублікуванні його першої збірки оповідань у варшавському видавництві „Рій" („Rój"), підтримувала з ним приятельські зв'язки, листувалася, згадувала про нього у своїх щоденниках. (Тут і далі примітки й коментарі перекладачки — *В. М.*)

2

Корзо (від італ. corso) — вулиця або частина вулиці, призначена для прогулянок.

З

Матура — випускні іспити в середній школі, гімназії чи ліцеї.

4

Лан — колись територія Дрогобича, на якій мешкали євреї. Позаяк євреям заборонялося оселятися в межах міста, 1616 року дрогобицький староста Миколай Данилович наділив їм один королівський лан землі (близько 30 моргів, 1 морг = 0,56 га), так виникла єврейська дільниця під назвою Лан.

5

З латинської: поетична свобода, поетична вільність.

6

Обрі Вінсент Бердслі (1872–1898) — англійський художник, графік, ілюстратор, поет, представник стилю сецесія.

7

Альфред Кубін (1877–1959) — австрійський художник, графік, літограф, письменник, якого називали „австрійським Ґойєю”; створив індивідуальний стиль, подекуди наближений до символізму та експресіонізму; вважається одним із засновників сюрреалізму; ілюстрував книжки Франца Кафки, Едґара Аллана По, Федора Достоєвського, Миколи Гоголя.

8

Насправді ім’я Брунон ніде не фігурує в біографії й творчості Бруно Шульца. У родовому та знахідному відмінках імені Бруно Аґата Тушинська вживає граматично правильну форму „Бруна”, а не поширену в польському шульцознавстві „Брунона”. В українському перекладі вживаю ім’я Бруно як невідмінюване.

9

„Книга Ідолопоклоніння” („Xięga Bałwochwalcza”) — цикл графічних робіт Бруно Шульца, створений ним у 1920–1922 рр. рідкісною французькою технікою cliché-verre (нанесення голкою ліній на засвічених скляних фотонегативах, покритих желатиновим чорнилом), яку художникові показав дрогобицький фотограф Бертольд Шенкельбах, фотоательє якого було на вул. Шевченка (тепер вул. Міцкевича, будинок стоїть і досі), існувало кільканадцять комплектів графічних робіт, кожен містив максимально двадцять робіт — імовірно, це були ілюстрації до повісті Леопольда фон Захер-Мазоха „Венера в хутрі”. Вперше „Книга Ідолопоклоніння” була видана у Франції 1983 року, перше польське видання з опрацюванням та вступом Єжи Фіцовського з’явилося 1988-го.

10

Від назви татранського міста Закопане — від кінця XIX століття важливий осередок польської культури, культове місце творчості й товариського життя мистців Молодої Польщі та міжвоєння.

11

Ястарня — курортне приморське містечко на півночі Польщі, стоїть на Гельській косі, яка відокремлює Ґданську та Пуцьку затоки від Балтійського моря.

12

Жозефіна Бейкер (1906–1975) — французька танцівниця, співачка, акторка американського походження. Зазнала світової слави, виступаючи майже в усіх країнах Європи, зокрема й у Польщі. Шокувала еротичними танцями, костюмами (ексцентрична спідничка з бананів) та стилем життя (була бісексуалкою). Тримала вдома цілий звіринець, любила прогулюватися з екзотичним гепардом, з яким часто порівнювали її саму. Її кар'єра ускладнювалася через колір шкіри, проте в середині 20-х років мала блискучий успіх у Парижі, де й залишилася та відкрила свій клуб, тут прожила до кінця життя.

13

Дільниця у південній частині Парижа, на лівому березі Сени.

14

Марк Шаґал (1887–1985) — художник і графік єврейського походження, народжений у Вітебську, мав французьке та російське громадянства, провідний представник кубізму в образотворчому мистецтві.

15

Робер Делоне (1885–1941) — французький художник, представник орфічного кубізму.

16

Фернан Леже (1881–1955) — французький художник-кубіст, графік, скульптор, автор художньої кераміки, кінорежисер. У своїх образотворчих роботах постать людини обмежував до чистої форми. Працював у техніках фрески та поліхромії.

17

Інша назва ріки Сени (латинська, функціонує також у польській мові).

18

Абсолюторій у європейській системі вищої освіти означає підтвердження зарахування всіх іспитів та заліків з усіх предметів навчальної програми.

19

Юліуш Кляйнер (1886–1957) — польський літературознавець, дослідник доби романтизму, у 20-х роках керівник кафедри польської філології Львівського університету Яна Казимира, від 1933 року — член Польської академії літератури.

20

Іґнацій Мосціцький (1867–1946) — польський науковець, винахідник, засновник польської хімічної промисловості, політик, у 1926–1939 роках президент Речі Посполитої Польщі.

21

Остробрамська ікона Божої Матері — чудотворна ікона Богородиці з XVII століття, перебуває в Остробрамській каплиці у Вільнюсі, польський та литовський символ християнства, згадується у зачині поеми „Пан Тадеуш” Адама Міцкевича.

22

Раймунд Ярош (1875–1937) — маршалок Дрогобицького повіту, від 1911 року власник курортів Трускавець та Горинець-Здрій, голова Спілки польських курортів, від 1932 року президент міста Дрогобича, знакова постать у міжвоєнному тримісті Дрогобич — Трускавець — Борислав.

23

Дім Сокола — садиба найстаршого польського спортивно-патріотичного товариства, діяльність якого долучилася до виникнення гарцерського руху — провідної скаутської організації у Польщі, „Сокіл” активно діяв у період утрати незалежності Польщі та у міжвоєнні, заборонений у ПНР, відновив діяльність після 1989 року. У Дрогобичі „Дім Сокола” розміщувався по вул. Міцкевича (тепер вул. Шевченка, 29, Центр душпастирства молоді).

24

Ванда Вермінська (1900–1988) — відома польська оперна співачка, виступала у Відні та Мілані.

25

У 30-х роках був поширений пральний порошок „Радіон”, на рекламних плакатах були зображені два коти перед купанням та після нього і надпис „сам пере”, порошок вироблявся на хімічній фабриці „Прага” у Варшаві (вул. Шведська, 16/20).

26

Станіслав Вайнґартен — інженер Галицької нафтової спілки „Ґаліція”, близький приятель Бруно Шульца, колекціонер його художніх робіт, меценат мистецтва.

27

Станіслав Ігнацій Віткевич, псевдонім Віткаци (1885–1939) — видатний польський письменник, художник, філософ, драматург, фотограф, приятель і творчий партнер Бруно Шульца.

28

Емануель (Мундек) Пільпель — близький приятель Бруно Шульца, юрист, меломан, знавець літератури й мистецтва, належав до групи „Каллея”, заснованої в Дрогобичі молодими єврейськими інтелігентами, Шульц був її членом від 1918 року. Якуб Пільпель — батько Мундка, власник дрогобицької книгарні. Бруно Шульц часто користався багатою бібліотекою Пільпелів та книгарнею Пільпеля-батька. Будинок Пільпелів по вул. Шевченка (тепер Міцкевича) досі існує.

29

Янів — місцевість за 22 км на захід від Львова у Яворівському районі, до 1946 року мала назву Янів, тепер Івано-Франкове. Родинна місцевість Юзефіни Шелінської.

30

Ліктьовий купець — єврейський торговець, який продавав товари, що відмірювалися ліктями, наприклад, тканини чи стрічки.

31

Тадеуш Бреза (1905–1970) — польський письменник, літературний критик, дипломат, приятель та адресат листів Бруно Шульца.

32

„Kurier Poranny” — польська щоденна інформаційно-політична газета, виходила у Варшаві в 1877–1939 роках.

33

„Wiadomości Literackie” — суспільно-культурний тижневик, виходив у Варшаві в 1924–1939 роках, від 1934 року присуджувалася престижна літературна премія „Літературних новин”.

34

Мар’ян Гемар (Ян Мар’ян Гешелес, 1901–1972) — польський поет єврейського походження, народився у Львові, сатирик, драматург, перекладач, автор популярних міжвоєнних пісень, у 20-30-х роках разом з Юліаном Тувімом, Яном Лехонем та Антонієм Слонімським співтворив культові літературні кабаре у Варшаві, назвав Дрогобич „півтора міста” у рецензії на книжку спогадів „Атлантида” (Лондон, 1969) дрогобичанина-еміґранта Анджея Хцюка про довоєнний Дрогобич.

35

Тут і далі цитати з літературних творів Бруно Шульца наводяться в перекладі Юрія Андруховича: Шульц Бруно, *Цинамонові крамниці та всі інші оповідання*, переклад Юрія Андруховича, Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012.

36

Головний кінотеатр у міжвоєнному Дрогобичі на розі площі Ринок по вул. Слюсарській, 3 (тепер вул. Степана Бандери).

37

Реймон Руссель (1877–1933) — французький письменник, маловідомий за життя, згодом визнаний сюрреалістом, любив описувати технічні винаходи й магічні місця.

38

Жан Жироду (1882–1944) — французький письменник і драматург, писав інтелектуальні повісті й новели з елементами ґротеску та словотворчої віртуозності.

39

Корнель Макушинський (1884–1953) — польський прозаїк, поет, фейлетоніст, театральний критик, публіцист, член Польської академії літератури, народився у Стрию, відомий головно як автор літератури для дітей та юнацтва, зокрема першого культового польського коміксу „Козлик Матолек” (1933, ілюстрації Мар’яна Валентиновича).

40

„Віткевичівка” („Witkiewiczówka”) — вілла в Закопаному, побудована у 1903–1904 роках у закопанському стилі за проектом архітектора Яна Віткевича, брата Станіслава Віткевича — батька Станіслава Ігнація Віткевича, художника, архітектора, письменника, теоретика літератури, популяризатора закопанського стилю. У 1931-1939 роках на цій віллі мешкав і творив Віткаци, тут була його майстерня портретів. Нині відремонтована вілла функціонує як пансіонат.

41

Чиста Форма — мистецька теорія, створена Станіславом Іґнацієм Віткевичем, пов'язана з його філософськими поглядами. Згідно з цією теорією, засадничою роллю мистецтва, релігії та філософії є викликати в людини метафізичне почуття (Чисту Форму) іншості стосовно решти світу, винятковості власного існування та контакту з таємницею буття; у такому метафізичному почутті полягає сенс людського життя.

42

Одне зі слів, вигаданих Віткевичем, може означати речовину для куріння.

43

„Nienasycenie” — один із найвідоміших романів Віткаци, виданий у двох частинах 1930 року, розлога антиутопія про ідеальну державу китайських комуністів, що захопили уявну контрреволюційну Росію й готуються напасти на скомунізовані держави Західної Європи; цей роман, написаний у чудернацькому й винахідливому стилі „чорної комедії”, є класичним взірцем сучасного літературного ґротеску.

44

Рита Сачетто (Rita Sacchetto, 1880–1959) — німецька танцівниця й акторка, знімалася в кількох німецьких німих фільмах, акторську кар'єру зробила в Данії, 1917 року вийшла заміж за польського графа Авґуста Замойського, якийсь час жила у Польщі, 1930 року подружня пара переїхала до Італії.

45

Менахем Мендель Бейліс (1874–1934) — єврей з Києва, засуджений за ритуальне вбивство; судовий процес, що відбувся 1913 року, ввійшов до історії як „справа Бейліса” та започаткував міжнародну критику антисемітської політики Російської імперії.

46

Тимон Несьоловський (Tymon Niesiołowski, 1882–1965) — польський художник, графік, педагог, представник формізму в образотворчому мистецтві, походив зі Львова.

47

Роман Інґарден (1893–1970) — польський філософ, професор Львівського університету, після війни — Торунського та Яґеллонського університетів, учень Едмунда Гуссерля — засновника феноменології, вивчав проблеми епістемології, онтології, естетики, аксіології, філософської антропології, філософії мови та літератури.

48

Криниця (від 2002 року Криниця-Здрій) — місто у Малопольському воєводстві на території Карпатських Бескидів, у якому мешкали українці, поляки та євреї, відомий курорт та осередок санаторного лікування, вода з тутешніх цілющих джерел має лікувальні властивості при захворюваннях органів травлення, сечовидільної та серцево-судинної систем.

49

Дебора Фоґель (1902/1900?-1942) — двомовна єврейська письменниця і поетка зі Львова (писала польською та їдиш), філософиня, теоретикиня літератури й мистецтва, близька приятелька Бруно Шульца, листування з нею вплинуло на написання його першої збірки оповідань „Цинамонові крамниці”, загинула з чоловіком та сином під час ліквідації львівського ґетто у серпні 1942 року. Український переклад її поезій: Дебора Фоґель, *Фігури днів. Манекени*, переклад з їдиш Юрка Прохаська, Київ: Дух і літера, 2015. Юрко Прохасько переклав також найвідомішу польськомовну збірку малої прози (монтажів) Дебори Фоґель „Акації квітнуть” („Akacje kwitną”).

50

Скупньовий Уплаз (Skupniów Upłaz) — назва гірського схилу та хребта в західних Татрах між долинами Явожинка та Ольчиська.

51

Кузниці (Kuźnice) — частина Закопаного, розташована на території Татр, центр туристичного руху.

52

Владислав Ріфф (1902–1927) — письменник-початківець, приятель і „братня душа” Бруно Шульца, який вплинув на його перші письменницькі спроби. Після смерті Ріффа від туберкульозу санітари, з метою дезинфекції, спалили всі його речі, включно з неопублікованими рукописами та численними листами від Шульца, для якого смерть приятеля була великим потрясінням.

53

Адам Важик (1905–1982) — польський поет і письменник єврейського походження, есеїст, перекладач.

54

Тадеуш Штурм де Штрем (Tadeusz Szturm de Sztrem, 1892–1968) — польський соціалістичний діяч, борець за незалежність, брав участь у битвах I Бригади Легіонів Польських, у міжвоєнні роки керував Департаментом соціальної статистики Міністерства державної скарбниці Польщі.

55

Марія Каспровичева (Maria Kasprowiczowa, з дому Бунін, 1887–1968) — донька російського генерала, третя дружина відомого польського поета, драматурга, есеїста, літературного критика й перекладача Яна Каспровича (1860–1926), авторка щоденників та споминів про цікавих людей, які бували на віллі „Гаренда” в Закопаному, спричинилася до виникнення культу Каспровича після його смерті.

56

„Гаренда” („Harenda”) — будинок Яна Каспровича в Закопаному, який він купив за гроші, отримані за переклад Шекспіра, від 1950 року тут розміщений літературно-біографічний музей Яна Каспровича, заснований з ініціативи вдови поета Марії Каспровичевої.

57

„Енн із Зелених Дахів” (у польському перекладі „Ania z Zielonego Wzgórza”) — найвідоміший роман для юнацтва канадської письменниці Люсі-Мод Монтґомері, опублікований 1908 року, не один раз екранізований; польський переклад з’явився 1911 року. В українському перекладі Анни Вовченко книжка опублікована 2012 року у львівському видавництві „Урбіно”.

58

Йдеться про доньку Ізидора, брата Бруно Шульца, — Елю Шульц (1914–1996), у заміжжі Подстольську.

59

Świętochłowice, Siemianowice — повітові міста у південній частині Польщі, у Шльонському воєводстві.

60

Популярний торговий дім братів Яблковських у Варшаві (Dom Towarowy Braci Jabłkowskich), побудований у 1913–1914 роках по вулиці Братській, 25.

61

Каріока — швидкий бразильський танець, новинка 1935 року в Польщі.

62

Утворення від прізвища польського художника-портретиста Юзефа Зіммлера (1823–1868) — представника реалізму та німецького міщанського стилю бідермаєр у мистецтві.

63

Юліан Фалат (1853–1929) — польський художник, один із найвидатніших акварелістів, представник реалізму та імпресіоністичного пейзажу, ректор Краківської академії мистецтв.

64

„Мала Зем'янська" („Mała Ziemiańska") — відома варшавська кав'ярня міжвоєнного періоду, заснована 1919 року в неоренесансній кам'яниці по вул. Мазовецькій, 12, одне з найпопулярніших місць зустрічей тогочасних літераторів та художників, а також професорів Варшавського університету; до бувальців кав'ярні належали Ян Лехонь, Юліан Тувім, Казімєж Вєжинський, Антоній Слонімський, які мали тут свій столик.

65

„Адрія” („Adria”) — розважальний заклад у Варшаві, відкритий 1931 року по вул. Монюшка, 10, респектабельне столичне місце у 30-х роках, тут зустрічалися представники найвищих сфер тогочасної еліти.

66

„Qui pro Quo” — літературно-театральне кабаре, у 1919–1931 роках діяло у Варшаві по вул. Сенаторській, 29, тексти для цього кабаре писав головно Юліан Тувім, а також Мар’ян Гемар.

Тут може йтися про публічні виступи, спільну кабаретну діяльність та інші розваги, до яких удавалися поети Юліан Тувім, Казімєж Вєжинський, Ян Лехонь, Антоній Слонімський, Ярослав Івашкевич — так звана „велика п'ятірка", творці поетичної групи „Скамандр" („Skamander") у польській міжвоєнній літературі.

Журек — традиційна польська зупа.

69

Bon mot (з французької: «добре слово”) — жарт, вдале формулювання, дотепно висловлена думка.

70

„Tygodnik Ilustrowany” — варшавський культурно-суспільний ілюстрований часопис, виходив у 1859–1939 роках, не мав політичного характеру, в ньому публікували історичні й літературні тексти, репродукції творів мистецтва.

71

Дім моди Боґуслав Герсе (Dom Mody Bogusław Herse) — ексклюзивний дім моди в міжвоєнній Варшаві, заснований 1868 року по вул. Сенаторській, 10, згодом перенесений на вул. Маршалковську.

Паперовий склад Ст. (Станіслава) Вінярського у Варшаві по вул. Новий Світ, 53, де продавали торгові книги й авторучки із золотими перами фірми „Ватерман”.

73

Юзеф Чехович (1903–1939) — польський поет-авангардист, співзасновник «Другого Авангарду”, активний учасник літературного життя Любліна, редактор кількох часописів, автор радіоспектаклів, перекладав твори Шевченка, Стефаника, Коцюбинського, Тичини, Маланюка, Ольжича, Мосендза, Бажана, Лепкого, загинув під час бомбардування Любліна.

74

Стефан Ярач (1883–1945) — польський театральний та кіноактор, письменник, публіцист, засновник і директор театру „Атенеум” у Варшаві.

75

Кобольд — міфологічна істота, домовик, підступний дух домашнього вогнища, загалом добродушний, але, знехтуваний, може спричинити хаос, також гном або карлик, який стереже підземні скарби, у німецькій міфології різновид ельфа.

76

Повна назва: Німанська фабрика палітурних та шкіряних виробів (Niemieńska Fabryka Wyrobów Introligatorskich i Artykułów Skórzanych), скорочено Німанська фабрика, заснована 1899 року у Гродні, що над річкою Німан. У 30-х роках, окрім різних ґатунків паперу, тут виробляли канцелярські товари та ексклюзивні шкіряні вироби (наприклад, фотоальбоми у шкіряній оправі), вважалася найбільшою паперовою фабрикою в Польщі, на виставках демонструвала близько тисячі одиниць виробів.

77

Романа Гальперн (1900-1944) — відома в літературно-мистецьких колах міжвоєнної Варшави, працювала у сфері популяризації кіно та секретаркою в різних установах, співорганізувала мистецькі й літературні заходи, приязнилася з Вітольдом Ґомбровичем та Віткаци (намалював кілька її портретів), близька приятелька Бруно Шульца, адресатка його численних листів, часто допомагала йому вирішувати службові проблеми, під час німецької окупації опинилася у Варшавському ґетто, звідки втекла й перебралася до Кракова, де під іменем Яніни Соколовської працювала в німецькій імпортно-експортній компанії, відтак була впізнана й викрита, арештована й розстріляна ґестапо у вересні 1944 року за приховування єврейського походження.

78

З латинської: життєва втома, виснаженість життям, відраза до життя.

79

Авл Геллій (друга половина II ст. н. е.) — римський ерудит і письменник, поціновувач античності та колекціонер раритетів, прославився як автор єдиного твору „Аттичні ночі”.

80

Ґрета Ґарбо (1905–1990) — шведська акторка, кінозірка, чотири рази номінована на Оскара.

81

Śródborów — місцевість у передмісті Варшави, заснована 1922 року як приміський парк, 1932 року приєднана до Отвоцька.

82

Otwock — місто в Мазовецькому воєводстві, належить до Варшавської агломерації, лежить на відстані 23 км від центру столиці.

83

Podkowa Leśna — місцевість у передмісті Варшави, заснована 1925 року як приміський парк, належить до Варшавської агломерації.

84

Stawisko — назва маєтку в Лісовій Підкові, який у 1928–1980 роках належав письменникові Ярославові Івашкевичу, котрий сам так назвав свою садибу, від 1980 року тут функціонує Музей ім. Анни та Ярослава Івашкевичів у Ставищі. У 30-х роках Ставище було відомим літературно-мистецьким осередком, тут часто гостювали визначні творці міжвоєнної доби, під час німецької окупації тут переховувалися Чеслав Мілош, Кшиштоф Каміль Бачинський, Вітольд Лютославський.

85

Публічна бібліотека столичного міста Варшава — одна з найважливіших у Польщі, її книгозбірня налічує близько 1,5 млн томів, заснована 1907 року, розміщена по вул. Кошиковій, 26/28.

86

„Віденські месалінки” (або „Месалінки”) — скандальний роман Леопольда фон Захер-Мазоха, виданий 1873 року, викликав шквальну критику аморальності та сексуальної збоченості автора.

87

Готель „Брістоль” — історичний готель у центрі Варшави по вул. Краківське Передмістя, 42/44, заснований видатним піаністом і композитором Іґнацієм Яном Падеревським у листопаді 1901 року, в 30-х роках XX ст. — один із центрів культурного життя Варшави, зазнав значних пошкоджень під час Другої світової війни, відновив діяльність 1945 року, закритий 1981-го, відреставрований та заново відкритий 17 квітня 1993 року, його урочисто відкривала Марґарет Тетчер.

Найвірогідніше, йдеться про кабаретну програму „Веселої Львівської Хвилі” за участі культового дуету „Львівські батяри” радіо-кабаретних акторів Щепця і Тонця, заснованого у Львові 1933 року. Наприкінці 1936-го, саме на Новий рік, ця програма була двічі показана у Варшавській філармонії.

89

Бали Моди — великі товариcько-культурні події, що від 20-х років до 1939-го відбувались у Варшаві в готелі „Європейський” напередодні Нового року. Їх відвідували дипломати, аристократія, бізнесмени, політики, зірки театру і кіно, фотографії з події публікувалися в газетах і тижневиках, рідше такі бали проводилися влітку.

90

Екранізація роману Гелени Мнішек „Прокажена” („Trędowata”, 1909), здійснена 1936 року польським кінорежисером і сценаристом Юліушем Ґарданом; перша екранізація роману в 1926-му (реж. Едвард Пухальський); 1976 року за цим романом зняв фільм Єжи Гоффман.

91

Музична кінокомедія Конрада Тома „Ада! Це незручно” („Ada! To nie wypada”, 1936), шлягер з цього фільму із такою самою назвою (муз. Зиґмунт Веґлер, сл. Єжи Юрандот) був популярним у 30-х роках.

92

Марія Кунцевичева (1895–1989) — польська письменниця, її твір „Чужоземка” („Cudzoziemka”, Варшава, „Рій”, 1936) вважається одним із найвизначніших психологічних романів у польській міжвоєнній літературі, Бруно Шульц написав три рецензії на цей твір.

93

Юліуш Каден-Бандровський (1885–1944) — польський письменник і публіцист, громадський діяч, масон.

94

Юзеф Віттлін (1896–1976) — польський поет і прозаїк єврейського походження, дитинство і юність провів у Львові, де дебютував як поет, його найвідоміший роман — „Сіль землі” (1935).

95

Мельхіор Ванькович (1892–1974) — польський письменник, журналіст, публіцист, один із найвидатніших репортажистів в історії польської літератури, засновник видавництва „Рій” — одного з найважливіших видавництв у польському міжвоєнні.

96

Ганна Морткович-Ольчакова (1905–1968) — польська письменниця єврейського походження, авторка творів для дітей та юнацтва.

97

Єжи Анджеєвський (1909–1983) — польський письменник, прозаїк, фейлетоніст, сценарист, учасник демократичної опозиції у ПНР, найвідоміші твори — „Попіл і діамант”, „Ворота раю”.

98

Ірена Дубіска (1899–1989) — польська скрипалька і педагог, навчалася й дебютувала в Німеччині, у Варшаві вперше виступила 1919 року, 1930-го заснувала „Польський квартет”, під час німецької окупації давала підпільні концерти, вперше виконувала твори для скрипки Кароля Шимановського, з якими концертувала у Польщі та Європі.

99

Кандидатуру Бруно Шульца на премію „Літературних новин” за збірку „Цинамонові крамниці” 1934 року висунули Юліан Тувім, Антоній Слонімський і Адольф Новачинський, проте премію виграв інший кандидат — Войцех Бонк.

100

Войцех Бонк (1907–1961) — польський письменник і поет, автор здебільшого релігійної поезії, 1934 року дебютував поетичною збіркою „Небесний тягар” („Brzemię niebieskie”), за яку отримав премію „Літературних новин”.

101

По вулиці Ліндлея, 4 у Варшаві розміщена велика клінічна лікарня.

102

Доктор Казімєж Баця належав до Варшавсько-Бялостоцької Медичної палати, яка від 1934 року об'єднувала всіх лікарів, що працювали у державному секторі, самоврядуванні, соціальній опіці та вели приватну практику.

103

Доктор Еліяш Гоффман приймав у Дрогобицькій лікарні по вул. Ґрюнвальдській, належав до Дрогобицького відділу Товариства польських лікарів (Zespół Lekarzy Państwa Polskiego), читав наукові лекції.

104

Нововєйська лікарня (Szpital Nowowiejski) по вул. Нововєйській, 27 у Варшаві, споруду лікарні було відкрито 21 листопада 1936 року (встановлення лікарняного обладнання було заплановане на кінець 1939 — початок 1940 року, але через війну не було завершене). Сучасна назва: Незалежне воєводське об'єднання публічних закладів психіатричної лікарської допомоги у Варшаві.

105

Едвард Штурм де Штрем (1885–1962) — польський статистик і демограф, у міжвоєнні викладав у Вільному польському університеті, брат Тадеуша Штурма де Штрема, від 1929 року до початку війни — директор Головного статистичного управління у Варшаві.

106

Міазм, міазма (від грецького: забруднення, скверна) — застарілий медичний термін, яким до кінця XIX століття позначалися невивчені „заразні елементи” в довкіллі; міазм послаблює здоров’я пацієнта, може бути успадкований або набутий.

107

Ендеція, скорочення від НД (Національна Демократія) — популярна назва політичної націоналістичної доктрини та націоналістичного руху, що виник у Польщі наприкінці XIX століття, Роман Дмовський був одним з його засновників та головних ідеологів. Серед програмних пунктів ідеології ендеції був антисемітизм: Дмовський вважав євреїв внутрішнім ворогом Польщі й загрозою для поляків, тому вимагав обмеження прав євреїв та, якщо змога, вигнання їх із Польщі.

108

Молодіжна премія — премія, якою Польська академія літератури, що існувала у 1933–1939 роках, нагороджувала молодих талановитих письменників.

109

Згідно з іншими даними, 1937 року за роман „Сіль землі” Юзеф Віттлін отримав Золотий Лавр — головну відзнаку Польської академії літератури, рік тому за цей же роман він був нагороджений премією „Літературних новин”, а 1939-го роман висувався на Нобелівську премію (див. http://culture.pl/pl/tworca/jozef-wittlin).

110

На знак вдячності Бруно Шульц подарував Зоф'ї Налковській примірник „Цинамонових крамниць” з особистою присвятою, оправлений у коричневу шовкову обкладинку та вручну ілюстрований ним, книжку спалив коханець письменниці Боґуслав Кучинський (1907–1974) — маловідомий сьогодні письменник, від 1934 року був особистим секретарем, відтак інтимним партнером Налковської.

111

Якуб Морткович (1876–1931) — відомий книготорговець і книговидавець. 1903 року співзаснував видавництво, а згодом компанію книготоргівлі та видавничої справи „Морткович видавниче товариство у Варшаві”, яке згодом змінювало назви („Видавництво Якуба Мортковича”, „Книгарня Мортковича”, „Наукова друкарня видавничого товариства”), мережа компанії діяла у Варшаві та Кракові до 1950 року; співзасновник підприємства „Рух”, яке у 30-х роках було єдиною мережею розповсюдження преси у Польщі; популяризатор світового літературного канону і меценат мистецтва; після його самогубства через банкрутство в 1931–1939 роках фірмою керувала його дружина. У 1915-1939 роках знаменита книгарня Мортковича стояла у Варшаві по вул. Мазовецькій, 12.

112

Жан Батіст Каміль Коро (1796–1875) — французький художник, представник реалізму, автор головно пейзажів, а також історичних сцен та портретів, виконав кілька аквафорт.

113

Ганс Беллмер (1902–1975) — німецький художник, скульптор і графік, відомий серією скульптур „Лялька”, що складалася з ляльок людського зросту, ледь сексуально дозрілих, часто у сміливих позах — відповідь на культ „ідеального тіла”, що панував тоді в Німеччині, перша серія „Ляльок” з’явилася 1935 року, 1938 року покинув Берлін і переїхав до Парижа, де долучився до французьких сюрреалістів.

114

Фелісьєн Жозеф Віктор Ропс (1833–1898) — бельгійський художник і графік, ілюстратор, представник символізму, працював у техніках аквафорти і акватинти.

115

Пьєр-Оґюст Ренуар (1841–1919) — видатний французький художник-імпресіоніст та скульптор, у ранній період творчості малював невеличкі еротичні картини, працював у майстерні Фредеріка Базіля разом з Клодом Моне, серед найвідоміших картин — „Парасольки”, „Обідня пора у Берневалі”, „Дівчина з віялом”.

116

Едґар Деґа (1834–1917) — французький художник-імпресіоніст, любив малювати буденні сцени з паризького життя.

117

Анрі Тулуз-Лотрек (1864–1901) — французький художник-постімпресіоніст, головною темою його творчості було життя паризької богеми й бідноти, малював без моралізування, з хворобливою гостротою спостереження та їдкою іронією.

118

„Czas” — щоденна інформаційно-політична газета, виходила у Кракові в 1848–1934 роках, відтак у 1935–1939 роках — у Варшаві.

119

Марія Хазен (Maria Rey Chazen (Chasin), 1900–1966) — відома піаністка, до Другої світової війни мешкала в Лодзі, після війни — у Нью-Йорку, давала концерти на французькому й польському радіо, акомпонувала на концертах оркестрів у Парижі, приязнилася з відомими людьми, як Ромен Роллан, Анрі Барбюс, бувала у спільних колах з Амедео Модільяні, Пабло Пікассо, Дієґо Рівера, з Бруно Шульцом познайомилася 1935 року в Закопаному за посередництвом Віткаци, листувалася з ним, знайомила зі впливовими людьми, він відвідував її у Лодзі, перед виїздом з Лодзі через кілька місяців після початку війни закопала його листи в саду біля свого будинку — їх вже ніколи не буде знайдено.

120

Café du Dôme („Кав'ярня під куполом") — паризька кав'ярня на бульварі Монпарнас, 109, відкрита 1898 року, культове місце зустрічей паризької мистецької богеми кінця XIX — початку XX століття, а також американських, британських та російських емігрантів, серед бувальців кав'ярні — Ернест Гемінґвей, Сінклер Льюїс, Амедео Модільяні, Пабло Пікассо, Езра Паунд.

121

Ліонський двірець — найбільший у Франції та один із шести головних залізничних двірців у Парижі, щороку ним користаються близько 83 млн пасажирів, першу його дерев'яну споруду було відкрито 1849 року, наступну, що існує донині, відкрито 1855-го та відреставровано 1871 року після пожежі під час Паризької Комуни.

122

Площа Піґаль у Парижі, названа на честь французького скульптора Жана-Батиста Піґаля, неподалік цієї площі розташована відома секс-індустрією дільниця червоних ліхтарів.

123

Острів Сіте, один з двох островів Сени, що збереглися в найстаршій центральній частині Парижа, часто відвідуване туристами місце.

124

Еґон Шіле (1890–1918) — австрійський модерністичний художник і графік, його учителем і покровителем був Ґустав Клімт.

125

Оскар Кокошка (1886–1980) — австрійський художник-експресіоніст, скульптор, графік, засновник так званого психологічного стилю портретування, драматург і поет.

126

Старший на три роки брат Марії Хазен, перед Другою світовою війною мешкав у Парижі, після війни змінив ім’я та прізвище на Григорій Р. Маршак, брав участь у громадянській війні в Іспанії, часто бував у Мексиці.

127

Galeries Lafayette — відома торгова галерея у Парижі, історія якої починається 1893 року з невеличкої галантерейної крамнички на розі вулиці Лафаєт, сьогодні це десятиповерховий торговий центр у Парижі й одночасно торгова мережа, представлена, зокрема, у Берліні та Нью-Йорку.

128

Золотий та Срібний Лавр — дві найважливіші відзнаки, які в 1935–1939 роках присуджувала Польська академія літератури за вклад у розвиток польської літератури.

129

Кришталева ніч — єврейський погром у гітлерівській Німеччині вночі з 9 на 10 листопада 1938 року. Вулиці німецьких міст були засипані уламками скла і кришталю зі знищених єврейських помешкань і крамниць — звідси назва погрому. Інше тлумачення назви пов'язане з теорією „кристалізації", тобто очищення німецького народу від інших народів, передовсім від євреїв. Кришталева ніч була ініційована нацистською владою і мала організований характер державної акції. Ця подія має також інші назви: „ніч ганьби", „листопадовий погром", „німецька ніч", „єврейська ніч", „день розбитого скла". Погрому передував озброєний напад молодого польського єврея Гершеля Ґриншпана на німецького дипломата Едуарда Ернста фон Рата у німецькому посольстві в Парижі, який стався 7 листопада 1938 року — Ґриншпан помстився за насильницьку депортацію з Польщі його родини, 9 листопада дипломат помер від ран.

130

Шульц справді двічі вжив це слово в одному реченні: „Мають czarne jak węgiel wąsy w gładko wygolonych twarzach i lśniące oczy, toczące się gładko w orbitach, jakby naoliwione i pełne wymowy”. У перекладі Андруховича маємо натомість два різні слова: гладенько і плавно.

131

Приватна коедукаційна гімназія імені Леона Штернбаха у Дрогобичі, спершу розміщувалась на колишній вулиці Собєського (тепер вул. Лесі Українки, 120), тут відбувалися науково-популярні лекції за участі Бруно Шульца. За часів першої радянської окупації (1939–1941) гімназія була на вул. Шашкевича, 28, Шульц навчав тут малювання і креслення, власником і директором гімназії був Якуб Блятт, тому поширеною була назва „гімназія Блятта”.

132

Бриґідки — в’язниця у Дрогобичі, розташована на Ґірці (до дорозі до Трускавця), збудована на початку XX століття, на її території був завод черепиці й цегли, всередині — ткацька майстерня, у цій будівлі дотепер міститься в’язниця.

133

На території східної Польщі чубариками зневажливо називали радянських окупантів у період 1939–1941 років, можливо, через шпилясті (чубаті) шапки червоноармійців.

134

Назви потужних закладів нафтової промисловості у Дрогобичі й Бориславі, які процвітали в міжвоєнний період, тріміcто Дрогобич — Борислав — Трускавець називали галицьким Клондайком.

135

Дрогобицька обласна газета „Більшовицька правда”, що виходила у період першої радянської окупації, редакція перебувала у приміщенні сучасної редакції газети „Галицька зоря” (вул. Тараса Шевченка, 14). У 1940-1941 роках Шульц виконував ілюстрації для цієї газети, окрім тематичних сюжетів, малював портрети Івана Франка і Тараса Шевченка.

136

Анна Плоцкер (1915–1941) — художниця, дочка відомого лікаря, професора Леона Плоцкера, закінчила Варшавську академію мистецтв, приятелька Бруно Шульца. 27 листопада 1941 року була вбита разом із нареченим Мареком Цвілліхом у лісі неподалік Трускавця, вирок здійснила українська поліція за наказом німецьких зверхників.

137

Марек Цвілліх (1912–1941) — художник, навчався у Краківській та Варшавській академіях мистецтв, мешкав у Бориславі, у 1940–1941 роках навчав малювання в одній з бориславських гімназій, загинув разом з нареченою Анною Плоцкер, яка в 1940 році потай переїхала до нього з Варшави, з огляду на оточення вони офіційно одружилися.

138

„Nowe Widnokręgi” — суспільно-літературний офіційний комуністичний орган Спілки письменників СРСР, виходив у Львові від кінця лютого до червня 1941 року, від 1943 року друкувався під редакцією Ванди Василевської як орган Спілки польських патріотів, у ньому друкувалися, зокрема, Мєчислав Яструн, Станіслав Єжи Лєц, Тадеуш Пейпер, Юліан Пшибось, Адам Важик, Тадеуш Бой-Желенський.

139

Endlösung der Judenfrag (німецькою: остаточне вирішення єврейського питання) — евфемізм, який вживався німецькими нацистами під час Другої світової війни на позначення офіційно спланованого масового винищення євреїв у Європі.

Німецькою: правила повинні бути.

141

Белжець — нацистський табір знищення, діяв від березня до грудня 1942 року в місцевості Белжець, близько за 70 км на північний захід від Львова, сюди євреїв привозили потягами й одразу страчували в газових камерах, за наближеними підрахунками, тут було винищено понад 400 тис. євреїв, головно із Західної України, були також жертви ромів, поляків та українців.

142

Енґельберт Дольфус (1892–1934) — австрійський політик, лідер Християнсько-соціальної партії, канцлер та міністр закордонних справ Австрії (1932–1934), прихильник незалежності Австрії, вбитий прибічниками аншлюсу з гітлерівською Німеччиною. 1933 року Дольфус заборонив австрійську нацистську партію, 12 лютого 1934 року соціалісти й анархісти підняли повстання в Лінці та Відні, 25 липня 1934 року есесівці, передягнені в австрійську військову форму, вбили Дольфуса, проте заколот було придушено, а військова підтримка Муссоліні змусила Гітлера відмовитись від планів захоплення Австрії.

143

Стефан Шуман (1889–1972) — польський психолог, лікар і педагог, засновник кафедри виховної психології в Яґеллонському університеті, служив лікарем в Армії Крайовій, прихильник творчості Бруно Шульца, з яким листувався і надсилав йому для оцінки свої вірші.

144

Генрик Ґринберґ у книзі „Дрогобич, Дрогобич…”, написаній на основі спогадів очевидців, згадує про цього ж Ґюнтерового „підопічного” єврея, який мав прізвище Гауптман: „[…] євреєм Ґюнтера був Гауптман, столяр-митець, який робив феноменальні інтарсії, мозаїки з різних сортів дерева, дрогобицькі панорами”. (Генрик Ґринберґ, *Дрогобич, Дрогобич…*, переклад Андрія Павлишина, Львів — Івано-Франківськ : Журнал Ї — Лілея-НВ 2012, с. 34–35.)

145

Збіґнєв Моронь — учитель гімназії ім. Владислава Яґайла, колега Бруно Шульца, якому він передав частину своїх рукописів і малюнків, коли був змушений переселитися до ґетто. Завдяки Єжи Фіцовському Варшавський музей літератури ім. Адама Міцкевича 1986 року купив у нащадків Мороня сімдесят малюнків та збірку ескізів Шульца. За відсутності у Дрогобичі Фелікса Ландау Шульц із сестрою Ганею Гоффман кілька днів переховувався в будинку Мороня.

146

Зиґмунт Гоффман — син Ганни Гоффман, сестри Бруно Шульца.

147

Judenrat (нім.: єврейська рада) — адміністративний орган, створений владою німецьких нацистів 21 вересня 1939 року на окупованій території Польщі в кожному єврейському ґетто, займався реєстрацією євреїв, переселенням їх до ґетто, відправкою до концтаборів.

148

Єзуїтська колегія в Хирові, неподалік Старого Самбора і Перемишля — навчально-виховний заклад отців єзуїтів зі статусом гімназії, діяв у 1883–1939 роках, у міжвоєнні вважався найкраще оснащеною гімназією у Польщі, під час першої радянської окупації тут містилися казарми Червоної армії, за німецької окупації — спершу табір для військовополонених, відтак військовий шпиталь, за радянської окупації та за незалежної України (до 2004 року) — військова частина, тепер це приватна власність.

149

Єврейський будинок для людей похилого віку (Żydowski Dom Starców), заснований у Дрогобичі 1860 року нафтовим магнатом Моше Ґартенберґом по вул. Міцкевича (тепер Шевченка, 27), за радянських часів — міська бібліотека ім. Александра Пушкіна, тепер Центральна міська бібліотека ім. В’ячеслава Чорновола.

150

Насправді Шульц не володів технікою фресок, на стінах дитячої кімнати в будинку Фелікса Ландау він виконав настінні малюнки.

151

Казімєж Трухановський (1904–1994) — польський письменник, перекладач німецької та російської літератури, автор книжок „Вулиця Всіх Святих”, „Змова деміургів” та інших.

152

Ян Юр-Ґожеховський (1874–1948) — генерал бригади Війська Польського, у 1904–1911 роках — член підпільної збройної організації Польської соціалістичної партії у Варшаві, керівник акції визволення десяти політичних в'язнів, здійсненої 24 квітня 1906 року бойовим загоном із шести осіб, передягнених у форми царських жандармів.

153

Пав’як (Pawiak) — в’язниця, збудована у Варшаві в 1830–1835 роках по вул. Дільній, 24/26, у 1939–1944 роках — найбільша на території окупованої Польщі німецька в’язниця для політичних в’язнів, зруйнована німцями в серпні 1944 року під час Варшавського повстання, тепер через її колишню територію проходять алеї Івана Павла II.

154

Шмальцівник (szmalcownik) — польське жаргонне слово, під час Другої світової війни так називали людей, які заробляли на євреях — вимагали грошей за мовчання у самих євреїв або місцевих, які їм допомагали, доносили німецькій владі про місце перебування євреїв.

155

Містичний, нерозшифрований образ із третьої частини драми Адама Міцкевича „Дзяди”, означає пророка, месію, спасителя, вірогідно, пов’язаний із месіанською містикою Кабали.

156

Йдеться про драму Зиґмунта Красінського „Не-Божественна комедія”, в якій поет втілив образ революції як універсального зла.

157

Прага — центральна частина правобережної Варшави, до 1791 року окреме місто, під час Другої світової війни постраждала значно менше, ніж лівобережна Варшава: знищено близько 25 % території, головно промислові об’єкти.

158

Нім.: транспортно-вантажна площа — колишня залізнична рампа по вул. Ставки, 4/6 у Варшаві, у 1942–1943 роках разом з прилеглими будинками використовувалася як місце збору євреїв з Варшавського ґетто перед їх відправленням до таборів смерті у Треблінці та Люблінському дистрикті.

159

Польська патріотична пісня-гімн, написана 1831 року під впливом листопадового повстання, споріднена з французькою „Марсельєзою”.

Верещ (Wrzeszcz) — північна частина Ґданська.

161

Штуттгоф (Stutthof) — перший і найдовший у дії нацистський концентраційний табір, створений на анексованій території Ґданська в місцевості Штутово, діяв від 2 вересня 1939 до 9 травня 1945 року, через нього пройшло близько 110 тисяч в'язнів із 28 країн, серед них найбільше євреїв, наступні за кількістю групи становили поляки, громадяни Радянського Союзу, угорці та німці, за приблизними підрахунками тут загинуло близько 65 тисяч в'язнів.

162

Biskupia Górka — частина Ґданська і пагорб, який відокремлює середмістя від решти території.

163

Рудольф Шпаннер (1895–1960) — німецький лікар-патолог, професор медицини, офіцер СС, директор Інституту анатомії Ґданської медичної академії (1943–1944), проводив експерименти з виготовлення мила з людського жиру.

164

„Медальйони” (1946) — збірка оповідань Зоф’ї Налковської про долі людей, які пережили переслідування німецьких нацистів, матеріали для написання письменниця зібрала, працюючи в Головній комісії з розслідування нацистських злочинів у Польщі.

165

Базар Ружицького міститься по вул. Торговій у правобережній частині Варшави Прага-Північ, заснований наприкінці XIX століття варшавським фармацевтом та громадським діячем Юліаном Юзефом Ружицьким, під час Другої світової війни тут можна було придбати товари, дозволені німцями, але також зброю й амуніцію для варшавського підпілля. 1944 року частково згорів, у 50-х роках перейшов у державну власність, але стихійна торгівля тут ніколи не припинялася, у 90-х уважався одним із найкриміногенніших районів Варшави, 2008 року прийнято рішення повернути його нащадкам засновника та занести до реєстру пам'яток культури.

166

„Antek murarz” або „Piosenka o Antku-murarzu” — розважальна пісенька на слова Вацлава Стемпеня та музику Здіслава Ґоздави кінця 40-х — початку 50-х років із типовим для соцреалістичної поезії героєм з робітничого класу, виконувалась у популярному „Варшавському водевілі”, зокрема в репертуарах Державного Польського Театру та Державного Театру „Сирена”.

167

Йдеться про „Велику ілюстровану універсальну енциклопедію” (Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna, WIEP) у 22 томах, вийшла в 1929–1938 роках у „Видавництві Ґутенберґ” у Кракові.

168

„Przekrój” — польський суспільно-культурний тижневик, у 1945–2013 роках виходив у Кракові (2002–2009 — у Варшаві), від 2016 року виходить у Варшаві як квартальник, за часів ПНР був одним із головних культуротворчих чинників, просував західну культуру, знайомив із творчістю видатних світових письменників і мистців, був для читачів „вікном у світ”, до історії увійшли знамениті кросворди „Перекрою”.

169

Константи Ільдефонс Ґалчинський (1905–1953) — польський поет і перекладач, відомий парадраматичним гумористичним циклом „Театрик Зелена Гуска”, чимало його віршів стали популярними піснями, виконувалися у кількох кабаре, Чеслав Мілош описав його в книзі „Поневолений розум” в образі Дельти.

170

Болеслав Бєрут (1892–1956) — польський комуністичний діяч, переконаний сталініст, агент НКВС, від 1947 року — перший і єдиний президент ПНР (після сфальсифікованих виборів).

171

Йдеться про з’їзд польських літераторів, що відбувся у Щеціні 20–21 січня 1949 року, під час якого було затверджено соцреалізм як обов’язковий метод літератури (згодом його було затверджено й для решти видів мистецтва), головою оновленої Спілки польських літераторів було обрано Леона Кручковського (замість Ярослава Івашкевича, якого визнано надто узалежненим від довоєнних літературних стилів).

172

Броніслава Вайс, Папуша (1908/1910?—1987) — ромська поетка, належала до етнічної групи низовинних польських ромів, її табір кочував на території Поділля, Волині та в околицях Вільнюса, самостійно навчилася читати й писати, під час Другої світової війни переховувалася з табором у лісах Західної України, її талант відкрив Єжи Фіцовський. Після виходу 1953 року його книжки „Польські цигани”, в якій описав вірування, обряди, звичаї та моральні закони ромів, Папушу звинуватили у зраді таємниць племені й вигнали з табору, через що вона психічно захворіла, проте ніколи не звинувачувала в цьому Фіцовського. 1956 року вийшла збірка „Пісні Папуші” у перекладі Фіцовського з ромської мови, від 1962 року належала до Спілки польських письменників, її вірші перекладено німецькою, англійською, французькою, іспанською, італійською, шведською мовами, знято художній фільм „Папуша” (2013, реж. Йоанна Кос-Краузе та Кшиштоф Краузе).

173

„Dziennik Literacki” — додаток до краківської щоденної газети „Польський щоденник” („Dziennik Polski”), заснований у березні 1947 року.

174

Назва збірки репортажів Вітольда Залевського „Traktory zdobędą wiosnę” (1950).

175

Бруно Шульц зробив кілька ілюстрацій до першого видання роману Вітольда Ґомбровича „Фердидурке” (1937, датований 1938, видавництво „Рій”, Варшава), які не повторились у наступних виданнях, український переклад роману: Вітольд Ґомбрович, *Фердидурке*, переклад з польської Андрія Бондаря, Київ: Основи, 2002.

176

Польська соціалістична партія „Свобода, Рівність, Незалежність”, заснована в жовтні 1939 року.

177

Нова Гута (Nowa Huta) — північно-східна частина Кракова, від 1949 року будувалася як окреме місто для робітників металургійного комбінату ім. Леніна, 1951 року приєднане до Кракова, упродовж десяти років тут було збудовано 50 тис. житлових кімнат у 18 тис. помешкань, 90 кілометрів асфальтованих вулиць, 550 кілометрів мережі водо- і теплопостачання та каналізації, 15 шкіл і лікарню, тут оселялися переважно вихідці із сіл, бідняки та кримінальний елемент, також тут насильно поселяли й змушували працювати ромів. Від часів відлиги у ПНР і дотепер — це найдепресивніша частина Кракова, краків'яни досі керуються стереотипом, що це найбільш криміногенна частина міста, хоча насправді, за даними поліції, кримінально найнебезпечнішим у Кракові є Старе Місто.

178

„Poemat dla dorosłych” — твір Адама Важика, опублікований 21 серпня 1955 року в часописі „Нова культура”, викривав фальш комуністичної пропаганди та деморалізацію робітників, радикально критикував головний проект сталінізму в Польщі — Нову Гуту, після публікації поеми редактора „Нової культури” було звільнено, однак резонанс довкола цього твору спричинив відкликання керівництва металургійного комбінату Нової Гути та відставку місцевих органів Польської об’єднаної робітничої партії.

179

Польський жовтень 1956, Жовтень'56, жовтнева відлига, ґомулківська відлига — зміна внутрішньої політики у Польській Народній Республіці, пов'язана зі зміною очільників влади та лібералізацією політичної системи, звільненням частини політичних в'язнів та духовенства, зокрема кардинала Стефана Вишинського.

180

Владислав Ґомулка, псевдоніми „Вєслав”, „Фелікс Дуняк” (1905–1982) — польський політик і комуністичний діяч, Перший секретар Центрального Комітету Польської робітничої партії (1943–1948), у 1951–1954 роках ув’язнений за звинуваченням у шпигунстві та зраді, вдруге Перший секретар Центрального Комітету Польської об’єднаної робітничої партії (1956–1970).

181

„Życie Literackie” — літературно-суспільний тижневик, виходив у Кракові у 1951–1990 роках, публікував матеріали про літературу, театр, історію і політику, тут друкувалися Станіслав Лем та Віслава Шимборська.

182

Артур Сандауер (1913–1989) — польський літературний критик, літературознавець, есеїст, перекладач, народжений у Самборі, закінчив класичну філологію у Львівському університеті Яна Казимира, у 1939–1941 роках учителював у Самборі, під час німецької окупації потрапив до ґетто, звідки утік, відтак переховувався, у 1944–1945 був військовим кореспондентом, у 1946–1948 перебував у Парижі, згодом працював у Варшаві в редакції тижневика „Відродження”. Активно виступав проти соцреалізму, перший серед польських письменників, які не емігрували, публікувався у „Паризькій Культурі”, у 50–60 роках захищав творчість Ґомбровича, боровся за визнання літературної спадщини Бруно Шульца, від 1974 року — професор польської літератури Варшавського університету, автор літературознавчого терміна „автотематизм”.

183

Bruno Schulz, *Sklepy cynamonowe. Sanatorium pod Klepsydrą. Kometa*, Kraków : Wydawnictwo Literackie 1957, вступний есей Артура Сандауера „Rzeczywistość zdegradowana (Rzecz o Brunonie Schulzu)”.

184

Один з найвідоміших романів Станіслава Іґнація Віткевича „Прощання з осінню” („Pożegnanie jesieni”), опублікований у Варшаві 1927 року, описує занепад індивідуалістичної культури та загрозу революції, яка призведе до повної деградації світу.

185

Один із найвідоміших романів Вітольда Ґомбровича „Транс-Атлантик” („Trans-Atlantyk”), опублікований у Парижі 1953 року, український переклад роману, здійснений Андрієм Бондарем, вийшов у Видавництві Старого Лева 2015 року.

186

Поетична збірка Райнера Марії Рільке „Книга картин” („Das Buch der Bilder”), перше видання 1902, доповнене 1906 року.

187

Юліуш Кидринський (1921–1994) — польський прозаїк, кіно- та театральний критик, перекладач з англійської, німецької та французької, переклав кілька оповідань Франца Кафки, зокрема „Вирок”, „Перевтілення”, „У виправній колонії”, „Сільський доктор”. Обидва згадані оповідання польською переклав Роман Карст („Myśliwy Grakchus”, „Jazda na kuble”), вони увійшли до збірки: Franz Kafka, *Opowieści i przypowieści*, tłum. Juliusz Kydryński, Lech Czyżewski, Elżbieta Ptaszyńska-Sadowska, Jarosław Ziółkowski, Anna Wołkowicz, Roman Karst, Alfred Kowalkowski, Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2016.

188

Йдеться про малюнок Бруно Шульца „Хлопець зі псом у вікні” (портрет племінника Людвіка Гоффмана), близько 1933 року.

189

Бруно Шульц та Юзефіна Шелінська хотіли прописатися в Катовіцах, щоб згодом там побратися, позаяк на колишній прусській території Другої Речі Посполитої (1918–1939) не діяла заборона шлюбів між католиками та юдеями. З метою одруження із Шелінською 1936 року Шульц офіційно вийшов з Дрогобицької єврейської громади і до кінця життя залишився у статусі невіруючого.

190

Гадес (інші імена: Аїд, Плутон) — давньогрецький бог підземного світу, володар королівства мертвих.

191

Bruno Schulz, *Proza*, przedmowa A. Sandauer, opracowanie listów J. Ficowski, Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1964.

192

Йдеться про три міста — Ґданськ, Ґдиню і Сопот, об’єднані у спільну міську агломерацію.

193

Szczawnica — курортне містечко в Малопольському воєводстві, розміщене на території Західних Бескидів.

194

У 30-х роках у Дрогобичі було два кінотеатри — „Штука” і „Ванда”: „Штука” по вул. Шевченка, 3а (тепер вул. Міцкевича) була найсучаснішим на тоді кінотеатром, кінотеатр „Ванда” до 1929 року мав назву „Уранія”, був заснований 1912 року Ізидором Шульцом по вул. Слюсарській, 3 (тепер вул. Степана Бандери).

195

„Szpieg w masce” (1933) — польський художній фільм режисера Мєчислава Кравича. Ганка Ордонувна (справжнє ім’я Марія Анна Тишкевич, 1902–1950) — польська піснярка, авторка пісень, танцівниця й акторка.

196

„Halka” (1930) — кіноадаптація однойменної опери Станіслава Монюшка, німий фільм, озвучений у 1932 році, одну з головних арій співав Владислав Ладис-Кепура, брат культового співака й актора Яна Кепури.

197

„Łąka” (1920) — друга збірка віршів Болеслава Лесьмяна, насичена філософською проблематикою, фольклорними мотивами й образами природи, високо оцінена літературною критикою.

198

„Napój cienisty” (1936) — збірка віршів Болеслава Лесьмяна, головно балади з філософськими мотивами сну та сновидінь, з індивідуальним ставленням до Бога.

199

Gubałówka — гірське пасмо, розташоване у північно-західній частині Закопаного, заввишки 1129 метрів на західному кінці.

200

В окупованих німецькими нацистами Польщі й Україні євреїв рятували не лише поляки. За статистикою Інституту Яд Вашем станом на 1 січня 2016 року (http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/statistics/ukraine.pdf), серед Праведників народів світу є 2573 українці, що становить близько 10 % усіх Праведників з 51 країн світу. Серед дрогобичан є кілька Праведників, зокрема Тарас Снятинський, Іван Бур. Дора Кацнельсон (1921–2003) — славістка, громадська діячка, дослідниця творчості Міцкевича та польських романтиків-засланців, мешкала у Дрогобичі від 1966 року й досліджувала долі тутешніх євреїв, особисто знала українку, яка врятувала Артура Сандауера із Самбірського ґетто.

201

Йдеться про так званий старий єврейський цвинтар, на місці якого у 50-х роках було побудовано кілька багатоквартирних будинків (тепер вул. Пилипа Орлика). На цьому цвинтарі, найвірогідніше, були поховані батьки Бруно Шульца, натомість жертви „чорного четверга” (19 листопада 1942 року), серед них і Бруно Шульц, згідно зі спогадами більшості очевидців та згідно зі звичаєм німецьких нацистів ховати тіла закатованих євреїв за межами міста, були поховані на так званому новому єврейському цвинтарі, який досі існує (околиця Дрогобича в напрямку села Рихтичі, кінець вулиці Пилипа Орлика). Про поховання Бруно Шульца в колективній могилі на новому єврейському цвинтарі згадував колишній учень Бруно Шульца Альфред Шраєр (1922–2015), у цій книжці наведено аналогічні спогади Ізидора Фрідмана.

202

У Дрогобичі після Другої світової війни радше не було православних священиків — були греко-католицькі, саме їх переслідувала радянська влада: забороняла богослужіння, закривала греко-католицькі церкви, чимало греко-католицьких священиків відбували покарання у сталінських таборах як політичні в’язні, інші вели священицьку практику підпільно.

203

Jerzy Ficowski, *Regiony wielkiej herezji: szkice o życiu i twórczości Brunona Schulza*, Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1967. Це перше видання цієї книжки, друге, доповнене, під назвою „Regiony wielkiej herezji i okolice. Bruno Schulz i jego mitologia" було опубліковане 2002 року в Сейнах у видавництві „Pogranicze". Український переклад: Єжи Фіцовський, *Регіони великої єресі та околиці. Бруно Шульц і його міфологія*, переклад з польської Андрія Павлишина, Київ : Дух і літера, 2010.

204

Bory Tucholskie — територія соснових борів площею близько 3 тис. км2 на півночі Польщі (Поморське та Куявсько-Поморське воєводства).

205

Tleń — місцевість у центрі Тухольських борів.

206

Мєчислав Мочар (Mieczysław Moczar), псевдоніми Мєтек, Мочар, Ворон, Ришард, Болєк (1913–1986) — комуністичний і партійний діяч Польської Народної Республіки, генерал дивізії Корпусу внутрішньої безпеки, міністр внутрішніх справ, голова Верховної контрольної палати, посол Сейму ПНР у шести каденціях, у 1956–1981 роках — член Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії.

207

Шренцель (Schrenzel) — справжнє прізвище родини Шелінських, змінене на Шелінські після їхнього переходу на католицизм.

208

Міра Зимінська-Сиґетинська (Mira Zimińska-Sygietyńska, 1901–1997) — зіркова співачка й акторка в міжвоєнних кабаре, одна з перших автомобілісток у Польщі (її червоний мерседес-кабріолет був легендою в довоєнній Варшаві), приязнилася зі скамандритами, одна з моделей Віткаци, під час Другої світової війни боролася в Армії Крайовій, брала участь у Варшавському повстанні, була ув'язнена у Пав'яку, акторка театру, режисерка і педагог, співзасновниця і директорка державного ансамблю пісні і танцю „Мазовше".

209

„Бригада шліфувальника Каргана” („Brygada szlifierza Karhana”, 1949) — п’єса чеського драматурга, взірець літератури соцреалізму про перемогу соціалістичної колективної праці над буржуазним минулим, уперше поставлена в Лодзі 12 листопада 1949 року з нагоди відкриття Лодзького Театру Нового, на основі цієї п’єси було знято художній фільм „Дві бригади” (1950).

210

Березень 1968 року (Березень'68, Штурм'68) — політична криза, спричинена студентськими демонстраціями у Варшаві, Ґданську, Кракові, Познані, Лодзі, Радомі та інших містах, які були придушені відділами громадянської міліції та робітничими активістами. Першою була демонстрація студентів 30 січня 1968 року біля пам'ятника Міцкевича у Варшаві з вимогою відновлення забороненого спектаклю „Дзяди" в Національному Театрі та скасування цензури. 19 березня Ґомулка засудив антирадянські мотиви „Дзядів" та антисоціалістичні дії студентів, яких було оголошено „ворогами Народної Польщі", наголосив на єврейському походженні ініціаторів протесту з Варшавського університету, що викликало нечувану хвилю антисемітизму (лише з Польської об'єднаної робітничої партії було викинуто понад 8 тис. осіб єврейського походження), яка поширилася на всі галузі суспільного, політичного, культурного, освітянського життя Польщі. Організатори протестів відбули ув'язнення від 1,5 до 3,5 року.

211

Грудень 1970 (грудневі події, грудневе повстання, бійня на Узбережжі) — робітничі протести у Польщі 14–22 грудня 1970 року (страйки, демонстрації, віче, бунти головно у Ґданську, Ґдині, Щеціні й Ельблонґу), придушені міліцією та військом. Причиною була урядова постанова про підвищення цін на продукти харчування, страйкарі вимагали скасування цієї постанови та підняття зарплатні. Протести почалися 14 грудня на Ґданському кораблебудівному заводі й перекинулися на інші міста, у результаті репресій під час грудневих подій загинула 41 особа, 1164 було поранено, арештовано понад 3 тис. осіб.

212

Заміський будинок Фіцовських неподалік Варшави в місцевості Вільґа, назва „Циганівка” пов’язана із захопленням Єжи Фіцовського ромами, на подвір’ї будинку стоїть автентичний циганський віз.

213

Лист 59, або Меморіал 59 — відкритий лист до Сейму, підписаний наприкінці 1975 — на початку 1976 року 66 польськими інтелектуалами (спочатку їх було 59, звідси й назва) із протестом проти змін, внесених до Конституції ПНР, зокрема про керівну роль Польської об'єднаної робітничої партії та вічний союз Польщі із СРСР. Підписані під листом вимагали свобод совісті, праці, слова та інформації, науки. Лист закінчувався словами: „де немає свободи, там немає миру й безпеки". Це був перший колективний спротив польської інтелігенції проти комуністичної влади, відтак було ще кілька схожих листів від лівої опозиції та католицьких середовищ.

214

Пісня „Wozy kolorowe” (повна назва „Jadą wozy kolorowe”) на слова Єжи Фіцовського, музика Стефана Рембовського, оригінальне виконання Марилі Родович.

215

Йдеться про друге видання „Книги листів”: Bruno Schulz, Księga listów, zebrał, opracował, przypisami i aneksem opatrzył Jerzy Ficowski, Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1975. Згодом були й наступні видання. Український переклад: Бруно Шульц, Книга листів, уклав і підготував до друку Єжи Фіцовський, переклад з польської Андрія Павлишина, Київ : Дух і літера, 2012.

216

Зенон Васнєвський (Zenon Waśniewski, 1891–1945) — польський літератор, художник, графік, перекладач німецької поезії, закінчив архітектуру у Львівській Політехніці, працював учителем малювання, співзасновник літературно-мистецького часопису „Камена”, листувався із Шульцом, намалював кілька його портретів, під час німецької окупації боровся у підпіллі, був в’язнем концентраційних таборів Майданек, Освенцім, Оранієнбург та Берґен-Бельзен, де загинув у квітні 1945 року.

217

Jaszczurówka — східна частина Закопаного, назва походить від плямистих саламандр, які водяться біля гарячого джерела (місцеві мешканці називають їх ящурами).

218

Йдеться про перші страйки в серпні 1980 року на Ґданському кораблебудівному заводі, що започаткували рух незалежної самоврядної професійної спілки „Солідарність”, який від серпня 1980-го до грудня 1981 року переріс у масову боротьбу за незалежність (до „Солідарності” належали 10 мільйонів поляків). На вимогу КПРС про відновлення громадського порядку й політичної стабільності у Польщі керівництво Польською об’єднаною робітничою партією прийняв генерал Войцех Ярузельський, опівночі 13 грудня 1981 року було оголошено воєнний стан (тривав до 22 липня 1983 року): „Солідарність” визнано нелегальною, лідерів інтерновано, проти страйкарів застосовано зброю, до 28 грудня 1981-го всі страйки було придушено, „Солідарність” розпочала боротьбу в підпіллі, що тривала до моменту падіння ПНР після перемоги демократичної опозиції на виборах в червні 1989 року.

219

Едвард Ґєрек (1913–2001) — польський політик, комуністичний діяч, у 1970–1980 роках — Перший секретар Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії, у першій половині його керівництва значно розвинулася економіка Польщі, відтак відбулася глибока економічна криза, що створило передумови для падіння ПНР.

220

Zjednoczenie Patriotyczne „Grunwald” (1981–1995) — польська політична організація націоналістичного та антисемітського спрямування, підтримувала політику ПНР 80-х років.

221

Повонзковський цвинтар у Варшаві, скорочено Повонзки (Cmentarz Powązkowski, Powązki) — один із найстарших варшавських некрополів, заснований 1791 року, розміщений на дільниці Воля, під час німецької окупації на його території діяла Армія Крайова, звідси підпільно передавали провіант до Варшавського ґетто. Серед похованих тут близько мільйона осіб є багато видатних і заслужених людей, зокрема військових (від повстання Костюшка до Варшавського повстання), борців за незалежність Польщі, письменників, учених, мистців, лікарів, священнослужителів — чимало з них спочивають на заснованій 1925 року Алеї Заслужених.

Jerzy Ficowski, *Okolice sklepów cynamonowych: szkice, przyczynki, impresje*, Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1986.

223

Нена Ядвіґа Стахурська (Nena Jadwiga Stachurska) — близька приятелька Станіслава Іґнація Віткевича, у 20-х роках грала в аматорських спектаклях у створеному ним у Закопаному Формістичному театрі. Віткаци дуже цінував красу Нени, намалював понад дев'яносто її портретів, які перебувають тепер у найбільшій колекції його робіт у Музеї Центрального Помор'я у Слупську, а також у колекціях Національних музеїв у Варшаві, Кракові й Познані та у Татранському Музеї в Закопаному.

224

Вацлав Чарський (1894–1949) — видавець, у 20-х роках власник видавництва „Wacław Czarski i S-ka”, відтак головний редактор часопису „Tygodnik Ilustrowany”.

225

Міхал Хаєс (Michał Chajes, 1894–1969) — знайомий Бруно Шульца, адвокат, 1912 року закінчив дрогобицьку гімназію ім. Владислава Яґайла, вивчав філософію та правознавство в Яґеллонському університеті, після Першої світової війни повернувся до Дрогобича, член місцевого єврейського культурно-мистецького товариства „Каллея”, під час Другої світової війни в’язень концтаборів, від 1945 року мешкав у Кракові, займався приватною юридичною практикою, колекціонував твори мистецтва — у своєму помешканні на Старовісльній, 16 створив приватну галерею єврейських художників з Галичини, відтак через матеріальну скруту був змушений продати більшість робіт, зокрема, найвірогідніше, малюнок Бруно Шульца з 1935 року із надписом на звороті: „Д-р Міхал Хаєс, Адвокат”.

Regina Silberner, *Strzępy wspomnień. Przyczynek do biografii zewnętrznej Brunona Schulza*, Londyn : Oficyna Poetów i Malarzy, 1984.

227

Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich — державна установа при Міністерстві юстиції Польщі, діяла в 1949–1984 роках, збирала й досліджувала матеріали про німецькі злочини, здійснені на території Польщі в 1939–1945 роках, 1998 року завдання комісії продовжив Інститут національної пам'яті, розширивши їх дослідженнями комуністичного терору.

Zofia Nałkowska, *Dzienniki 1930–1939*, Warszawa : Czytelnik, 1988.

229

Zofia Nałkowska, *Dziennik czasu wojny*, Warszawa : Czytelnik, 1972.

230

„Юно” — марка німецьких цигарок з часів Другої світової війни. „Спорт” — марка найдешевших польських цигарок без фільтра, наприкінці 70-х років назву змінено на „Популярні”, аби підкреслити, що спорт не має нічого спільного з курінням.

231

„Granica” — психологічно-кримінальний роман Зоф'ї Налковської, опублікований 1935 року у варшавському видавництві „Рій”. Бруно Шульц написав про цей твір розлогу схвальну рецензію „Зоф’я Налковська на тлі свого нового роману”, опубліковану 1939 року в літературному часописі „Скамандр”, див.: Бруно Шульц, *Літературно-критичні нариси*, опрацювання та передмова Малґожати Кітовської-Лисяк, переклад з польської та післямова Віри Меньок, Київ : Дух і літера, 2012, с. 129–143.

232

„Pion” — суспільно-літературний тижневик, виходив у Варшаві у 1933–1939 роках, тут публікувалися, зокрема, Юзеф Чехович, Юзеф Лободовський, Чеслав Мілош, Юзеф Віттлін.

233

Кароль Іжиковський (1873–1944) — польський літературний та кінокритик, поет, прозаїк, драматург, перекладач, у міжвоєнні співпрацював з часописами „Скамандр” та „Літературні новини”, ініціював літературні дискусії, від 1933 року член Польської академії літератури, у 1933–1939 роках друкувався в часописі „Пйон”.

234

Поля Ґоявічинська (Pola Gojawiczyńska, 1896–1963) — польська письменниця, найвідоміший її роман „Дівчата з Новолипок” („Dziewczęta z Nowolipek”, 1935), Зоф’я Налковська сприяла у популяризації її творчості.

235

Юзеф Папський (1896–1993) — польський художник і письменник, граф, майор Війська Польського, у 30-х роках друкувався в „Літературних новинах”, в’язень сталінських таборів, співтворець паризької „Культури”, делегат еміґраційного уряду Речі Посполитої, у ПНР його творчість була заборонена.

236

Александер Ват (1900–1967) — польський письменник і поет, перекладач, співтворець польського футуризму.

Srebrzysko — комунальний цвинтар у Ґданську, заснований 1924 року, розташований на лісистій території у Верещі.

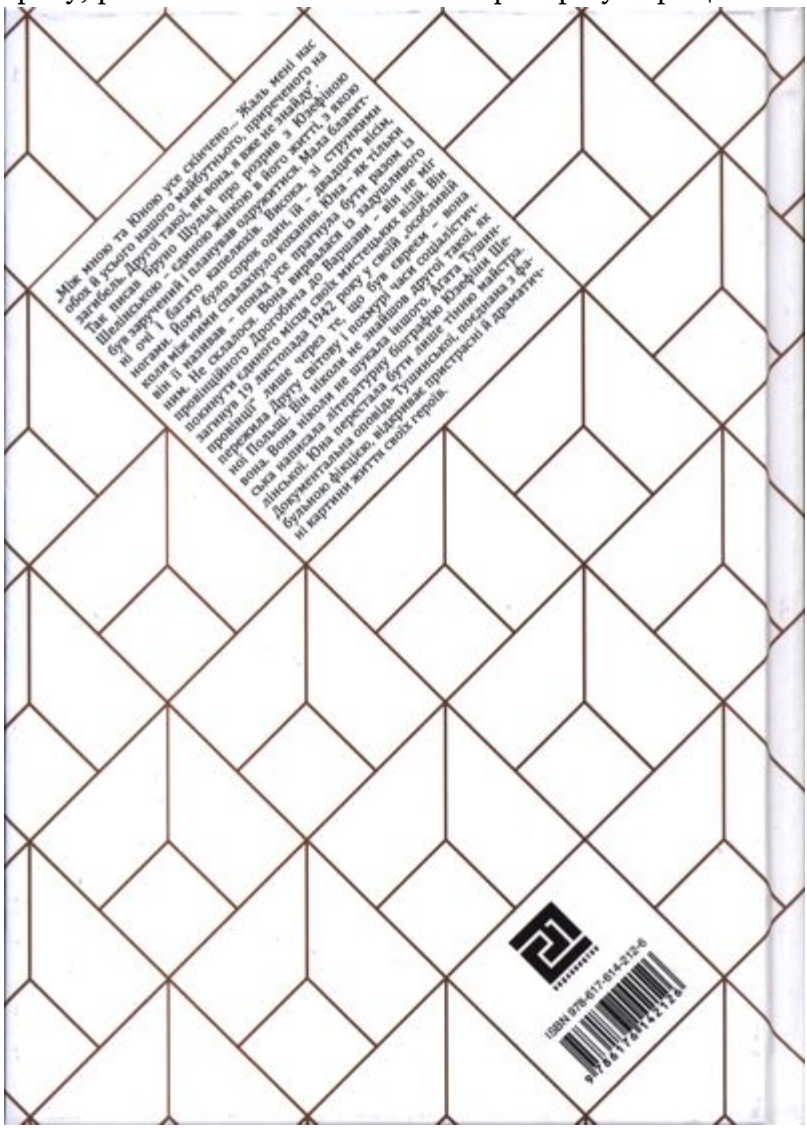
„Між мною та Юною усе скінчено... Жаль мені нас обох й усього нашого майбутнього, приреченого на загибель. Другої такої, як вона, я вже не знайду".
Так писав Бруно Шульц про розрив з Юзефіною Шелінською – єдиною жінкою в його житті, з якою був заручений і планував одружитися. Мала блакитні очі і багато капелюхів. Висока, зі стрункими ногами. Йому було сорок один, їй – двадцять вісім, коли між ними спалахнуло кохання. Юна – як тільки він її назвав – понад усе прагнула бути разом із ним. Не склалося. Вона вирвалася до Варшави – він не провінційного Дрогобича до єдиного місця своїх мистецьких візій. Він покинути. Друга світова війна. Юна – як тільки загинула 19 листопада 1942 року у своїй „особливій правиці" лише через те, що була єврейкою – вона пережила. Другої такої, як вона. Вона ніколи не шукала іншого. Агата Тушинської. Юна перестала бути лише тінню майстра, документальна оповідь Тушинської, поєднана з фабульною вісцією, відкриває пристрасні й драматичні картини життя своїх героїв.
ISBN 978-617-614-212-6